

Saaremaa

★

Saaremaa

KOGUMIK MATERJALE

★

A-22923 III

SAAREMAA

Kogumik materjale

1959

Ajalehe «Kommunismi Ehitaja» väljaanne

Koostanud ja toimetanud:
Evald Tooms

Toimetuse kolleegiumi liikmed:
A. Allik, M. Konošin, A. Tasa, E. Tennov

Ümbrispaber, kaas, tiitelleht, illustratsioonid, puu- ja linoollõiked:
Eugen Transtok

2
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
45888

SAATEKS

Mäletan hästi seda talvepäeva paar aastat tagasi, millal Saaremaa ajalehe «Kommunismi Ehitaja» ümber koondunud kirjandusringi liikmed kõnelesid Kingissepa rajooni parteitöötajale, kui vajalik oleks Saaremaad tutvustav raamat tuhandetele turistidele, kes igal aastal Saaremaad külastavad, veel enam aga saarlastele enestele, olgu nad siis kodus või kodust kaugel, merel või maal.

1940. a. elas Saaremaal ca 60 000 inimest. Sõja lõpul, 1945. a. oli Saaremaale ainult 33 593 inimest endisest elanikkonnast alles jäänud. Kui varem, tsaari ja kodanliku Eesti ajal olid need enamikus mehed, kes läksid mujalt maailmast tööd ja leiba otsima, siis viimase sõja kohutav raju paiskas terved perekonnad, teinekord koguni külad (näit. Vilsandi) igasse ilmakaarde laiali. Kõik või peaaegu kõik need inimesed aga armastavad edasi oma sünnipaika, oma kodusaart, ja kui nad mitmesugustel põhjustel ei ulatu iseoma silmaga nägema, mis siin praegu sünnib, siis kuulda ja lugeda tahaksid nad sellest ometi. Jah, aga ka neile saarlastele, kelle juuri ükski torm pole suutnud oma sünnipaigast lahti kiskuda ja kes siin visalt uut elu ehitavad, ei tee kurja, kui nad oma kodusaart, selle loodust ja inimesi, selle ajalugu ja tänapäeva veelgi paremini tunneksid.

See raamat on peamiselt noorte inimeste töö vili. Valdav enamus siin esitatud artiklite ning olukirjelduste autoreist ongi just noodsamad Kingissepa linna kirjandusringi liikmed, kes raamatu koostamise mõtte algatasid. Mõistagi pole need elukutselised literaadid või kraadidega teadlased ja kui selles või teises kirjutises esinebki veel sisulisi või väljenduslikke puudujääke, siis autorite siiruses ja nende armastuses kodusaare vastu ei saa keegi kahelda.

Peale noorte on ka mõned üldtuntud inimesed oma kaastööga raamatut rikastanud: eesti loodusteadlaste nestor Johannes Piiper saatis koguteosele oma Vilsandi-matka kirjelduse uues redaktsioonis, kirjandusteadlane Aarne Vinkel kirjutab saarlaste kirjanduspärandist jne. Kingissepa kirjandusringi liikmed on neile lugejate nimel juba ette tänulikud ja loodavad, et säärase kaaluga kirjutiste osatähtsus on järgmises koguteoses «Saaremaa» veelgi suurem.

Jah, Kingissepa noored kirjamehed omavad küllalt enesekriitilist meelt ja näevad ka ise selle raamatu puudujääke, milliseid nad aga järgmises, hoopis ulatuslikumas Saaremaad käsitavas teoses tahavad kõrvaldada. See nõuab paljudes küsimustes kestvat uuri-

mistööd ja teaduslike artiklite osas ka suuremat erialast ettevalmistust, milleni aga mõnede kirjutiste autorid veel pole jõudnud. Kuid töö kasvatab tegijaid ning Saaremaa, selle kunagise kodanliku Eesti «punase saare» minevik kohustab nii noori kui kogemustega kirjamehi ja teadlasi tuleviku nimel üha suuremale põhjalikkusele. See muidugi ei tähenda, et artiklid, laastud ja olukirjeldused peaksid liiga paisuma pikkuselt. Kui autor ise nii laiuti kui sügavuti tunneb läbi-lõhki oma teemat, siis suudab ta ka nappide sõnadega huvitava ja olulise edasi anda.

Selleks aga, et käesoleva raamatu järgmine, täiendatud trükk või koguni päris uus teos suudaks täita neid ülesandeid, pöördub raamatu autorite kollektiiv palvega ka kõigi lugejate poole. Oli hea, et suur ettetellijate hulk selle raamatu ilmumist majanduslikult toetas. Veelgi väärtuslikumaks peavad Kingissepa kirjandusringi liikmed aga kriitikat ja nõuandeid, tulgu need siis suusõnal, kirja teel või avalikult ajakirjanduses. «Kus viga näed laita, seal tule ja aita,» lausub rahvasõna. Aidakem siis! Suusõnalise kriitikaga on muidugi asi lihtsam, eriti jääb aga Saaremaa noorte autorite kollektiiv ootama kirju, tulgu need siis lähedalt, siitsamast kodusaarelt või kaugemalt väinade, merede või koguni ookeanide tagant. Seda paluti mind raamatu eessõnas edasi öelda.

A. HINT

MA SAAREMAA KOHAL LENDAN

On midagi nimetu-kallist,
mida seletada ei saa,
ses kõlas, karedas-hallis.
Hea on lausuda: Saaremaa!

Seal ta on. Siit vaadates alla,
nende valgete pilvede seest,
näen, kuidas ta rahutu kallas
nüüd lahku lööb säravast veest.

Veel ta lahtede sinasse upub,
üksnes laiud on nähtaval,
nagu väikesed kollased nupud
meremaast, mis lainete all.

Ja üle siis kadakalaante
kord valgust, kord varjusid käib.
Tuul tolmuga lehvitab maanteel,
vahuviirgudes sätendab väin.

Seda tuult, ja ta lõhnu ma tunnen —
metsakohaga jootis ta mind,
või tungis mu lapseunne
kui ööde ja tormide hing.

Nende väljade tumedad toonid
ikka õhtu eel kiirgama lõid,
olid lindude huiked kui soovid,
rännukihku nad endaga tõid.

Ehk praegugi silmil suuril
nagu kivile tardunud näkk
üks väike tüdruk seal uurib,
kus on pilvis see põrisev täpp.

Ja äkitselt mõistmatu, palav,
hull igatsus raputab last.
Ta jookseb, mis võtavad jalad
välja õuest ja väravast...

Ma Saaremaa kohal lendan.
Minu kohal on maailmaruum.
Suurt kodumaad kannan ma endas,
mu kaugustejanu on kuum.

Siiski, taevaste taevasse üles
kui ka tõuseksin, ometi tean:
saar kuskil on merede süles
ja minu juured on seal.

I osa

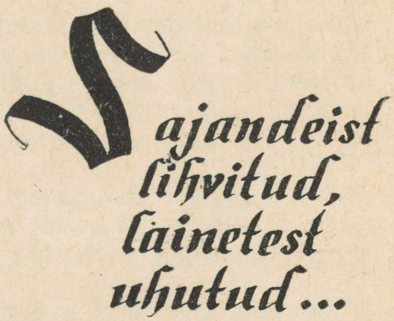

GEOGRAAFILISI MÄRKMEID

Asend, suurus, administratiivne jaotus

aaremaa on Eesti NSV suurim ja läänepoolseim saar. Tema pindala on 2714 km². Saaremaad ümbritsevad paljud väiksemad saared, millega koos pindala on 2958 km². Suuremaks saareks on Muhu saar 200 km² pindalaga. Saaremaa lõunaranniku lähedal on 15 km² suurune Abruka saar ja läänerannikul lähedal Vilsandi saar. Väiksemate saarte ja rahude koguarv Saaremaa ranniku lähedal ulatub 500-ni.

Saaremaa geograafilised koordinaadid on järgmised: idas 23° 19′ i.-p. (Kübassaare idarand), läänes 21° 49′ i.-p. (Atla pls. läänetipp), põhjas 58° 38′ p.-l. (Pammana pls. tipp), lõunas 57° 54′ p.-l. (Sõrve sääre tipp).

Saaremaad eraldab põhja pool asuvast Hiiumaast 6 km laiune Soela väin. Muhu ja Saaremaa vahel on keskmiselt 3 km laiune Väike väin, mida läbib 1896. a. ehitatud tamm. Kagus on Riia laht ja lõunas eraldab Saaremaad Läti NSV Kuramaa rannikust umbes 30 km laiune Irbeni väin. Läänes on Saaremaa rannik avatud Balti merele.

Saaremaa võrdlemisi liigestatud rannajoone kogupikkus on 793 km. Suurematеks poolsaarteks on Sõrve, Tagamõisa, Ninase, Pammana ja Kübassaare. Vähem on rannajoon liigestatud lääne- ja kirderannikul.

Administratiivselt moodustab Saaremaa koos lähemate väiksemate saartega Kingissepa rajooni, mis jaguneb 22 külanõukoguks: Hellamaa, Kaali, Kaarma, Kallemäe, Kihelkonna, Kuressaare, Kärla, Laimjala, Leisi, Lümanda, Maasi, Metsküla, Mustjala,

Sõrve sääre tipp

Pamma, Pihtla, Piiri, Pöide, Salme, Torgu, Tornimäe, Valjala ja Võhma. Rajooni keskuseks on Saaremaa lõunarannikul «Suure Katla» ääres asetsev Kingissepa linn. Tallinnast on Kingissepa linn 230 km kaugusel.

Pinnaehitus

Pinnamoe poolest on Saaremaa Lääne-Eesti madaliku koosseisu kuuluv paelava, kus esineb nii aluspõhjast kui ka pinnakattest tingitud väiksemaid pinnamoe ebatasasusi.

Kõige madalam on pinnamood Lõuna-Saaremaal. Siin levivad veel hiljuti merelainete alt kerkinud õhukese pinnakattega paepealsed.

Saaremaa aluspõhi koosneb siluri ajastu setetest. Sel ajastul jätkusid Saaremaal merelised tingimused ja toimus karbonaatsete kivimite — lubjakivi, dolomiidi ja mergli settimine.

Aluspõhi paljandub Saaremaal paljudes kohtades, eeskätt põhja- ja läänerannikul pankadel ning paepealsel sisemaal, kus esineb rohkesti paemurde.

Saaremaa aluspõhja moodustavad kivimid asetsevad nagu mujalgi Eestis väikese kallakuga lõuna poole. Selle kallaku tõttu avanevad kivimite kihid lääne-ida suunaliste ribadena. Kõige vanemad

T. Linna foto

Järve rand

kivimid paljanduvad Saaremaa põhjarannikul, nooremad lõuna pool.

Vanimaks Saaremaa aluspõhja kivimiks on Jaani lademe merglid ja dolomiidid, mis paljanduvad Muhu ja Saaremaa põhjarannikul. Kohati esineb selles lademes väga kõva jämeurbne dolomiit, nn. rahkjas paas. Tekkelt on see kivim riffdolomiit, mis on tekkinud madalas vees kõva skeletiga loomade ja taimede (peamiselt aga sammalloomade) elutegevuse tagajärjel. Saaremaa ja Muhumaa põhjaranniku pangad ning kõrgendikud on tingitud sellest rahkjast paest. Paekõrgendikud on vastu pidanud murenemisele ja mannerjää purustavale tegevusele. Nende ümbert on kõik teised vähem vastupidavad kivimid ära kulutatud.

Lõuna pool paljandub jaagarahu lade, mis koosneb õhukesekihilisest kristalsest lubjakivist, milles esineb samuti riffe ja mis ka reljeefis avalduvad väikeste kõrgendikena.

Saaremaa keskosas paljandub lääne-ida suunalise vööndina kaarma dolomiit. See on peene kihisusega, tuhkjas, maa seest murdes pehme, õhu käes kõvenev kivim. Kaarma lademe dolomiiti kasutatakse laialdaselt ehituskivina. Kõige enam murtakse dolomiiti Kaarma paemurrus. Väiksemaid paemurde on Ansil, Pähklas, Pamma lähedal, Tagaveres, Väkras, Koksil ja mujal.

Kaarma lademel lasuvad paadla lademe kollakad, porsunud õhukesekihilised ja kivististerikkad lubjakivid ning dolomiidid. Ka selles lademes esineb riffe, mis koosnevad peamiselt stromatopooridest. Rifid kajastuvad reljeefis kõrgendikena: Atlas Riiumägi, Katri ja teised pangad Lümanda-Kuusnõmme piirkonnas.

Ristimäe foto

Lalli pank Muhu saarel

Saaremaa lõunarannikul järgneb paadla lademele kaugatoma lubjakivi. See on õhukesekihiline jämekristalne lubjakivi ja dolomiit, milles esineb arvukalt võrdlemisi suuri rõngaid («sõrmuseid») — mereliiliate varrelülisid.

Kõige nooremad Saaremaa aluspõhja paed paljanduvad Ohessaare pangal Sõrve läänerannikul. Ohessaare lade koosneb õhukesekihilistest lubjakividest savikate ja liivakate vahekihtidega.

Peale majandusliku otstarbe on Saaremaa aluspõhja moodustavad kivimid ka teadusliku tähtsusega, kuna nad sisaldavad väga palju kivistisi ning on hästi alal hoidunud.

Pinnakattest tingituna on Saaremaa reljeef vahelduvam lääne- ja põhja pool.

Kõige kõrgem on maapind Saaremaa lääneosas, Pammana ja Sõrve poolsaare vahelisel alal. Siin kerkib S-kujuline lookjas kõrgendik — Saaremaa Keskkõrgustik. See on umbes 40 km pikkune, 5—6 km laiune ja 25—26 m kõrgune lame kõrgendik. Selle kõrgendiku esinemist põhjustab paealuspõhi, kuid ka mannerjää ja pärastjääaegse mere tegevus. Ümbritsevate madalike poole laskub Keskkõrgustik enam või vähem järsult. Järsud nõlvad ongi moodustunud lainete tegevuse tagajärjel endistes mererandades. Kõrgem

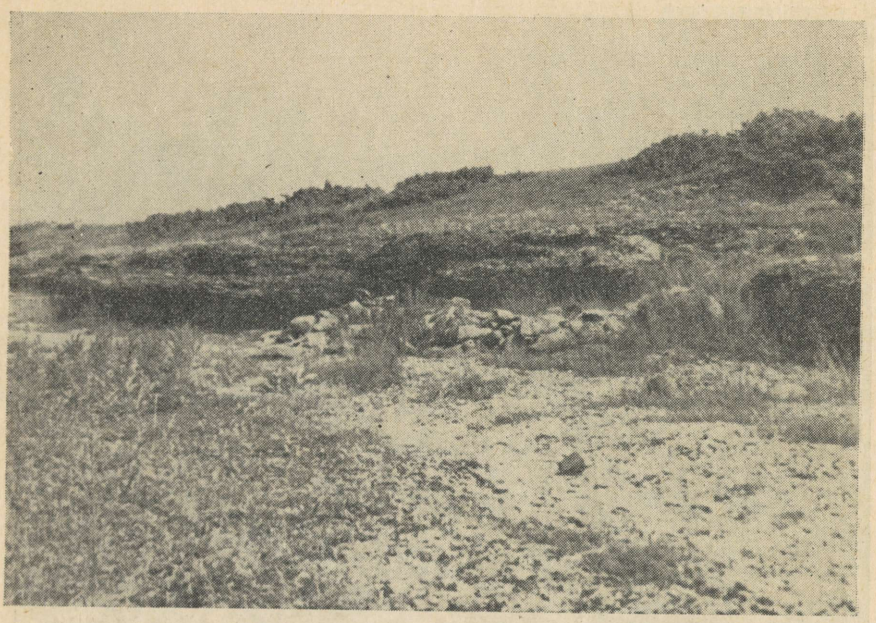

M. Kaldi foto

Randastang Kaugatoma külas

rannajoon on Kodaramäe põhjaosas (34 m üle meretaseme) ja Viidumägede lõunaosas (umbes 31 m). Luitevallide rida levib peaaegu kogu kõrgendiku ümber. Ka Saaremaa kõige kõrgemad kohad asetsevad luitevallide harjul. Kõrgeimaks kohaks on Suurmägi, mis asetseb Keskkõrgustiku edelaosas Viidu mägedes ja ulatub 56 m üle mere taseme. Luitevallide vahelistes lohkudes esineb järvi ja soid. Luited on kaetud peamiselt männimetsaga.

Keskkõrgustikku ümbritsevatel madalatel aladel kerkivad üksikud paelavad. Ida-Saaremaal on kohati pinnakattest — kruusast ja liivast moodustunud vallseljakuid ja kühmi, mis on tekkinud mannerjää tegevuse tagajärjel.

Rannaäärseis piirkondades levivad mere taganemise kui ka pealetungimise tagajärjel tekkinud rannamoodustised. Saaremaa lääne- ja põhjarannikul võib leida poolsaarte tippude panku — järske paekaldaid. Kõrgeimaks on Panga pank, ulatudes 21 m üle merepinna.

T. Linna foto

Kaarma paemurru karjäär

Kliima

Eesti kuulub paraskliimavööndi põhjapoolsesse, külmemasse ossa.

Balti mere saarena erineb Saaremaa kliima tunduvalt Eesti NSV idaosa kliimast. Suuremad erinevused on aastaaegade ja ka aasta keskmises temperatuuris ning pakase- ja suvepäevade arvus. Vilsandis on aasta keskmine temperatuur 6,0°, Eesti NSV keskmine aga 4,8°. Talvel on Saaremaal soojem Ida-Eestist umbes 3°—5° võrra. Vilsandis on veebruari keskmine temperatuur —3,2°, Ida-Eestis Jõgeval aga —7,3°. Kevad algab Saaremaal umbes kaks nädalat hiljem kui Ida-Eestis. Suvel esineb siin kuumi ilmu tunduvalt vähem, sügis aga on pikem ja soojem. Üldiselt on Saaremaa kliima ühtlasem.

Sademete hulga poolest on Saaremaa Eesti NSV vaesemaid alasid. Aastas on sademeid keskmiselt 600 mm. Kõrkvere, Torgu, Lümanda ja Kihelkonna piirkonnas aga on aastane sademetehulk alla 550 mm. Sademed esinevad peamiselt sügiskuudel (augustis, septembris, oktoobris), erinevalt Ida-Eestist, kus sademeterohkemateks on suvekuud.

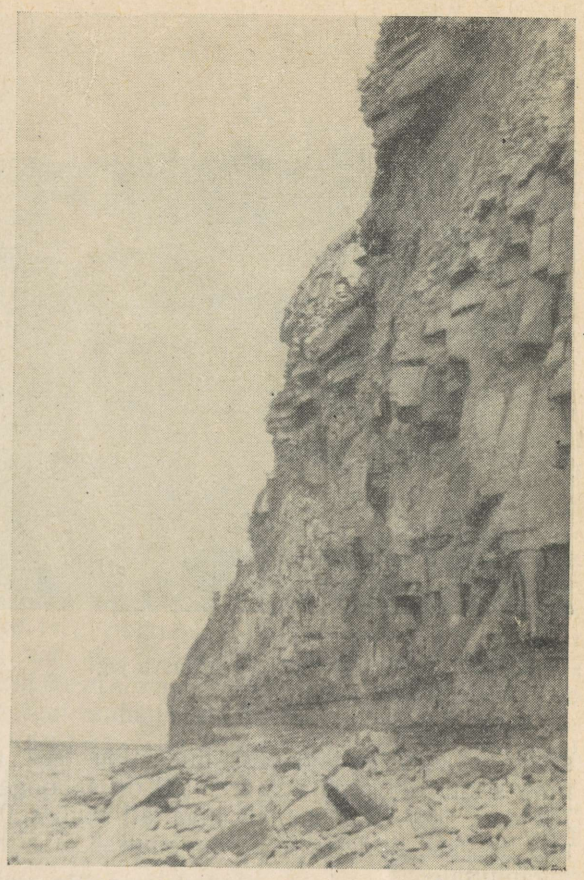

Panga pank
M. Kaldi foto

Tuuliseid ilmu on Saaremaal enam kui mandril. Tugevad tuuled puhuvad peamiselt külmal poolaastal. Aasta valdav tuule suund on edelast.

Vetevõrk

Väikese sademetehulga tõttu ei ole Saaremaa rikas jõgede poolest. Siinsed jõed on veevaesed ja aeglase vooluga.

Veelahe kulgeb edelast kirdesse. Selgekujuliseks veelahkmeks on Saaremaa Keskkõrgustik.

Veerohkemaks Saaremaa jõeks on umbes 2,5 km pikkune Nasva jõgi, mille kaudu Suurlahe vesi voolab merre. Pikemateks jõgedeks on Kärla jõgi (22 km), Rüüsa jõgi (15 km) ja Karja jõgi (10 km). Saaremaa ilusaim jõgi on Kärla jõgi, millel on keskjooksul sügav

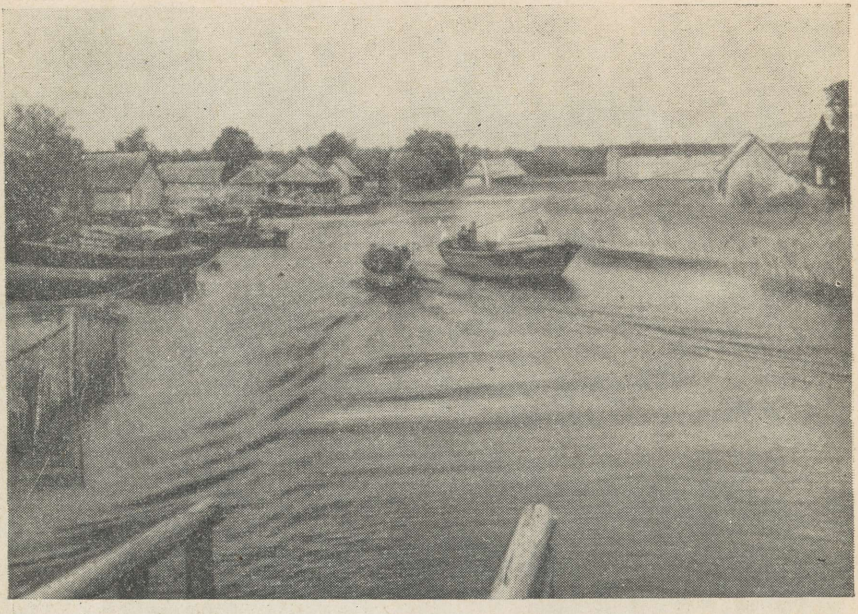

T. Linna foto

Nasva jõgi

säng ja teeb endale läbi luidestiku teed rajades palju lookeid ning silmuseid. Põhja-Saaremaal on salajõgesid. Neist tuntum on Küdema jõgi, mis voolab maa all umbes 0,5 km, ja Tirtsi jõgi, mis Selgase luidetes kaob pugemusse ja alles 2 km allpool ilmub maapinnale.

Järvi on Saaremaal palju. Eriti rohkesti levib järvi rannikutasandikul. Need on relikt- ehk jäänukjärved, mis on tekkinud endistest lahesoppidest maapinna aeglase kerkimise ja mere kuhjava tegevuse tagajärjel. Kihelkonna ja Kuusnõmme piirkonnas nimetatakse neid järvi silmadeks, Laimjalas aga abajateks. Suurimateks reliktjärvedeks on Lõuna-Saaremaal Suur ja Väike laht, Mullutu jt. lahed.

Suuri järvi on Keskkõrgustikul luidetevahelistes nõgudes. Ilusaimaks Saaremaa järveks on kõrgete sopiliste kallastega Karujärv, omapäraseks aga meteoriidi kraatris asuv väike Kaali järv.

SAAREMAA LOODUSE OMAPÄRA

Taimestik

Saaremaa pindala on kõigest 1/16 kogu Eesti NSV pindalast, kuid siin kasvab üle 900 taimeliigi, s. t. rohkem kui 3/4 ENSV floora liigilisest koosseisust.

Selline liikide rohkus on tingitud Saaremaa soodsast asendist, mandriga võrreldes suhteliselt soojemast kliimast ja floora kujunemisega seoses olevaist tegureist. Siin on endale soodsa kasvuala leidnud rida haruldasi relikttaimi, mis tihti puuduvad Eesti mandril või mõnel juhul isegi kogu NSV Liidu territooriumil. Ainult Lümanda Suurissoos kasvab Saaremaa endeemne taimeliik — Saaremaa ehk näärmekas robirohi, mille esinemise kohta mujal maailmas seni andmed puuduvad. Samas lähedal kasvab tuhkpihlakas ja tõmpõiene luga, millised puuduvad kogu NSV Liidu looduslikust taimkattest. Kõrvuti nende, meie taimeriigi pärlitega võime leida Viidumäe nõlvalt ja tema jalamil laiuvast alliksoost teisi haruldusi, mis on säilinud siin juba möödunud kliimaperioodidest ja annavad ilmeka ülevaate meie taimestiku kujunemisest. Nii võime alliksoos kohata mustjassepsikat, alpi võipätakat, pung-kirburohtu, lõhnavat käoraamatut, koerkäppa ja vaevakaske. Viidumäe nõlval aga kasvavad luuderohi, püstine hiirhernes ja karvane lipphernes. Mainitud liigid puuduvad mandril täiesti või nad on seal kaunis haruldased.

Peale Viidumäe kasvab luuderohtu veel Sõrve soistes lehtmetsades, Karjas, Kihelkonna mail, Taavil ja Aidanõmme metsades, Hirmustes ja Mustjala ümbruskonnas. Kuid kõikjal on selle taime arvukus viimasel ajal vähenenud.

Jugapuud esineb Mustjala ümbruskonnas, Kihelkonna mail, Sõrve metsades, Kuusnõmmel, Järisel, Tuiul. Üheks suuremaks kasvualaks on Tagamõisa poolsaar, kus on ka selle liigi Eesti-ala teadaolevad suurimad eksemplarid. Eelkõige tugeva puidu ja dekoratiivsete okste tõttu on inimesed ka selle liigi viinud hävinemisohtu.

Haruldasena kasvab Loodes, Mändjala ja Järve luidetel mägikilbirohi. Viimasel ajal on liigi esinemine muutunud küsita-

H. Adrati foto

Meripuju Kuusnõmme poolsaarel

vaks Koltsis ja Kübassaares, kust ta on kadunud arvatavasti karjatamise tõttu.

Püramidaalset akakapsast üldtuntuks saanud ainsas leiukohas — Sõrves, Viieristi mägedes, viimasel ajal leitud ei ole ja taime esinemine meie flooras on muutunud küsitavaks.

Kaunis haruldane ja kindlate kitsapiiriliste kasvualadega on seotud ka järgnevate taimede levik. Kaljupuju kasvab vaid paesel ja kivisel rannaalal, mägi-naistepuna esineb harva rühapinnasega segametsades (Viidu, Mäebe), tume-nokkheina on leitud Põide lähedalt, asparhernes kasvab ranniku soodes ja heinamaadel. Peale mainitute on veel rida taimi, mis on Saaremaal peaaegu harilikud, kuid kaunis haruldased mandri-Eestis.

Saaremaa randa iseloomustab soolakutaimede rohkus. Eriti tuleks siin esile tõsta meripuju, mis kasvab peamiselt Saaremaa lääneosas, kus suurematekskasvualadeks on Kuusnõmme, Oiu, Rootsiküla ja Kurevere ümbruskonna lagerand merevee mõjupiirkonnas. Mererannaga on seotud ka randastra, rand-teelehe, soolarohu ja teiste kasvualad, mis levivad merevee mõjupiirkonnas. Rannakaljudel kasvab ka kohati Eestis üks haruldasemaid taimi — taani merisalat.

Kasutades olemasolevaid jaotusi võime Saaremaa taimkattes kohata järgmisi vegetatsiooniühikuid: lood ja rühavallid, luited ja

liivanurmed, okasmetsad, lehtmetsad, puisniidud, heinamaad ja sood, rabad, halofiilne vegetatsioon ühes soolase vee taimestikuga, magevee taimestik ja kultuuraladega seotud taimestik.

Lood ehk loopealsed on Saare- ja Muhumaal kauniš laialdased, olles ka Saaremaa maastiku üheks omapärasemaks küljeks. Kidur taimestik, mis leiab toitu kehvalt pinnaselt ja talub kuivust, on endale leidnud siin sobiva kasvuala. Üheks iseloomulikuks liigiks on harilik kadakas. Suve algul on loopealsed üsna värvirikkad, keskuve kuumuses kõrbeb aga rohi. Viimasel ajal on toimunud teaduslikud uurimused loopealsete metsastamiseks.

Rühavallide ehk vanade randvallide taimestiku peamisteks esindajateks on harilik kadakas, millega merevee mõjupiirkonnast kaugemal seltsib mänd. Üldiselt on taimestik kidur ja sarnaneb loopealsete omaga, kuid on siiski mõnevõrra liigirikkam ja mitmekesisem.

Luited on suuremalt osalt kaetud metsaga. Osalt leiame lahtisi luitealasid Mändjala—Tehumardi vahel (Järve luited), Kihel-

Üksik kadakas
M. Kaldi foto

M. Kaldi foto

Luitemänd Tagamõisa poolsaarel

konna kirdesopis ja Harilaiul, kus need lähevad üle luitemännikuks. Puurinde moodustavad männid, põõsasrindes on tavaline kadakas. Alustaimestik on kaunis vaene lahtisel luitealal, kuid mitmekesisem luitemännikus, kus tavalisteks on kanarbik ja liivatee.

Liivanurmi esineb suuremas ja vähemas ulatuses peamiselt keskkõrgendiku piirkonnas ja seal on taimestik üldiselt hõre.

Okasmetsadest on ülekaalus männimetsad, segatud lehtpuudega, levides Saaremaa loodeosas, osalt ka põhjapoolses osas — Kihelkonna, Karja ja Mustjala ümbruskonnas. Rohkesti on segaokasmetsi (Kargi, Viieristi, Taavi, Pidula jt.), kus männile seltsib ka kuusk.

Kuusemetsad moodustavad männikute kõrval tühise osa, esinedes puhta kuusikuna väikeses ulatuses vaid üksikuis paigus Sõrve ja Mustjala vahelisel alal. Peamiselt on kuusikud segatud männiga või lehtpuudega, aluskattes on valitsevad mustikas ja jänesekapsas.

Lehtmetsade puurinde moodustavad eeskätt tammed, millele seltsib teisi lehtpuude liike. Alustaimestik on rohke ja liigirikas; põõsasrinde tavalisteks esindajateks on sarapuu, verev kontpuu ja lodjapuu. Suuremad tamme enamusega metsad kasvavad Loodes, Abruka saarel ja Kübassaare neemel.

Mitmekesisemad on segametsad. Neist on taimeküllasemad männi- ja lehtpuude segametsad, kuna madalamais ja niiskemais

Kanarbikumännik
Tehumardi lähedal

H. Adrati foto

paigus moodustab segametsa kuusk koos lehtpuudega. Suurepärane männi-segamets kasvab Viidul ja Kuusnõmmel, Tagamõisa ümbruses aga on kuuse-segametsad.

Saaremaa puisniitude üheks omapäraks on rikkalikult esindatud käpalised. Märgade puisniitude taimestik erineb kuivade omast, kuna ühes tammega kaob ka temaga rikkalikult kaasnev taimestik. Eriti kaunid on puisniidud enne heinaaja algust, kui rohurinne on täies õitsehoos.

Tavaliselt esineb puisniitude kõrval lagedaid heinamaid ja soid üsna vähe. Sellised sood ja heinamaad, mis on kaugemal merevee mõjupiirkonnast, ei erine kuigi tunduvalt mandri vastavatest aladest. Vaheldust toovad siin vaid kliimaliselt piiritletud lääne elemendid ja teatud mandri kontinentaalsete liikide puudumine. Sellisteks aladeks on Kaarma kuivad aruheinamaad. Eriti huvitavad kogu Eesti kohta on lubjarikkad alliksood neile iseloomulike taimeliikidega. Tuntumad on Kuusnõmme, Viidumäe jalami ja Koltsi ümbruskonna alliksood.

Tüüpilised mandri kõrgrabad puuduvad Saaremaal. Rabastumistunnuseid võib aga leida märgadel heinamaadel, puisniitudel ja soodes (iseloomulikuks näiteks Kareda raba Põidel).

Halofiilne taimestik on mereveega otseses või kaugemas seoses ja piirneb loomulikult rannikulähedaste aladega. Halofiilsed randniidud asuvad tavaliselt lauskrannikul, kus merevee mõju on otsene ja ülekaalus soolakutaimed. Selliste niitude karakterliigiks on tuderluga. Ka esineb soolakuid, kus lauskrandadelt

vesi ära ei vaju, vaid aurab. Sellistel aladel areneb päris soolakute taimestik, mille iseloomulikest liikidest võiks mainida soodaheina, soolarohtu, soolamaltsa jt. Lahtise mere suurimaks liigiks on kahtlemata põisadru, mille kuhjatisi võib pärast tormi kohata peaaegu kõigil randadel.

Magevee taimestik on saartel võrdlemisi liigivaene. Tavalisemad on harilikumate penikeelte liigid, esineb vesiroose, mõõgarohtu jt.

Kultuuraladega seotud taimestik on pidevalt inimese mõju all, mille tõttu siin on tavalised mitmed umbrohu liigid. Nende seas on isegi haruldasi ja ainult saartel esinevaid. Mainida võiks salatkännakut, põldhärgheina, varespõlve, kõrget mesikat, põld-kortslehte jt.

Imetajad

Saaremaa fauna on vaene suuremate esindajate poolest. Nii puudub Saaremaa metsadest karu, kes siit on hävitatud umbes 1752. a. Viimane hunt hävitati saarelt aga umbes 1890. a. ja hilisemad andmed tema esinemise kohta puuduvad. Kiskjalistest on kõikjal sage rebane, kes soodsate elutingimuste juures asustab ka väiksemaid saarekesi rannikumeres. Üheks levinumaks on nirk, kes rohkearvuliselt asustab igasugu maastikku.

Kõige liigirikkamalt on esindatud näriliste pere, kellest tavalisteks põllu- ja elamukahjuriteks on juttselg- ja koduhiir, ränd- ja kodurott. Orav on tavaline okas- ja segametsades. Liik torkab silma kohati musta teisendina mandri punakaspruuni kõrval.

Putukatoiduliste suurimaks esindajaks on siil, kes asustab kõikjal metsi, inimasulate ümbrust ja väiksemaid laide Saaremaa põhjaranniku lähedal. Rohkesti on ka nahkhiirlasi, keda öösiti võib kohata toitelennul hoonete, puistute ja veekogude juures.

Loivalistest elutseb rannikumeres viigerhüljes; tema arvukamaks paiknemisrajooniks on Riia laht.

Metsades kohtame ka metskitsi, kes on Saaremaale sisse toodud 1936. a., mil neid algul hoiti Karjalasma metskonna «hirveaias», kust nad hiljem vabadusse pääsesid ja edasi kogu saarele levisid. Suuremate kiskjate puudumine ja soodsad elualad on aidanud kaasa nende pidevale kasvule ja praegu on metskitsed kaunis harilikud kõigis metsades.

Linnud

Saaremaa omapärane linnustik väärib tähelepanu isendite rohkuselt ja liikide koosseisult.

Linnustiku omapära põhjustasid mitmed tegurid — asend, geomorfoloogiline ehitus, taimkate ja ilmastik. Võrdlemisi pikk ja kääruline rannajoon, laialdased randniidud, väiksemad saared ja

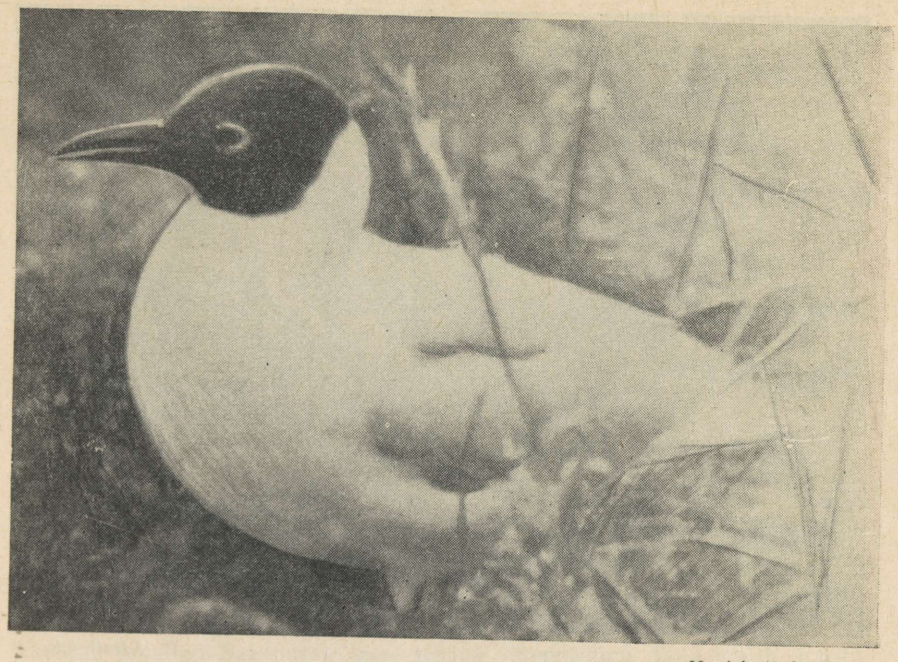

H. Adrati foto

Naerukajakas Linnulahe haudekolooniast

laiud on vee- ja rannikulindudele armastatuimateks elupaikadeks. Linduderohked on ka lõunarannikul asuvad suured järved, nn. lahed ja nende laialdane soostunud ümbrus. Tuntumad on nii liigi rohkuselt kui ka isendite arvult Linnulahe naerukajakate, Mullutu lahe mustviire ja väikekajaka, Väike-Tulpe kalakajaka haudekolooniad ja Vilsandi looduskaitseala. Üheks omapäraseks jooneks on ka kultuurmaastiku liikide sagedane esinemine loopealsetel ja mererandadel, okasmetsadele iseloomulike liikide esinemine saluleht-metsades ja lehtmetsalembeste liikide rohkus.

Mererandade, suuremate saarte ja laidude ranniku tavaliseks elanikuks on liivatüll. Tema lihtne, paari kivikese või teokarbiga vooderdatud pesamold asub mõne suurema kivi kõrval, lihtsalt liival või klibul. Üheks enam esinevaks liigiks on meriski. Veel pesitseb saartel randtiir ja kalakajakas, kellest viimane oma pesad ehitab ka meres asuvatele rändrahnudele. Elav on mererannik aga mõlemal rändeperioodil, kui siin peatub arvukalt mitmesuguseid linnuliike. Avamerel viibivad siis arvukad aulide, sõtkaste, partide ja vartide parved. Rohkesti peatub hanesid ja luiki, kelle parved on kaunis suured ja isendirohked. Rannikul aga peatuvad kurvitsaliste salgad, kes endale tormiheidistest ja adrupeenardelt toitu otsivad.

H. Adrati foto

Ronga pesa Loode metsas

Vahel lendab aga mere kohal või istub mõnel kivil meie suurim kajakaline — merikajakas, kelle üheks tähtsamaks pesitsuskohaks on Vaika saarestik, kus ta 1908. aastast kuni praeguseni on pesitsenud 2—30 paari vahel aastas. Harvem võib kohata tõmmukajakat, kelle pesitsuspaigaks on samuti Vaika saarestik, juhuslikult ka mujal Saaremaa rannikul.

Tihti võib mererannal kivil või õhus tiirlemas näha merikotkast, kes pesitseb Saaremaa metsades (Sõrve, Kuusnõmme).

Mererannaga on seotud ka haha elupaigad. Tema suurimaks haudealaks on Vaika saared, kus ta 1939. aastal pesitses 726 paarina. Hahka võib kohata ka teistel laidudel ja saartel peamiselt Saaremaa lääneranniku lähedal.

Üheks haruldasemaks on seni ainult Saaremaad ümbritsevail väikestel laidudel (Vaikad, Nootamaa, Pätsurahu, Tombamaa) ja Muhu väinas (Kivirahu) pesitsev röövtiir.

Liigirikkam on aga randniitude, jõeluhtade ja siseveekogude kaldaalade linnustik. Üheks enam esinevamaks liigiks on siin kiivitaja, kelle tavaline hüüd «kii-vit, kii-vit» on laialt tuntud. Veel esineb rohkesti punajalg-tildrit, harvemini mustsaba-viglet ja suurkoovitajat. Pesitsevad ka mõned partlased (sinikael-part), kalakajakas, jõgi- ja randtiir ning rohukoskel. Värvulistest on üheks tavaliseks pesitsejaks põldlõoke, sookiur, kohati lambahäni-

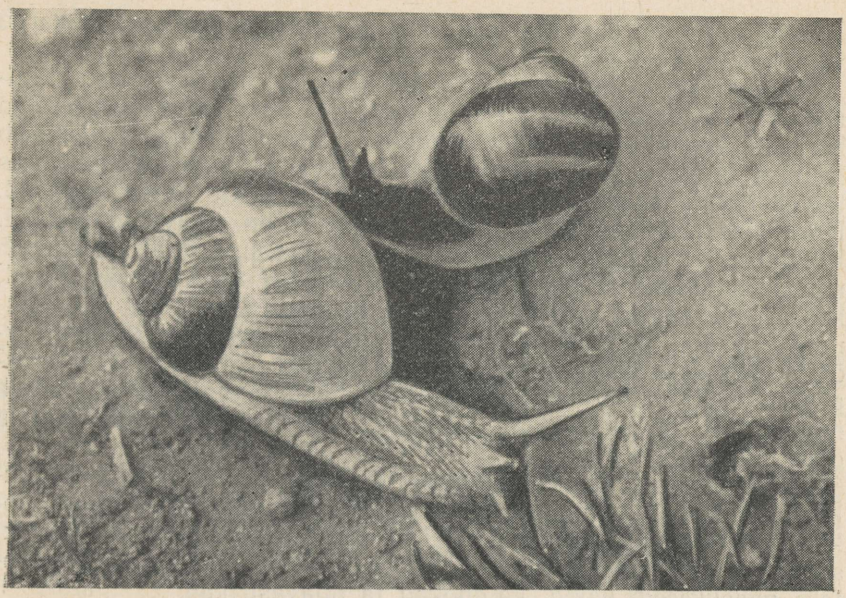

H. Adrati foto

Inimeste poolt on Saaremaale sisse toodud viinamäetigu. Teda leidub praegu suuremal hulgal Abruka saarel ja Kuressaare lossipargis

lane ja kadakatäks. Rändel peatub siin rohkesti kurvitsalisi, hanesid, laglesid ja värvulisi.

Liigirikas ja mitmekesine on linnustik ka nn. lahtedel. Linnulahel on üheks tavaliseks haudelinnuks naerukajakas, kes pesitseb siin umbes 3000—5000 paarina, olles üheks lärmakamaks ja rahutumaks linnuks haudeasunduses. Veel pesitseb neid Telinõmme järvel, Vaika saartel, Kübassaarel ja mõnel pool mujal. Toidu hankimisel hulgub ta aga laialt ringi ja teda võib kohata peaaegu kõikjal. Rohkesti pesitseb siin igasugu partlasi, kellest enam esinevaks on sinikael-part. Pesitsevad ka tutt- ja punapea-part, rohkearvuliselt vesikana. Rohkesti on partlasi rändeperioodil. Mõne paarina pesitseb suurematel roosaartel ka hallhani. Roostiku serval asuvad aga tuttpüti ujupesad. Roostikke asustab hüüp, kelle möirgamisetaoline «üü-prumb» kõlab kilomeetrite kaugusele. Roostikust, 2—4 roovarre vahele punutult, võib leida rästas-roolinnu pesa. Linnu «karre-karre-karre, kiit-kiit-kiit» häälitsus elustab tuules vabisevaid roovälju. Toitelennul võib kohata roostiku kohal ka üksikuid roo-loorkulle; Mullutu lahel pesitseb rohkearvuliselt must viires ja väikekajakas, kelle haudeasundused asuvad mullustel roolademetel. Elavad on lahtede roostikud suve lõpul, mil siin ööbivad mitmesaja-tuhandelised kuldnokaparved.

Liigivaene on elu nõmmedel, kus pesitseb nõmmelõoke ja harva võib kohata vaenukägu.

Puistutes on linnuelu raskemini jälgitav, kuid seevastu liigirikkam. Tavalisteks elanikeks aasta ringi on ronk, hall vares ja harakas, kes viibivad ka inimasulate ja linnade lähedal. Pesitseb ka rida kullilisi. Kogu aasta viibivad meie puistutes tihased, kes talveperioodil suuri salku moodustavad ja laialt ringi hulguvad. Haruldasem on musträhn, kelle elupaigaks on suuremad metsad. Kõikjal kogu aasta võime kohata suurt kirjurähni. Rohkesti elutseb metsades pasknääre ja mänsakuid. Tavalised on kõik rästaliigid, kellest musträstas asustab ka parke ja aedu. Tavaliseks haudelinnuks igasugu puistus on metsvint, hall-kärbsenäpp ja punaselgõgija. Peaaegu kõigis puistutes võib kuulda väike-lehelinnu omapärast «tsilp-tsalp» taolist häälitsust. Niiskemaid metsi asustab metskurvits ja jõekallaste võsastikes ning lepikuis võib kuulda ööbiku kõlavat laulu.

Kultuurmaastikus, kus inimese tegevus on pidev, pesitseb rohkesti värvulisi. Avamaastikul pesitsevad talvike, põldlõoke, sookiur jt. Rändel peatuvad põldudel ka sookurgede suuremad ja väiksemad salgad. Inimasulate juures, aedades ja parkides on tavalisteks pääsukesed, hakid, kuldnokad ja linavästrikud.

Peale mainitute on Saaremaal esinenud ka rida Eestis haruldasi linnuliike. Nii tabati 1884. a. 7. dets. Tikas üks raisakotkas. 1888. a. mais saadi Pidulas kätte üks emane kõrbepüü, kelle topis asub praegu Saaremaa Koduloomuuseumi ekspositsioonis. Mainitu tabamist Eestis on teada veel kahel korral. Haruldasemana Eestis tabati Põduste jõe ääres luitsnokk-iibis. 9.—12. mail 1928. a. jälgiti Alam-Vaikal ühte mustpea-kajakat, kes maha lasti. Hilisemad andmed selle Vahemere kirdeosa ja Musta mere piirkonnas levinud linnuliigi esinemise kohta meie vabariigis puuduvad. Linnulahel pesitses rea aastate jooksul ka kühmnokk-luik, kes siit aga pideval jälitamisel kadus ja nüüd kogu Eesti linnustikust puudub.

AJALOOLINE ÜLEVAADE

Vanimad märgid, mis vihjavad inimühiskonna olemasolule Saaremaa ja Muhu territooriumil, pärinevad nooremast kiviajast (neoliitikumist), III aastatuhande keskelt e. m. a. Nendeks mineviku killukesteks on kivikirved, talvad, kivist ja luust nooleotsad, õngekonksud, omapärase ornamentikaga savinõude katked jm. Saaremaa esimeste asukate töö- ja tarbeesemed. Kiviaja leidude poolest on Saaremaa meie vabariigis üks rikkamaid rajoone, eriti arvukalt on avastatud muistiseid Tagamõisa—Kihelkonna—Mustjala, samuti Karja—Tagavere ümbrusest ja Muhu saarelt.

Nagu võib järeldada leiumaterjalist, samuti muististe paiknemisest omaaegsete vete vahetus läheduses, etendas asukate majanduses tähtsat osa kalapüük ja küttimine (ka jahipidamine hüljestele). Võib arvata, et kiviaja inimestele pakkusid tolle aja Saaremaad ümbritsevad, avamere tuulte ja tormide eest hulga saarekestega kaitstud siselahed suurepäraseid asumis- ja elatusvõimalusi.

Otsustades materiaalse kultuuri ühtsuse järgi, võib arvata, et esimesed elanikud saabusid Saaremaale Eesti mandrialalt.

Ligikaudu tuhande aasta jooksul elas inimene siin kiviaja olukorras, s. t. tarvitas kivist ja luust tööriistu. Põhiliseks elatusallikaks jäi endiselt küttimine ja kalapüük.

Alates II aastatuhande algusest e. m. a. ilmuvad küttide ja kalastajate mälestusmärkide kõrvale ka teistlaadi muistised, uut tüüpi keraamikaga, venekujuliste kivikirveste ja koduloomade luudega. Need muistised pärinevad uutelt asukatelt, kelle majanduses etendas suurt osa koduloomade pidamine ja ka algeline viljakasvatus.

II aastatuhande keskpaiku e. m. a. ilmuvad Eesti aladele, samuti ka Saaremaale, esimesed metallist (pronksist) esemed. Kuna kohapeal ei leidunud pronksi sulatamiseks vajalikke aineid — tina ja vaske, oli siin pronksesemeid võimalik omandada ainult vahetuse-ostu teel. Vahetuse nõrga arenemise tõttu jäid aga metallesemed kogu pronksiaja (1500.—500. a. e. m. a.) kestel Eestis haruldasteks. Seepärast tarvitati tööriistade valmistamise materjalina siin kogu selle perioodi jooksul nagu varemgi kivi ja luud. Vanimaiks Saaremaalt leitud pronksesemeiks on Kuressaare kolhoosi territooriumilt leitud randiga kirves ja odaots Muhu saarelt, mõlemad umbes 1500. a. e. m. a.

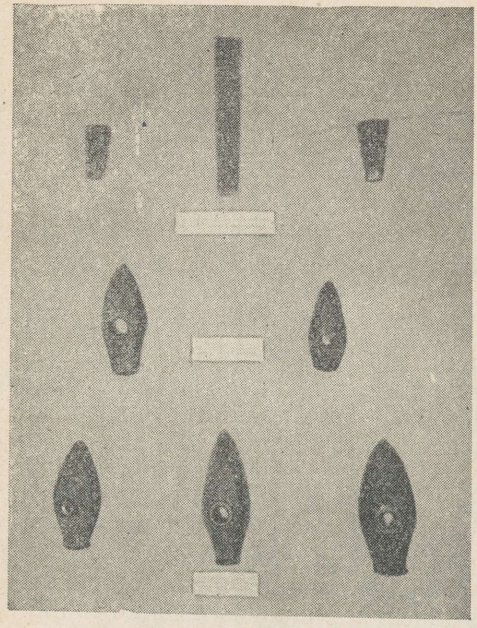

Kivikirveid ja -talbu II aastatuhandest e. m. a.

Saaremaa Koduloomuuseumi väljapanek

Käsiteldaval perioodil areneb edasi juba veidi varem alguse saanud viljakasvatus, eriti aga kariloomade pidamine. Seoses loomakasvatuse arenguga hakkavad hõimude vahel sagenema kokkupõrked ja võitlused paremate maade pärast. Seetõttu leitakse alates viimase aastatuhande keskelt e. m. a. lahtiste ehk kindlustamata asulate kõrval ka kindlustatud asulaid. Tekivad esimesed nn. linnamäed. Saaremaal on leitud vanima kindlustatud asula ase Laimjala külanõukogus Asva küla lähedal väikesel seljandikul.

Pronksiajast on Saaremaal teada ka terve rida kalme. Need on tavaliselt maapinnale laotud kivihunnikud, mille sees asetseb nelinurkne, paekividest laotud kirst. Surnud on maetud enamasti põletamata, väheste panustega, enamalt jaolt luuasjadega.

Viimase aastatuhande II pooles jätkub Saaremaal otseselt pronksiaja kultuur. Eesti mandrilt tuntakse sellest perioodist juba esimesi raudasju, Saaremaalt neid seni leitud ei ole. Kohapealt leitud vanimad raudasjad pärinevad meie ajaarvamise algsajandeist. Need sajandid on ühtlasi muististe arvu poolest Saaremaal kõige vaesemad. See on seletatav eelkõige sellega, et tollal sai Eestis majanduse aluseks viljakasvatus, asustus koondus seega viljakamaile aladele. Kehva pinnasega Saaremaal säilisid aga vanad majapidamise vormid ja siin jätkus elatusvahendite hankimine varem väljakujunenud alustel.

Järgneva perioodi, s. o. V—IX saj. muistiseid esineb Saaremaal juba tunduvalt rohkem. Neid on avastatud üle kogu Saaremaa,

välja arvatud metsarikkad alad (Karja, Mustjala, Sõrve). Leiud, eriti selle perioodi lõpupoole, kõnelevad juba arenenud vahetusest. Paljudes esemeis avaldub semgalli omapära — tunnistus läbikäimisest Balti hõimudega. Esineb ka skandinaaviapäraseid esemeid.

Sellel perioodil võib Eesti alal märgata teatud varanduslikku ja ühiskondlikku diferentseerumist. Vastava leiumaterjali puudumise tõttu ei saa öelda, kuivõrd arenenud oli varanduslik ja ühiskondlik diferentseeritus saartel, kuid arvatavasti kulges see samadel alustel ja ulatuses kui Eesti mandriosaski.

Varane feodalism (X—XII saj.)

Nagu võib järeldada arheoloogiliste mälestusmärkide levikust, oli Saaremaa sel perioodil juba võrdlemisi tihedasti asustatud. Eriti oli asustus levinud paremat põllumaadel, mis näitab, et suur osa põllumajanduslikult kasutatavast pinnast oli tollal juba künni all. Rohkesti esineb X—XII sajandi muistiseid Kaarmal, Pöidel ja Muhus.

Saaremaa tihe asustatus ei olenenud tollal ainult põllundusest ja karjandusest, vaid suuresti ka saare soodsast kaubanduslikust asendist. Käsiteldaval perioodil olid saarlased Balti merel juba tuntud kaubitsejad, olles püsivais kaubanduslikes suhetes eriti Ojamaa saarega. Vastuseks eriti IX saj. tihenenud skandinaavlaste röövretkedele ja vallutuskatsetele korraldasid saarlased ulatuslikke röövretki Rootsi ja Taani aladele. Tõenäoliselt võtsid saarlased osa 1187. a. mereretkest Rootsi tähtsama kaubalinna Sigtuna vastu.

Võib arvata, et saarlaste tolleaegne jõukus, mille tunnistajaks praegu on rikkalikud metallesemete — pronksist ja hõbedast ehteasjade ja hinnaliste relvade leiud maapõuest, põhines teataval määral kaubandusel. Ainult väike osa toormaterjali — rauda — võidi saada kohalikest soomaakidest, suurem osa metalli või metallesemeid tuli ikkagi hankida väljastpoolt. Arheoloogilised materjalid kõnelevad intensiivsest kaubavahetusest Skandinaaviaga, kurelaste ja semgallidega, samuti idanaabritega. Kaubitsemise teel või röövretkilt saagina saadud vara müüdi suuremalt osalt edasi oma lähemaile naabreile mandril või viidi vene linnade Pihkva, Polotski ja Novgorodi turgudele.

Kokkupuuted enam arenenud naabermaadega, jõukuse kasv, ühes sellega ka varandusliku ebavõrdsuse edasine areng — kõik see lõi eeldused feodaalsuhete arendamiseks kohapeal. Kuigi Eesti alad olid jagunemas vastavalt arenenud feodaalsuhetele feodaalseiks valdusiks, säilis kuni XIII sajandini veel maa varasem jaotus kihelkondadeks ja nende liitudes maakondadeks.

Liber Census Daniae Eestimaa lehe järgi jagunes Saaremaa 4, hilisemate allikate järgi aga 5 ja 6 kihelkonnaks. Kihelkonnad moodustusid ligistikku asetsevaist ja loomulike ühendusteedega

seotud asustusrühmadest. Suuremad asustamata alad — sood jm. olid kihelkondade lahutajaiks üksteisest.

Seoses ühiskondlike suhete arenguga ja vaenulike rüüsteretkede sagenemisega tekivad XI—XII sajandil võimsad maalinnad, mis olid ümbritsetud sügavate kraavide ja kõrgete vallidega. Need linnused püstitati kihelkondade keskustesse ja olid vaenlaste sõjaretke puhul varjupaigaks kihelkonna vanemale, hulgale sõjameestele, nende peredele ja varale. Nagu hiljem näeme, oli neil linnustel määrav tähtsus maa ja rahva vabaduse kaitsel, kuna linnuse vallu-

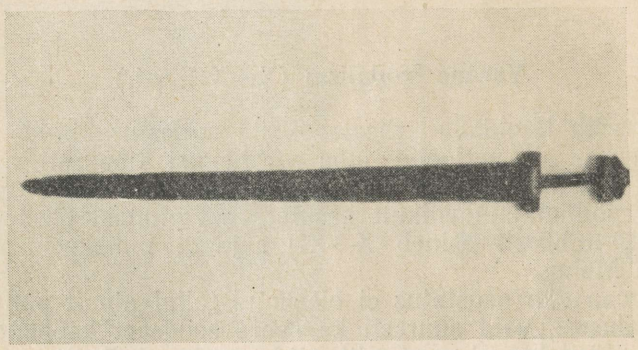

Saaremaa Koduloomuuseumi väljapanek

Mõõk XII—XIII sajandist

tamine vaenlase poolt otsustas faktiliselt kogu kihelkonna, mõnikord ka mitme kihelkonna saatuse. Saaremaal on selliseid linnuseid viis: Muhus, Pöidel, Valjalas, Kaarmal ja Kärlal. Veel tänapäevalgi kerkivad need ümbritsevast maapinnast esile võimsate ringvallidena, olles ühtlasi tähelepanuväärsemaiks mälestusmärkideks, mis on meile jätnud meie esivanemad.

Võitlus saksa, taani ja rootsi anastajate vastu XIII sajandil

XIII sajandi alguseks oli saarlastel olemas juba oma aja kohta küllaltki hästi arenenud laevandus. See võimaldas luua tihedaid kaubanduslikke sidemeid teiste maadega, samuti korraldada röövretki Balti mere läänekaldale. Pidevalt tõusis saarlaste erikaal rahvastevahelistes suhetes, arenesid sõjalised oskused, kasvas võimsus. Nagu nähtub edaspidiste võitluste käigust röövvallutajatega, olid saarlased suutelised viimaseid enam kui üks kord hävitavalt lööma.

Esimene kokkupõrge oli saarlastel saksa röövvallutajatega Taani rannikul ja Ojamaal 1203. aasta kevadel. Nimelt kohtas koos ristisõdijatega Saksamaalt Liivimaale tagasipöörduv piiskop

Albert seal saarlasi, kes sõitsid 16 laeval. Viimased olid käinud Taani aladel sõjaretkel ja pöördusid nüüd rikkaliku saagiga tagasi kodurandadele. Ristisõdijad tungisid Visbys saarlaste laevadele kallale, kusjuures neil õnnestus lahingus vallutada 2 saarlaste laeva, kuid kandsid ka ise veriseid kaotusi.

Esimesed katsed saarlasi alistada tehti XIII sajandi alguses tollal Balti mere kaldail tugevaks poliitiliseks võimuks kerkinud Taani poolt. 1206. a. suvel maabus Taani kuningas Valdemar II koos Lundi peapiiskop Andreasega tugeva sõjaväe saatel Saaremaal. Eestlaste vastupanu oli aga niivõrd tugev, et sama aasta sügisel, kui sõjavägi Taani tagasi pöördus, ei leidunud taanlaste hulgas julgeid, kes oleksid söandanud jääda talveks vastehitatud linnusesse. Taanlaste lüüasaamine oli niivõrd põhjalik, et nad enam kui kümne aasta jooksul ei julgenud ette võtta uut vallutusretke.

Alates 1208. a. tungisid saksa röövvallutajad eestlaste aladele mandril. Algas eestlaste võitlus liidus venelastega saksa anastajate vastu, millesse alates 1211. a. sekkusid intensiivselt ka saarlased.

Tegutsedes nii iseseisvalt kui ka koos mandri eestlastega, võtsid saarlased järgnevail aastail pidevalt ette sõjaretki vaenlase poolt vallutatud aladele. Mitmekümnel, tihti mitmesajal laeval tungiti jõgesid mööda sügavale vaenlase maale ja tekitati viimasele raskeid kaotusi. Tagasi pöördudes võeti tavana kaasa sõjasaaki ja vange.

Kuid mitte alati ei olnud sõjaõnn saarlaste poolel. Nagu märgib Läti Henriku «Liivimaa kroonika», said Kaupo linnuse Turaida alla 1211. a. vaenuretkele saabunud saarlased, läänlased ja rävalased ristisõdijailt rängalt lüüa. Sakslastel õnnestunud tõkestada kitsas Gauja jõgi ja sulgeda saarlaste laevadele taganemistee merele. Jättes maha laevad, põgenenud saarlased ööpimeduse katte all. Sakslaste kätte langenud 300 laeva, peale selle veel väiksemaid veesõidukeid. Kuid vaatamata lüüasaamisele olid saarlased 1215. a. kevadel jällegi sõjaretkel, ilmudes oma laevadel Riia linna alla. Sama aasta suvel rünnati saarlaste poolt Saaremaa rannikul «Uues sadamas» tormivarju otsinud 9 vaenlase laeva. Küll suleti sissepääs sadamasse ja vangistati osa kaldale röövima tulnud sakslasi, kuid katse vaenlase laevu põlema süüdata ebaõnnestus. Viimaks läks sakslastel korda laevu suurte kaotuste hinnaga sadamast teist väljapääsu kaudu merele viia.

Kuni 1216. aastani ei olnud saksa röövvallutajad teinud katset ette võtta sõjakäiku Saaremaale. Kuid nimetatud aasta alguses, pärast rüüsteretke Lääne-Eestisse ja Soontagana linnuse vallutamist, ilmusid penirüütlid üle jää ka Saaremaale, tappes ja rüüstates rannaäärsetes külades. Kuid ühe linnuse all sai vaenlane lüüa ja oli sunnitud taganema. Põgenedes üle merejää, olid sakslased niivõrd hirmul, et kui keegi hüüdis «Malev tuleb!», siis algas selline rutt ja paanika, et paljud olevat väsimusest kokku langenud ja ära külmanud.

Arvestades eelmiste sõjaretkede kogemusi ja olles pealegi sattunud juba sakslaste otsese löögi alla, said saarlased aru, et raske on edukalt võidelda vaenlase vastu, omamata tugevat liitlast. Sama aasta aprillikuus sõlmiti koos mandri-eestlastega liit Polotski vürsti Vladimiriga ühiseks võitluseks riialaste vastu. Kuid vürsti surm sõjaretke algul tõmbas suurtest kavatsustest kriipsu läbi. Sellele vaatamata läksid saarlased oma jõududega tasuretkele mööda Salatsi jõge lätlaste aladele.

1217. a. võtsid saarlased koos mandri-eestlastega, novgorodlaste ja pihkvalastega ette sõjaretke tugevasti kindlustatud sakslaste valduses oleva Otepää linnuse vallutamiseks. Järgmisel aastal olid saarlased taas sõjaretkel piiskoppide ja ordu vastu.

Suure ja olulise võidu saavutasid saarlased 1220. a. augustis rootslaste üle, kes samal suvel olid maabunud Läänemaal ja haaranud enda kätte Lihula linnuse. Ühises võitluses koos läänlastega löödi rootslasi nii, et 500-mehelisest rootsi väesalgast pääsesid eluga ainult üksikud.

Kõrvaldanud rootslaste hädaohu, oli järg taanlaste käes. 1221. a. piirasid saarlased koos järvalaste, harjulaste ja virulastega sisse Tallinna linnuse. Kõik taanlaste väljatungimiskatsed löödi edukalt tagasi. Kui aga merel ilmus nähtavale neli võõrast laeva, asusid saarlased oma laevadele ja lõpetasid piiramise.

1222. a. üritasid taanlased teistkordselt Saaremaa vallutamist, kuid seegi kord tagajärjetult. Taanlaste poolt suve jooksul Saaremaale, arvatavasti Pammana poolsaarele, ehitatud kivilinnus piirati saarlaste ja läänlaste poolt kohe pärast taani peajõudude lahkumist sisse. Viiepäevase piiramise järel alistus taani garnison. Linnus tehti maatasa.

Innustatuna saarlaste võidust, tõusid üksteise järel rõõvvallutajate vastu üles mandri-Eesti maakonnad. Lühikese ajaga likvideeriti võõras võim Eestis, välja arvatud Tallinnas. Kuid vaatamata esialgsele edule ja venelaste abile läks ordul ja piiskoppidel korda ülestõus 1224. a. summutada ja Eesti alistada.

Eesti maakondadest säilitas ainult Saaremaa oma sõltumatuse ja vabaduse.

Sõjakäik saarlaste vastu saab teoks alles pärast kestvaid ettevalmistusi ja suurte sõjajõudude koondamist 1227. a. jaanuaris.

«Liivimaa kroonika» teatel kogunes ligi 20 000-meheline vägi eesotsas piiskop Alberti ja ordumeister Volquiniga jõe äärde, mida nimetati vete-emaks (*Mater aquarum*) — praegune Pärnu jõgi. Siit alustas sõjavägi üle merejää teed Saaremaa poole. Üheksa päeva kestnud matka järel jõuti Muhu linnuse alla. Nähes vaenlase tohutut hulka saatsid muhulased pärast esimest kokkupõrget saadikud piiskopi juurde ja nõustusid vastu võtma ristiusu. Muhulaste ettepanek aga lükati tagasi. Järgmisel päeval ründasid vaenlased linnust, kuid nad löödi kaitsjate poolt veriste peadega tagasi. 3. veebruaril õnnestus sakslastel raskeid kaotusi kandes siiski üle valli linnusesse tungida.

Liivimaa vanema riimkroonika teateil tapetud sakslaste poolt kõik linnuses viibijad, nii naised, lapsed kui ka mehed, arvult üle 2500 inimese. Ainult ühel muhulasel õnnestunud kavalusega oma elu päästa. Too võtnud ristisõdijate kombel moonakoti selga ja lipsanud siis valvajate poolt omaks peetuna sakslaste vahelt läbi. Muhust tungis ristisõdijate vägi Saaremaa ühe tugevama kindluse — Valjala alla. Ümberkaudu rüüstati ja põletati halastamatult, kuni saarlased olid sunnitud alistuma ning andma pantvange.

Saarlaste ülestõusud XIII ja XIV sajandil

Pärast Saaremaa alistamist ei julgenud vallutajad siia pikemaks peatuma jääda, vaid käisid igal aastal üks kord makse sisse nõudmas. 1233. a. püüdsid aga sõjakäigust osavõtnud Riia linn, Mõõgavendade ordu ja Riia piiskop siin juba tugevamini kanda kinnitada, jaotades vallutatud ala omavahel. Jagamise ürik loendas Saaremaal tollal 6 territoriaalset ühikut: 1. Mone (Muhu), 2. Carmele (Kaarma), 3. Sworve (Sõrve), 4. Waldele (Valjala), 5. Kiligunde (Kihelkonna) ja 6. Horele (omaaegne Pöide ja Jaani kihelkond).

Loosi teel langes Riia piiskopile Waldele koos 200 adramaaga Kiligundest. Ordu sai Horele, Mone ja Kiligundest 100 adramaad, Riia linnale jäi Carmele ja Sworve koos 100 adramaaga Kiligundest.

Omaaegsete ordu Muhu ja Pöide valduste ja piiskopi alade piiri tähistanud jõgi kannab veel praegugi Maadevahe jõe nimetust.

Saksa feodaalide katsed tugevdada kohapeal oma võimu ning suurendada saarlaste sõltuvust põrkusid tugevale vastupanule. Siin oodati ainult soodsat juhust, et vabaneda võõra võimust. See saabuski, kui teated orduvägede katastroofilisest lüüasaamisest Saule (Šiauliai) juures 1236. a. Saaremaale jõudsid. Saarlased tõusid sedamaid üles, hävitasid kõik kättesaadud sakslased, ning ligi 5 aasta kestel oli Saaremaal ainult oma vanemate võim. Alles 1241. a. läks piiskopil ja ordul korda sundida saarlaste vanemaid ristiusku uuesti vastu võtma ja andma lubaduse hinnuse maksmiseks.

Vaatamata röövvallutajate ja saarlaste vanemate vahel sõlmitud lepinguile, millega viimased püüdsid säilitada teatud õigusi, kasvab rahvahulkade võitlus rõhujate vastu 1250. aastatel uuesti ülestõusuks.

Möödus vaevalt 10 aastat, kui saarlased tegid järjekordse katse rõhujatest vabanemiseks. Pärast orduvägede ränka lüüasaamist 1260. a. Durbe järve ääres ühendatud preislaste ja leedulaste vägedelt, tõusid koos zemaidide, semgallide ja kuršidega üles ka saarlased. Röövvallutajate olukord Baltimail muutus üpris kriitiliseks. Ordu pingutas kõiki jõude, et eelkõige maha suruda saar-

laste ja kuršide ülestõus ja kindlustada endale mereühendus Saksamaaga. 1261. a. veebruaris valmistus ordu sissetungiks Saaremaale, kogudes kokku suure väe, kuhu kuulusid peale orduvägede veel taanlaste abiväed Tallinnast ja Tartu ning Saare-Lääne piiskoppide vasallid. Kuna oli erakordselt külm talv, pääses ühendatud vägi kergesti üle jää Saaremaale. Põletades ja tappes liikus vaenlane sisemaa poole. Liivimaa riimkroonika teatel katnud põlevate külade suitsupilved kogu Saaremaa taeva.

Saarlased koondasid oma jõud Kaarma linnusesse. Esimese rünnaku linnusele lõid saarlased edukalt tagasi, sööstsid seejärel linnusest välja ja lõid orduväed põgenema. Mõned kilomeetrid linnusest eemal, umbes praeguse Uduvere küla kohal puhkes välilahing, mille järele saarlased uuesti linnusesse tagasi tõmbusid. Vaenlane asus seejärel taas linnuse piiramisele ja vallutas selle ägeda lahingu järel.

Kolmandal päeval pärast linnuse langemist ilmusid saarlaste saadikud ordumeistri juurde rahu sõlmima. Uue ülestõusu vältimiseks võeti saarlastelt pantvange, seejärel siirdus sõjavägi tagasi mandrile.

Kuid ka pärast 1260.—1261. a. ülestõusu ei lakanud saarlaste võitlus orjastajate vastu. Ehkki ordu ehitas ülestõusu mahasurumise järel Pöidele tugeva lossi, oli vallutajate olukord nii ebakindel, et ülestõusude vältimiseks püüti saarlastelt võtta pantvange veel XIII sajandi lõpu-aastakümneil.

Piiskopi ja ordu vahelise sõja tagajärjel Saaremaal on saarlased XIII saj. lõpul tegelikult ülestõusu olukorras, algul ordu ja lõpuks ka piiskopi vastu. Allikate põhjal võib järeldada, et saarlased vallutasid ka kindlustused, eesotsas Pöide lossiga, ning likvideerisid saarel võõra võimu. Alles 1301. a. suudetakse saarlased uuesti alistada, kusjuures Saare-Lääne piiskop ja ordu sõlmisid omavahel kokkuleppe ühiseks võitluseks uskmatute, s. t. saarlaste vastu.

Jüriöö ülestõus

Eesti talurahva lakkamatu võitlus järjest raskeneva saksa feodaalide ikke vastu puhkes 1343. a. aprillis võimsaks ülestõusuks, mis on ajaloos tuntud Jüriöö ülestõusuna. Saaremaal algas ülestõus mõni kuu hiljem.

Ööl vastu jaagupipäeva (24. juulil) tapsid saarlased maha kõik kättesaadud sakslased, uputasid preestrid merre ja asusid samal päeval Pöide lossi piirama. Kaheksa päeva kestnud piiramise järel alistus lossi meeskond eesotsas ordufoogt Arnoldiga.

Pärast võõra võimu likvideerimist asusid saarlased kiiresti tegema ettevalmistusi maa kaitseks, sest oli päevaselge, et niipea kui meri kinni külmub, on oodata orduvägede sissetungi. Asuti ehitama jämedaist palkidest suurt ja tugevat linnust (arvatavasti praegu «Kooljamägede» nime all tuntud linnus Purtsa küla lähe-

dal Karjas), kuhu oleks olnud võimalik hädaohu korral viia varjule naised, lapsed ja vara.

1344. a. veebruaris tungiski ordumeister Dreileben suurte sõjajõududega Saaremaale. Röövides ja põletades ning tappes lähenes sõjavägi saarlaste linnusele. Pärast kogu päeva kestnud ägedat lahingut õnnestus orduvägedel linnus alistada, kusjuures sakslased kaotasid võitluses 500 meest. Andmed saarlaste kaotuste kohta on üksikuis kroonikais erinevad. Wigandi järgi olevat võitluses langenud 2000 saarlast, Hoenecke järgi 9000 ja Wartberge järgi koguni 10 000. Ülestõusu juht Vesse langes vaenlase kätte vangi. Pärast ränki piinamisi rebiti Vessel jalad otsast ja poodi seejärel piiramismasina külge.

Kuu aja pärast lahkusid vaenuväed Saaremaalt, suutmata saarlasi lõplikult alistada. Seepärast kordas ordumeister järgmisel aastal taas karistusretke. Kaheksa päeva rüüstas ja põletas vaenlane Karja piirkonnas, kuhu oli metsadesse peitu pugenud rohkesti rahvast.

Saarlaste kangelaslik ülestõus lämmatati julmalt verre. Saarlastelt võeti jällegi pantvange, sunniti välja andma kõik relvad ja hävitama oma Mapensaare-nimeline linnus. Selle asemele laskis ordumeister Dreileben varsti ehitada uue ordulossi. Seda tuntakse Maasilinna ordulossi nime all.

Piiskoplikele aladele püstitati tugev Kuressaare loss.

Nimetatud lossid, mis ehitati meie esivanemate lugematute ohvrite ja kannatuste viljana, kujunesid keskusteks, kust juhiti järgnevate sajandite jooksul ekspluateeritavate talurahvahulkade sõnakuulekuses hoidmist.

Saaremaa killustatuna ordu ja piiskopi vahel

Saaremaa jagunes alates 1233. a. kolme feodaalse võimu — ordu, piiskopi ja Riia linna vahel. Igaüks püüdis laiendada oma valdusi ja arusaadavalt pidi see toimuma teiste arvel. XIII saj. keskel haarasid ordu ja piiskop Riia linna valdused Saaremaal enda kätte, kusjuures mõlema süsereeni vahel toimus täiendav maade jagamine.

Ordu ja piiskop andsid oma territooriumil osa maid läänina vasallidele. Läänistamisega läks vasallidele üle ka vastaval maa-alal elunevate talupoegade, otseste töötajate ekspluateerimine. Vanimaid läänistamisi Saaremaal on teada Kaarma-Püha aladel. Juba XIII sajandi keskel läänistati siin Heinrich Beckeshofwele maid, millistest valdustest tekkis hiljem Kõljala mõis. Mõisate asutamine toimus suures osas põliste külade hävitamise teel. Nii on teada, et Kaali mõis asutati XIV sajandil mahalõhutud Salloweri küla asemele, kusjuures küla nimest tuletus mõisa saksakeelne nimi Sall. Kuna aga mõis oli keskajal pikemat aega von Gahlenite perekonna valduses, hakkas rahvas mõisat nimetama Kaaliks.

XIV ja XV sajandil sageneb uute mõisate rajamine ning seniste mõisaväljade laiendamine talumaade arvel. Koos sellega laieneb ka talurahva ekspluateerimine. Kui XIII saj. lõpul nõuti adramaalt aastas ainult 3 päeva tegu, siis 1529. a. orjasid Karja Luulupe küla vabatalupojad iga adramaa eest juba 26 päeva aastas. Lisaks sellele olid talupojad kohustatud maksma andameina umbes 12 vakka vilja, millele lisandus veel teisigi kohustusi.

Teoorjusliku mõisamajanduse arenemine ja talupoegade juriidilise pärisorjastamise protsess arenes teravneva klassivõitluse tingimustes. Tugevnes feodaalide-maavaldajate pealetung, mis hoogustus eriti XV sajandi teisest poolest alates. Talupoegade katsed saada seaduslikul teel abi feodaalide pealetungi vastu ei andnud tulemusi, sest feodaalne õigus ja kohus olid valitseva klassi teenistuses. Kuid talupojad tõid oma kaebused alati avalikult kuuldavale, näit. piiskopi visitatsioonidel.

Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooni protokollidest, mis on säilinud 1519.—1521. a., on rohkesti talupoegade kaebusi aadlike, mõisavalitsejate ja vaimulike armutu omavoli üle. Talupojad kaebavad rõhuva teotöö üle, mida neil varem ei olnud. Näiteks ütlevad Kaarma talupojad, et valitseja ja ta abiline ei halasta neile teotöö osas. Rohkesti oli kaebusi mõisnike toore sundimise ja peksu kohta.

Vaimulikud koorisid talupoegi omakorda, nõudes endisest suuremaid makse ja mõeldes välja uusi. Kaarma preestri Johann Holste peale kaevati, et ta olevat koguduse katku ajal maha jätnud, mistõttu surnud matmata jäänud. Ka olevat Holste talupoegi väljapressimisega koormanud. Ühelt talupojalt, kes oma surnu härjavankril kirikusse toonud, olevat Holste ühe härja vägivaldselt endale võtnud. Keegi Uduvere küla peremees olevat andnud preestrile ühe lehma, tasuks pidi Holste matma andja poja. Kuid juba üleantud lehm olevat uppunud ja Holste keeldunud enne matusetalitust pidamast, kui saanud uue lehma.

Talupoegade kaebused valgustavad nende tegelikku olukorda, mis XVI sajandil muutus üha raskemaks. Need andmed aga näitavad ühtlasi ka talupoegade võitlust mõisnike pealetungi vastu; koormiste tõstmise, omavoli, pettuse ja toore kohtlemise vastu.

Käsiteldaval perioodil jäi saarlaste peamiseks elatusallikaks põllundus. Kaubitsemine teiste maadega sulgus talupoegadele täielikult. Ainsaks lubatud merel tegutsemise alaks jäi kalapüük. Selle kõrval aga harrastati salaja ka mereröövi, eriti merehädasse sattunud ja karile jooksnud laevade röövimist. Juba 1256. aastal anti piiskopkonnas välja ürik rannaröövi vastu võitlemiseks, mille alusel valjult karistati igaüht, kes röövimisest osa võttis, samuti ka röövitud vara varjajat. Kuid vaatamata sellele ja hilisematele määrustele, elas rannaõiguse tava sajandite jooksul rannarahva hulgas, nagu seda võib järeldada ka Karl XI plakatitest 1676. ja 1697. a.

Saaremaa Taani ja Rootsi valduses 1559.—1710. a.

1559. a. omandas Taani ostu teel Saaremaa piiskopi-alad ja 1564. a. ka ordu Maasilinna valduse. 1558. a. alanud Vene-Liivi sõda Saaremaad alguses otseselt ei puudutanud. Kui aga Liivimaa asjusse sekkunud Rootsi ja Taani vahel puhkes omavaheline sõda, korraldasid rootslased alates 1566. a. rea sõjakäike ja rüüsteretki Saaremaale ning vallutasid ja hoidsid pikemat aega enda käes Maasilinna. Pärast seda, kui rootslased olid sealt 1575. a. lahkunud, lasti järgmisel aastal Maasilinna kindlus Taani kuninga käsul õhku.

Taani perioodi iseloomustab Saaremaal intensiivne uute mõisate rajamine ja ühes sellega ka teoorjuse järsk tõus. Nii kaebavad Kärla talupojad, et neilt nõutavat rakmes teoline terveks nädalaks mõisasse, varem orjanud nad 1 adramaa eest aastas ainult 3 päeva. XVII sajandi I poolel tuli 1 adramaa suurusest talust mõisa teole saata 1 rakmes teoline 6 päevaks nädalas, kevadest sügiseni lisaks 1 jalamees ning lõikuse ajal veel teine jalamees. Peale selle tuli kevadel osa võtta kohustuslikest mõisatalgutest. Lisaks teole maksti maamaksu (peamiselt viljas).

Brömsebro rahulepinguga 1645. a. sai Rootsi Saaremaa oma valdusse. See ei toonud aga maakonna siseellu kuigi suuri muudatusi. Rootsi kuninganna Kristiina kinnitas kõik mõisnike senised privileegid, laiendades neid teataval määral veelgi.

Talurahva juba niigi raske olukord halvenes Rootsi ajal. Rootsi valitsus pööras erilist tähelepanu talupoegade maksustamisele. Kohapeal seati esmakordselt sisse talupoegadelt võetavad riigimaksud. Maksude korralikuks laekumiseks tehti võimude poolt maarevisjone, kusjuures iga revisjoniga kasvas arvestatavate adramaade suurus, samuti ka talurahva mõisakoormuste ja riigimaksude kogusumma. Nii ulatus enne 1653. a. maarevisjoni Saaremaalt saadav sissetulek 14 814 riigitaalrini, pärast revisjoni oli aga 27 111 riigitaalrit. Laekunud summadest eraldati suur osa sõjalisteks kulutusteks. Näiteks kasutati Kuressaare kindluse väljaehitamiseks ainuüksi 1698.—1700. a. 12 030 taalrit, kusjuures kindlustustöid alustati juba 1684. a. Eriti energiliselt ja sihikindlalt püüdis talupoegade koormisi tõsta Rootsi suurnik krahv Magnus Gabriel de la Gardie. Leidnud, et talupojad on tööga vähe koormatud, asutas ta juurde hulga abimõisaid, samuti viis talupoegi tööle ka oma ehitustele Rootsis. Talurahvas vastas üle jõu käivaile koormistele massilise pagemisega Eesti-, Liivi- ja Kuramaale, samuti ka Venemaale.

Ränga hoobi andis talurahvale 1695.—1697. a. suur näljaaeg, sellele järgnenud Põhjasõda ning 1710. a. puhkenud katk.

Põhjasõda (1700—1721)

Sõja algperioodil jäi Saaremaa otsesest vaenutegevusest puutumata. Kuid mitte vähem raskelt ei koormanud talurahvast sõja tõttu täiendavalt pealepandud koormised. Kui talurahvas koormiste täitmisest tõrkus, nõuti need sisse sõjaväe kaasabil.

1710. a. märtsis tungis Saaremaale umbes 500-meheline venelaste ratsasalk, vedades kohalike võimude hirmutamiseks endaga kaasa 16 puukahurit. Mõisnikud ja linnakodanikud jooksid kabuhirmus Kuressaare kindluse kaitsvate seinte taha varjule, kuhu varem oli valmis ehitatud põgenike majutamiseks vastavad barakid. Venelased liikusid Kuivastust kuni Sõrveni välja, kohtamata mingit vastupanu. Nad ei üritanudki vallutada linnust. 1200-meheline rootsi garnison ei julgenud midagi ette võtta linna ja maa kaitseks. Järsku saabunud sula tõttu siirdus vene väesalk üle merejää tagasi mandrile.

Nagu nähtub Saaremaa maapealiku Mannerburgi käsikirjast talurahvale 23. märtsist 1710. a., keeldusid talupojad tegemast mõisategu ja astusid aktiivselt välja Rootsi võimude vastu.

Rängalt tabas Saaremaad 1710. a. kevadel mandrilt siia levinud katk. Saavutanud suvel haripunkti, vähenes katkuohvrite arv sügise poole ja lakkas talvel täiesti. Tolle aja kirikuraamatuist võib tihti leida napisõnalist märkust: omnes mortui — kõik surnud — nii üksikute talude kui ka tervete külade kohta. Samuti suri katku suur osa kindluse garnisonist. Nagu võib järeldada kaasaegseist märkmeist, olevat katkust ainult väike osa Saaremaa endisest elanikkonnast järele jäänud.

Rootsi võim elas kohapeal üle oma viimseid hingetõmbeid. 4. juulil kapituleerus Rootsi garnison Riias, 12. augustil kapituleerus Pärnu, 15. septembril alistus ka Kuressaare kindlus vene kindral Baueri vägedele. Rootsi garnisoni asemele asus 100-meheline vene väeüksus.

Rahu sõlmimisega Venemaa ja Rootsi vahel 1721. a. lõppes Põhjasõda ja koos sellega ka meie maal mitu sajandit kestnud laastavate sõdade periood. Kuna koos rahulepinguga kinnitas Peeter I valitsus ka aadlike kõik senised privileegid, jäi edasi kestma talurahva ränk ekspluateerimine. Kuid liitumine Euroopa suurima ja sõjaliselt võimsa riigiga päästis eesti rahva alalistest hävitavatest sõdadest ja lõi vajalikud tingimused tootlike jõudude taastamiseks ning edasiarendamiseks Eestis.

Saaremaa Vene tsaaririigi koosseisus

Suur nälg, sõda ja katk ning Rootsi valitsuse sõjalis-koloniaalne poliitika olid viinud Saaremaa majanduse täieliku languseni. Põllud olid jäänud sööti, terved külad katku surnud, elaniketa hooned lagunenud. Vastavate revisjonide andmete kohaselt oli Saaremaal

1690. a. 1813 ¾ asustatud adramaad, 1731. a., s. o. 10 aastat pärast rahu sõlmimist, oli siin ainult 692 asustatud, maksukohuselist adramaad.

Osaliselt loomuliku juurdekasvu tõttu, samuti ka uusasukate näol, keda toodi siia tühjaks jäänud maadele katkust vähem kannatada saanud Hiiumaalt, hakkas rahuaja oludes kiiresti kasvama talurahva arv. 1713. a. revisjoni andmeil oli Saaremaal 5341 talupoega, vähem kui pool sajandit hiljem, 1756. a. aga juba 18 967.

Administratiivselt allutati Saaremaa 1711. a. Riiale. 1740. a. saavutas kohalik rüütelkond aastaid kestnud lakkamatute võitluste ja püüete järel oma sihi: Saaremaa eemaldati Riias asuvate riigiametnike alluvusest ning allutati vastavale keskasutusele Peterburis. See periood kestis rohkem kui 20 aastat ja on ajaloos tuntud mõisnike eriti ohjeldamatu võimutsemise ajana. Katarina II korraldusega 21. veebruarist 1765. a. kaotati Saaremaa provintsiaalne iseseisvus ja maakond allutati jällegi Riia kindralkubernerile.

XVIII sajandil süvenes talupoegade ekspluateerimine mõisnike poolt, võrreldes XVII sajandi lõpuga, veelgi. Hoolimata rahvaarvu vähenemisest pidid talupojad suutma harida kõiki olemasolevaid mõisaid. Lisaks asutati veel tühjadele maadele hulgaliselt juurde uusi karja- ja kõrvalmõisaid ning suurendati endiste mõisate külvipinda. Selle tagajärjel tõusis tunduvalt talupoegadelt nõutav mõisategu. Aastail 1713—1716 hakati arvestama adramaa suurust Saaremaal mitte talupoegade kasutada oleva maa-ala järgi nagu varem, vaid tööjõuliste inimeste arvu järgi. See oli talupoegadele väga kahjulik, sest iga töövõimelise inimese juurdetulek tallu tähendas otseselt ka orjuse kasvamist.

Revisjonide andmetel nõuti 1713.—1765. aastani igalt asustatud adramaalt nädalas 12 rakmepäeva ja jaagupipäevast (24. juulist) kuni mihklipäevani (29. sept.) lisaks samapalju jalapäevi, peale selle veel sunduslikud korralkäimised, talgud, vooripäevad.

Talupoegadel polnud juriidiliselt mingit õigust oma varandusele. Mõisnik võis talupojalt ära võtta kõik majapidamissaadused, loomad, inventari. Lisaks kõigele püüdsid mõisnikud veel kasutada nn. esimese öö õigust. Talupoegade müümised käsiteldaval sajandil olid tavaliseks nähtuseks. Kuressaares ilmunud ajalehe «Arensburgsche Wochen- oder Intelligenzblätter» veergudel võis sajandi lõpu aastakümneil leida alatasa kuulutusi talupoiste ja -tüdrukute ostust-müügist.

Kõigele sellele julmusele ja vägivallale vastasid talupojad pagemise või kättemaksu-aktidega. Tavalised olid alatised väikesed vastuhakud, kubjaste ja teiste sundijate peksmised ning tapmised, kusjuures süüdlane pages mandrile või paadiga üle mere ning jäi leidmata.

XVIII sajandi suurim pärisorjusevastane, väliselt religioosset ilmet kandev talurahvaliikumine, nn. herrnhuuti vennaste liikumine, kajastus intensiivselt ka Saaremaal. Esimesed herrnhuut-

laste misjonärid saabusid Saaremaale 1726. a. Liikumine leidis talurahva juures tänulikku pinda, sest seda kandis inimese võrdsuse ja üheõigusluse idee. Herrnhuutlusega läksid alguses kaasa ka mitmed mõisnikud ja kirikuõpetajad, eesotsas Saaremaa superintendendi Eberhard Gutsleffiga.

Pikapeale aga hakkasid vennastekogudused kujunema pärisorjuse vastu suunatud talurahvaliikumise keskusteks.

1740. a. toimus suur äratuskoosolek Upa väljal. Sinna sõitis linnast ka superintendent Gutsleff, kes pidas jutluse samas nn.

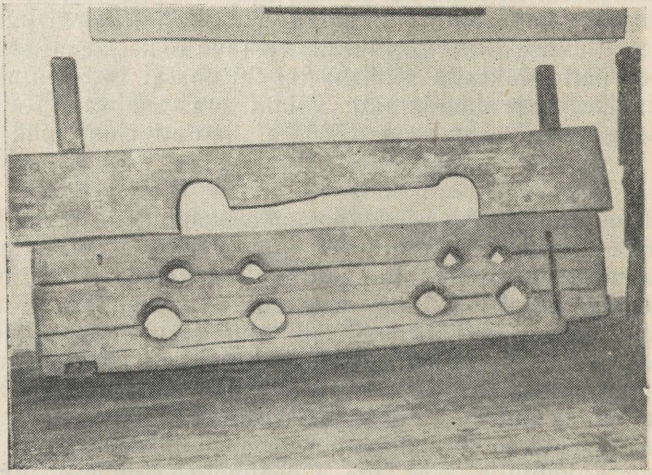

Saaremaa Koduloomuuseumi kogudest. H. Adrati foto

Kiriku häbipakk XVIII sajandist

«prohveti kivil». Siitpeale hakkas liikumine kiiresti levima ja haaras peagi kogu Saaremaa. Lihtsad käsitöölised, sageli ka teenijatüdrukud hakkasid rahvale jutlustama, tihtilugu otse mõisapõllul. Pärinedes ise rahva hulgast, õhutasid need prohvetid ja jutlustajad rahva viha mõisnike vastu prohvetlike ennustuste ja jutluste kaudu. Üks taoline naisprohvet — Tuleselja Reet — kuulutas, et ta olevat käinud põrgus ja näinud seal maanõunik Preisi, ning teatas, et kohalik mõisnik Vietinghoff koos vennaga viiakse varsti sinnasamasse.

Ametlik kirik, pastorid, kelle kohta sakslased ise sel ajal tunnistasid, et isegi paremad neist «tundsid ennast lätlaste ja eestlaste suhtes esijoones kui isandad ja võtsid teo ja andamite nõudlust täpselt samuti kui aadlikest naabrid», ja mõisnikkonna juhid nägid liikumises ähvardavat hädaohtu ja saavutasid 1746. a. herrnhuutliku liikumise keelamise keisrinna poolt. Superintendent Gutsleff ja mõned teised liikumisega kaasa läinud pastorid vangistati ja viidi ahelatesse needitult Peterburi.

1765. a. agraarreform Saaremaal

Talurahva järjekindla röövimise ja kurnamise tagajärjeks oli rahvahulkade vaesumine ja laostumine. Talunikelt maade äravõtmisega — talumaade mõisastamisega — kahanesid ka riigi tulud maksude näol, kuna tollal arvestati riigimakse ainult talumaadelt.

Püüdega ohjeldada aadlivõimu ja teatud määral parandada maksumaksjate olukorda, asus tsaarivalitsus sajandi 60-ndail aastail Baltimaadel agraarolude reformimisele.

Saaremaal moodustati 1765. a. eriline komisjon, mis asus reguleerima agraarsuhteid kohapeal. Kõigepealt seadis komisjon sisse uue adramaade arvestuse. Adramaa suuruse määramisel hakati arvestama maa suurust ja kvaliteeti, kusjuures kvaliteedi hindamiseks jaotati põllumaa viljakuse järgi 6 kraadi. Koormise maksimumiks ühe adramaa kohta loeti aasta läbi 6 rakmepäeva nädalas, suvel lisaks 6 jalapäeva nädalas, peale selle naturaalandamid. Ühel nn. revisjoni-adramaal lasuvad koormised hinnati kokku 24 rublale, kusjuures jalapäev mõisa teol arvestati 3,5 kopikat ja rakmepäev 4,5 kopikat, kokku adramaalt aastas 15,93 rubla. Ülejäänud osa tasumist 24-st puhtakasurublast nõuti põllu- ja karjasaadustega ning nn. mittekorralise mõisateoga.

Uue süsteemi elluviimisega mõõdeti maad nii era- kui ka riigimõisates. Koormiste kohustuslikud normid aga hakkasid kehtima ainult riigimõisates. Kindralkuberner Browne katse neid ka eramõisatele laiendada nurjus mõisnike ägeda vastupanu tõttu.

Agraarkomisjon reguleeris ka mõisate piire. Üksikud mõisad koosnesid tollal mitmesajast lahusolevast tükist, Pidula mõis koguni 537 eraldi asetsevast maatükist. Piiride reguleerimine kestis mitu aastakümmet ja lõppes alles 1828. a. Talurahvale tõi mõisa piiride reguleerimine suuri viletsusi, kuna maa ülemineku korral uuele mõisale jäid talupojad endise mõisa külge ja pidid seetõttu vahetama elukohta, kusjuures uues elukohas asustati nad halvemaile maatükkidele ja sooservadele. Mõisamajanduse arengule mõjus reguleerimine kahtlemata soodsalt. Nii näiteks 75 Saaremaa eramõisat, mis varem koosnesid 20 257 osast, jagunesid 1828. a. ainult 173 osaks.

XVIII sajandi lõpul oli Hupeli andmete kohaselt Saaremaal 159 mõisat, peale selle veel mõningad karjamõisad, mis kuulusid osalt riigile, osalt eraomanikele, linnale ja kirikule. Mõisates oli kokku umbes 3700 talu ja 300 vabadiku elamut.

Elanike põhitööalaks jäi endiselt põllundus ja karjandus, mereäärseis piirkonnis püüti kala, metsarikkail aladel aeti tõrva, põletati lupja ja sütt. Küdema mõisas olid väikesed, kohaliku tähtsusega saeveskid. Vähemal määral oli arenenud ka paemurdmine. Sajandite vahetusel hakati mõisates ajama viina. Toodetud viin turustati osaliselt Peterburis ja teistes linnades, osalt müüdi talurahvale

koos õllega kohalikes mõisnikele kuuluvais kõrtsides. (Kõrtside arv kõikus 100 piirides.)

Tagasihoidlik oli ka kaubanduslik liikumine, sest talupoegade ostujõud oli nõrk ja tarbimine minimaalne. Ainsaiks väljaveoartikleiks oli vili ja karjasaadused. Maakonna kaubanduslikuks keskuseks oli linn, kus iga aasta veebruaris ja augustis peeti 3 nädalat kestvat aastalaata.

XIX sajandi reformid

Olulisi muudatusi Saaremaa talupoegade ellu ei toonud ka talurahvaseadused 1804. ja 1819. a. Viimasega kuulutati talupoeg küll isiklikult vabaks, liikumisvabadust aga kitsendati äärmuseni. Sellisest vabadusest oli põllundusest elatuvail talupoegadel vähe kasu. Et elatuda, oli vaja endiselt orjata mõisnikku. 1819. a. talurahvaseadusega loodi juriidiliste üksustena ka talurahva kogukonnad (mõisa- ja kroonuvallad). Talurahva õiguslikku olukorda need esialgu ei parandanud. Ometi kujunesid need pikapeale kooliks, kus talupojad õppisid ise oma asju ajama ja veidike seadust tundma.

XIX sajandi esimesel poolel asetas järjest arenev ja uusi tegevusharusid otsiv mõisamajandus talupoegadele üha uusi koormisi. Talupojad vastasid sellele järjest suureneva vastupanuga. Erilist märkimist väärib siinjuures Karja talupoegade visa vastupanu teokoormiste tõstmisele.

Kroonumõisate koormisnormid, mis olid varem kindlaks määratud, jäid endisele tasemele, kuna normid eramõisates pidevalt kasvasid. XIX sajandi alguses oli koormis kroonumõisates tunduvalt väiksem kui eramõisates. Karja, mis oli olnud kaua aega kroonumõis, doneeriti 1808. aastal kindral O. W. von Derfeldenile. Talupojad aga pidasid end 30 aasta pärast ikka veel kroonumõisa talupoegadeks ega nõustunud tegema kõrgemat teonormi. 1834. a., kui mõis oli juba kolmanda omaniku käes, saatsid talupojad oma saadikud Riiga kindralkuberneri juurde ja saavutasidki viimase vahendusel, et 1835. a. sõlmiti kontrahid uuesti kroonunormide alusel. Jälle vahetus omanik, kes alates 1838. a. nõudis kõrgemaid koormisi. Vald saatis saadikud jällegi kindralkuberneri juurde, kuid too käskis meestel sõna kuulda. Sellele vaatamata keeldus suurem osa talumehi uusi kontrahte vastu võtmast. Saadikud pandi vangi, kuid need jäid ka seal kindlaks. Tiitsa Peeter Aulik ütles, et kodused teevad ka siis, kui ta on vangis, nõutud teo, kontrahti ta aga teha ei või, sest selle teokoorma all saab vald hukka.

Vastuhakk suruti lõpuks maha. Saadikuid peksti ettekäändel, et nad on kindralkuberneri jutu teistele valesti edasi andnud; osa peremehi tõsteti taludest välja.

Koormisnormide pidev tõstmine mõisates halvendas tunduvalt talupoegade majanduslikku olukorda. Eriti kriitiliseks muutus olukord külas pärast järjekordset viljaikaldust 1844. a. ning sellele järgnenud loomataudi ja nälga.

Viletsuse teravnemine tugevdas omakorda talupoegade viha sakslastest mõisnike ja pastorite vastu, mis sajandi 40. aastail puhkes ulatuslikuks, väliselt religioosset vormi kandvaks liikumiseks.

Usuvahetuslik liikumine avaldus Saaremaal tugevamini kui kusagil mujal.

Lootes vene-õigeusku siirdumisega pääseda mõisnike ja pastorite kurnamise ja omavoli kammitsaist, samuti lootuses saada maad, hakkasid talupojad alates 1846. a. maikuust Kuressaare vene-õigeusu koguduse preestri Panovi juurde voolama. Üles kirjutama ilmus korraga sadu ja tuhandeid inimesi, ühel päeval koguni 1950. Massiliselt kokkuvoolavad talupojad väljendasid ähvardusi mõisnike aadressil. Kuressaares toimus ka väiksemaid korrarikkumisi. Hirmunud mõisnikud palusid sõjaväe abi, väites, et talurahva hulgas levivad «kommunistlikud ideed maadejagamisest ja kõikidest koormistest vabanemisest».

Vaatamata liikumise massilisele iseloomule ei arenenud see aga siiski otseseks vastuhakuks. Ometi karistati paljusid talupoegi vitsanuhtlusega kuni 80 hoobini. Kõige massilisema peksmise panid toime sillakohtu adjunkt Nolcken ja kroonumaade ringkonnainspektor Eckesparre Tahulas, kus talupojad olid tõrkunud tegemast heinategu.

Usuvahetus kestis Saaremaal 1848. aastani. Selle aja jooksul siirdus õigeusku 13 857 saarlast, s. o. 29,8% Saaremaa tookordsest rahvastikust. Kõige tugevamini haaras liikumine Pöide ja Muhu kihelkonda, kus vahetas usku ligi 70% elanikest, seevastu Jamajas ja Kihelkonnal ainult 3—8%.

Kapitalistlike suhete areng ja talurahva rahutused 1840. aastatel näitasid, et on vaja tõsisemalt asuda agraarküsimuste lahendamisele.

Talurahvaseadustega Liivimaal 1849. a., Eestimaal 1856. a. ja Saaremaal 1865. a. anti muuhulgas võimalus ka talupoeglikule väikemaaomandile (üleminek raharendile ja talude päriseksostmine), koos sellega ka külakodanluse tekkimisele ja arengule.

Üleminek teorendilt raharendile toimus enamikus Saaremaa kihelkondades 1867. ja 1868. a. Talupojad suhtusid esialgu uude korda umbusklikult. Pidades rendihinda liiga kõrgeks, keeldusid nad uusi rendilepinguid vastu võtmast. Sandla ja Tõlluste mõisas läks vastuolu nii teravaks, et mõisnik laskis kohale tuua sõdurid ja rendilepinguid vastuvõtmast keelduvad peremehed taludest välja tõsta.

Rendihinna tasumine valmistas rahvale suuri raskusi, kuna majapidamine andis vähe ülejääke. Seepärast olid talupojad sunnitud tegema edasi mõisategu, mida siis rahale ümber arvestati. Rendiraha hankimiseks hakati suvel massiliselt mandril tööl käima.

Aastatel 1867 ja 1868 osteti Saaremaal ka esimesed talud päriseks. Talude ost raha vähesuse tõttu jäi aga kohapeal võrdlemisi

tagasihoidlikuks, võttes hoogu alles käesoleva sajandi alguses. Paljudes mõisates jäid talud aga edasi renditaludeks.

Talurahva varanduslik diferentseerumine ja sotsiaalsete vastuolude teravnemine külas tõstis ka Saaremaal päevakorda väljarändamise, mis kestis XIX saj. 60. aastatest teatud vaheaegadega kuni Esimese maailmasõjani. Asuti Venemaale, Ameerikasse, suuremaisse linnadesse, kus leiti tööd suurtes tööstusettevõtetes.

Kapitalistliku põllumajanduse arengus jäi Saaremaa XIX saj. teisel poolel üheks mahajäänumaks piirkonnaks Eesti alal. Seda põhjustas eelkõige maakonna saareline asend, samuti kaugus suurematest tööstuslikest keskustest. Suuremate tööstuste puudumise tõttu Saaremaal ei olnud võimalust ka põllumajandussaaduste intensiivseks turustamiseks kohapeal.

Nõrk oli ka side maakonna üksikute osade vahel. Suureks sammuks edasi oli siin Saaremaa ja Muhumaa ühendamine tammi ehitamisega läbi Väikese väina. Enam kui 3 km pikkune tamm, mis avati liiklemiseks 1896. a. suvel, omas järgneval perioodil kahtlemata suurt tähtsust majanduslike sidemete tugevdamisel kahe saare vahel.

*

Seoses uute halduslike reformide rakendamisega tsaarivalitsuse poolt, kaotati Saaremaal muuhulgas ka endised, pärisorjuse ajal kujunenud mõisavallad ja moodustati neist suuremad administratiivsed üksused. Endise 113 valla asemel jäi Saaremaale 1891. a. ümberkorraldusega 19, hiljem 18 valda. Tookordne talurahvaasjade komissar Saaremaal Kassatski sundis vallavalitsusi uutele ehitatavatele vallamajadele muretsema enda kaudu kallist sisustust, pannes, nagu hiljem selgus, suuri summasid vaheltkasuna oma tasku.

Vallamajade ehitamine nõudis talurahvalt uusi lisakohustusi. Samuti pandi talurahva õlgadele ka mitmete ministeeriumikooli hoonete ehitamisega seoses olevad sundtööd ja koormised. 1897. a. tekkis selle tagajärjel Lümandas, Austla külas, kokkupõrge talurahva ja vallaametnike vahel, kes olid läinud taludesse röövima ettenähtud maksusumma laekumiseks. See esialgne vastuhakk arenes relvastatud kokkupõrkeks, kui vallaametnikele tulid linnast appi politseijõud.

Hargnenud sündmused ajasid paanikasse kohalikud võimud eesotsas Kassatskiga, kes palus kiires korras saata kohale sõjavägi rahva rahustamiseks.

Lümanda sündmused, mis rahvasuus on tuntud «Austla sõja» nime all, näitasid veel kord, et rahvas on alati valmis end kaitsma tsaariametnike omavoli vastu. See oli vastuhakk talurahva paljude vastuhakkude ahelas tsaari tšinovnikute võimutsemise vastu, seega kaudselt ka isevalitsusliku korra vastu.

II osa

Saar kuulub töörahvale!

1905.—1907. a. SÜNDMUSED SAAREMAAL

a. revolutsiooni paratamatus oli tingitud kogu Venemaa majandusliku ja poliitilise arenemise käigust. Kuna Eesti oli üks osa suurest Vene riigist, toimus siin kapitalismi areng sama kiirelt kui mujal Venemaal.

Kahekümnenda sajandi alguseks oli Eestis ehitatud hulgaliselt tööstusettevõtteid ning selleks ajaks oli tunduvalt kasvanud ka tööliste arv. Tööpäeva pikkus oli 13—14 tundi, palgad aga väga madalad. Sajandi esimestel aastatel alanud kriis raskendas tööliste olukorda veelgi.

Raske oli ka maatööliste olukord. Hoolimata sellest, et Venemaal oli arenenud monopolistlik kapital, säilisid siin veel päriorjuse jäänused (üheks peamiseks oli mõisnike maavaldus).

Võrreldes mandriga olid maaolud Saaremaal veelgi halvemad, sest mõisnikke oli siin suhteliselt rohkem. Peaaegu iga 5 kilomeetri tagant võis leida mõne päris-, rüütelkonna-, kiriku- või kroonumõisa. Kokku oli Saaremaal mõisaid 117. Nende vahel sooservadel kruusa- ja paeküngastel asusid viletsad külad.

Kui mandril oli sajandi alguses juba rohkesti päriseks ostetud talusid, mille omanikest kasvas välja külakodanlus, kes mõisnike kõrval julmalt ekspluateeris sulaseid ja kehvikuid, siis Saaremaal oli tüüpiline renditalu. Saaremaal valitses aga erinevalt mandrist veel käesoleva sajandi alguses varjatud teorent. Mõisates tehti küll raharendilepingud, kuid nõrgalt arenenud rahamajanduse tõttu ei suudetud renti rahaga tasuda ning mõisnikud sõlmisid rendikohapidajatega ka töölepinguid.

Viletsam oli ka Saaremaa mõisamoonakate ja talusulaste teenistus. Sellest annab kujuka pildi võrdlus kubermangu teiste maakondade kehvikute vastavate sissetulekutega. Allpool toodavad andmed avaldati 1906. aastal agraarrahutuste põhjuste uurimis-

komisjoni materjalides. Kuigi avaldatud andmed võivad olla suurendatud, saame kontrastse pildi. Komisjoni andmete järgi oli 1905. aastal keskmine aasta töötasu rublades:

Jrk. nr.	Maakonnas	Mõisamoonakatel	Talusulastel
1.	Volmari	319 rbl. 10 kop.	270 rbl. 20 kop.
2.	Viljandi	282 „ 20 „	203 „ 50 „
3.	Valga	273 „	246 „ 80 „
4.	Võnnu	258 „ 70 „	241 „
5.	Riia	247 „ 46 „	200 „ 45 „
6.	Tartu	238 „	237 „
7.	Pärnu	211 „ 70 „	181 „ 70 „
8.	Võru	196 „ 40 „	147 „
9.	Saaremaa	72 „	62 „

Seega said Saaremaa mõisamoonakad ja talusulased mandri omadest rohkem kui kolm korda väiksema töötasu.

Kihistumine oli toimunud ka Saaremaa talupoegade hulgas. Küla kõige jõukama kihi moodustasid vähesed päriskohaomanikud ja kroonuvallarentnikud, kellest suurem osa kasutas palgalist tööjõudu. Teisest maarahvakihist — mõisa rendikohapidajatest ehk pärisvalla talupoegadest jõudsid ainult üksikud tõusta paremale järjele. Suurem osa neist laostus raskete renditingimuste tõttu. Nii oli Karja vallas talu aastarent umbes 80 rubla, viljavakk maksis samal ajal umbes 2 rubla ümber. Rendikohapidajaile, kes lahedamalt elasid, kruvis Karja mõisa omanik Sengbusch rendihinna veel 5 rubla võrra kõrgemale. Laostunud talupojad lahkusid kohalt ja tihti seisid siin rendikohad aastate viisi söötis.

Kolmanda, kõige suurema talurahvakihi moodustasid kehvikud, kuhu kuulusid vabadikud ja mõisamoonakad.

Talupojad olid sunnitud parandama teid ja sildu, ehitama ja teenindama koole ja kirikuid. Mõisnikud olid nendest kohustustest vabastatud.

Talupoeg sai igal sammul tunda oma õigusetust. Ta ei leidnud abi ka kohalikest riigiasutustest, sest need otsustasid kõik küsimused mõisnike kasuks.

Säärane pind oli vastuvõtlik uutele progressiivsetele ideedele. Saaremaal hakkasid need levima väljaspool Saaremaad tööl käinud inimeste kaudu. Umbkaudsete andmete järgi rändas igal kevadel 6000—8000 saarlast mandrile tööd otsima. Neid kasutati seal kraavikaevajatena ja sulastena. Tööd leiti ka Kuramaal karjaste ja sulastena ning suuremates linnades ehitustöödel.

*

1905. a. 9. jaanuari «Verine pühapäev» Peterburis päästis revolutsiooni valla kogu Venemaal. Kõigis suuremates linnades toimusid streigid ja demonstratsioonid tsaarivalitsuse veretegude vastu ja töölised esitasid poliitilisi nõudmisi.

Saaremaal algasid revolutsioonilised väljaastumised hiljem kui teistes Eesti suuremates tööstuskeskustes Tallinnas, Narvas jm.

Märtsi lõpul käsutati Pöidel Uuemõisa moonakaid viimase lumeteega heinu vedama. Mehed olid kohale aetud juba vara, enne päikesetõusu, kuid reed ei hakanud talli juurest liikuma. Mehed seletasid valitsejale, et nemad metsa ei lähe, ja nõudsid tööpäeva lühendamist ning palga tõstmist. Nõudmistest enne ei taganetud, kui päevapalgale pandi juurde 5 kopikat ja tööpäeva lühendati suveks 15 tunnile (hommikul kella 5-st õhtu kella 8-ni).

Lümanda mõisa moonakad hakkasid aprillikuus streikima metsatöödel. Streigimurdjad aeti metsast ära vägivallaga. Streike tuli ette ka mitmes teises mõisas.

Kartes suuremaid rahutusi, keelas politsei maikuus isegi laadad ära, nagu teatas ajaleht «Uudised» (nr. 42) 31. mail 1905. a.

Revolutsiooniliselt meelestatud oli ka osa Kuressaare gümnaasiumi õpilasi. Linna politseinik teatas oma ettekandes ülemusele, et gümnaasiumi õpilane Viktor Kingissepp, olles koos õpilastega tänaval, hüüdis: «Maha isevalitsus!»

1905. a. suvel levitati Kuressaare linnas ja maal mandrilt sissetoodud lendlehti. Valjalas olid öösel punased lipud välja pandud.

Sügisel, kui mandrilt tulid jälle tagasi suveks sinna tööle läinud saarlased, muutusid revolutsioonilised sündmused Saaremaal aktiivsemaks ja teadlikumaks. Tagasijõudnud tööliste kõnelused ning nende poolt kaasa toodud lendlehed tõstsid kõikjal revolutsioonilist meeleolu.

Valdades korraldati hulgaliselt koosolekuid, kus koostati nõudekirju valitsusevõimudele. Valdavas osas võtsid nendest koosolekutest osa mõisarentnikud ja külakehvikud. Kättemaksuks mõisnikele süüdati mõisahooneid. Nii teatab ajaleht «Teataja» (nr. 249) 18. novembril 1905. a. sõnumis «Revolutsioonimärgid»: «Siin (Saaremaal, autori märge) tuleb mõnel pool mõisate heinaküünide, elajalautade, rehemajade ja muude hoonete põletamist ja lõhkumist ette. Paiguti on rahva seas jutud liikumas, nagu oleksid kindla maa pealt «mässajad» Saaremaale põletama tulnud. Need jutud on aga täiesti põhjendamata. Seda teevad mõisnikkude ja kirikuõpetajate eneste rentnikud, kes kuulmatu kõrge rendi läbi seesuguse oleku sisse on seatud, et muud üle ei jää . . .»

Revolutsiooniline vool haaras kaasa ka kooliõpetajad. 13. novembril tulid Kuressaares kokku kooliõpetajad ja vallakirjutajad. Sellel koosolekul arutati uue kooli projekti ning kooliõpetajate edaspidiseid ülesandeid rahva kasvatamisel.

Kaarmal, Mustjalas jm. tagandati senised vallavalitsused. Mõned vallad (Muhu-Suur vald) alustasid eestikeelset kirjavahetust.

TRÜ Raamatukogu

Rahutused tekkisid ka Kuressaarde kogunenud nekrutite hulgas, kes 21. novembril keeldusid väeteenistusse minemast.

Saaremaal kujunesid 1905. a. sündmused kõige verisemaks Karja mõisas. Siin oli maaküsimus väga terav, sest mõisaomanik Sengbusch oli rendihinnad eriti kõrgele kruvinud. Rendikohapidajate koosolekul 27. novembril vastuvõetud otsusest innustatuna läksid 60—70 talupoega mõisa, et seal parunilt nõuda rendihindade alandamist. Teel kohtasid nad linna ruttavat mõisnikku ja tõid ta koju tagasi. Jõudnud kohale, nõudsid talumehed teel antud lubaduse täitmise kohta Sengbuschilt allkirja. See taganes meeste eest kivimüüridega talli, haaras revolvri ning hakkas kaitsetuid mehi tulistama. Kaks talumeest said kohe surma, kaks surid hiljem haavadesse. Raevu sattunud mehed haarasid mõisa õuelt kaikad ning saadud hoopidest langes laskja tapetute kõrvale maha. Talupojad lahkusid mõisast, kuid surnukspeetud mõisnik toibus varsti ja ruttas linna. Võitlusmeeleolu tõusu tähisena heisati mõisa õues järgmisel päeval punane lipp.

Niisama palju kui tsaarivõimu esindajad ja balti parunid kartis järjest tugevnevat tööliste ja talurahva liikumist eesti kodanlus. Et seda haarata oma mõju alla, otsustas eesti kodanluse partei «Eduerakond» Tartusse kokku kutsuda üle-eestimaalise rahva asemikkude kongressi. Siin taheti rahvale peale suruda reformistlikku võitlusteed.

Olgugi et eesti bolševikud ei suutnud selle koosoleku kokkukutsumist ära hoida ega vastu seada oma, s. t. bolševike poolt kokkukutsutud koosolekut, paljastati kodanluse kavatsus Tallinna tööliste poolt sel puhul väljaantud lendlehes. Koosolekule kogunenud saadikutest oli enamik (500 saadikut 800-st) revolutsioonilis-demokraatlikult meelestatud, ning koosolek lõhenes kaheks. Maatööliste ja kehvtalurahva esindajad, kes taotlesid maaküsimuse, omavalitsuse jt. probleemide lahendamist revolutsioonilisel teel, kogunesid Tartu Ülikooli aulasse ja pidasid siin 27.—29. nov. oma koosoleku. Selle koosoleku otsused on tuntud «aulaotsuste» nime all.

Rahvaasemikkude koosolekust Tartus võtsid osa ka mitme Saaremaa valla esindajad. Nende teekulud kandis vallakassa. Aulakoosolekult tagasisõitnud saadikud asusid otsuste elluviimisele.

Kuressaares toimus aulaotsuste läbiarutamiseks 7. detsembril Bürgermusse saalis valdade ja seltside esindajate koosolek. Ka siin tahtsid kodanluse esindajad peale sundida liberaalseid võitlusvahendeid, kuid kehvikute esindajad ähvardasid edumeelse erakonna liidri A. Piibu (pärastine kodanliku Eesti minister) aknast välja visata, kui see oma kõnega välja tuli. Koosolekul kiideti heaks aulaotsused, kuid omapoolne otsus (71 punkti) võeti vastu isegi radikaalsem kui aulakoosolekul. Otsustati: maa rahvale, saksad pesadest välja; nõuti poliitilisi õigusi ning kehtiva riigikorra kukutamist. Kuressaare rahvaasemikkude koosolekul fikseeriti sel-

gesti kohalikud erinevad nõudmised. Näiteks otsustati lubada kalapüüki kõigile ilma maksuta, kõik kümnised ära kaotada. See nõue näitab, et Saaremaal kehtisid tollal veel feodaalajast pärinevad kümnisemaksud. Koosolekul, mis kestis kella viieni järgmisel hommikul, valiti 7-liikmeline revolutsiooniline komitee — Valitsev Büroo, koosseisus: Uuemõisa vallakirjutaja Ernst Sarapuu, Muhu-Suure valla vallakirjutaja Juhan Hammer, Aleksei Schumann, Tehve Liiv jt.

Kuressaare rahvakoosoleku otsused trükiti 300 eksemplaris ja saadeti laiali vallavalitsustele.

Pühapäeval, 11. detsembril peeti Levala külas Pöide kiriku õues suur rahvakoosolek, mis kujunes kõige revolutsioonilisemaks Saaremaal. Koosolekust võttis osa palju külakehvikuid. Inimesi oli kokku kogunenud üldse tuhande ümber. Kõnedega esinesid siin Valitseva Büroo liikmed Sarapuu, Hammer ja Schumann.

Koosolekul võeti vastu otsus:

2. Urjäädnikke boikoteerida. Nende ülesandeid hakkavad täitma vallavanemad.

6. Asutavasse kogusse valida üldise, võrdse, salajase hääletamisõiguse alusel vahet tegemata, üks liige igast maakonnast.

7. Boikoteerida kõiki riigiametnikke.

8. Nõuda, et Kõrgema Talurahvakohtu esimees parun Stackelberg lahkuks ametist, aga selle ajani, millal ta on ametis, nõuda, et sõidaks Uuemõisa kohapeal üleskerkivate asjade arutamiseks.

9. Nõuda sõjakohtu, surmanuhtluse ja administratiivvõimude poolt isikute arreteerimise ärakaotamist.

10. Nekruteid mitte anda. Vallavalitsused ei koosta sõjaväeteenistuse nimekirja 1906. a. Sel aastal värvatud, kes kodus on, mitte ära saata. Rahvas neid välja ei anna ja varjab ning kaitseb neid kõigi vahenditega.

11. Kõik peavad viivitamata kirjutama oma kodustele ja tuttavatele, kes on tegevteenistuses, et nemad kunagi ei laseks ülemuse käsul rahva ja mässajate pihta, vaid pööraksid relvad sarnasel juhusel ülemuste endi pihta.

12. Rahvas toetab ja kaitseb igaühte, keda valitsuse poolt jälitatakse ja taga kiusatakse käesoleva otsuse elluviimise pärast.

13. Katkestada rendimaksmine mõisnikele 1. jaanuarist 1906 ja töö mõisates 1. aprillist 1906.

20. Mitte maksta riigi, maa ja kirikumakse... Veini- ja õllepoed sulgeda.

22. Tunnistada käesolev miiting mitte kohalikuks, vaid üleüldiseks.

Pöidel vastuvõetud otsusele anti maakondlik tähtsus.

Nii Kuressaare kui ka Pöide koosolekute otsused said rahvale teatavaks ning revolutsioonilised talupojad hakkasid neid valdades ellu viima. Kuid Valitsev Büroo andis siin vähe konkreetset abi — selleks puudusid veel vajalikud kogemused ja teadmised.

Hinnatav on see, et Pöidele, revolutsioonilise liikumise keskusesse asunud Valitsev Büroo asus juhtima valdade revolutsioonilise komiteede valimisi. Need valiti Muhu-Suure vallas, Maasis, Loonal, Leisis ja Pärsamaal. Komiteede poolt tühistati mõnel pool rentnike võlad ning suleti viina- ja õllepoed.

Sündmustest ärevusse sattunud Saaremaa rüütelkond ja valitsusevõimud saatsid oma esindaja, rüütelkonna peamehe parun Eckesparre Peterburi suuremat karistussalka kohale kutsuma. Aasta lõpul saabuski Riiast Saaremaale karistussalk. Laev madrustega ei pääsenud jää tõttu Roomassaare sadamasse. Karistussalk — 216 madrust 9 ohvitseriga kapten Zeljonõi juhtimisel — maabus Abruka lähedal jääl ning tuli sealt jalgsi linna.

Et Kuressaares suuremaid revolutsioonilisi väljaastumisi ei toimunud, suunati madrused valdadesse. Kohalikus ajalehes «Saarlane» nr. 3. 17. jaanuarist 1906 teatati, et sõjaväeülema, 2. järgu kapteni Zeljonõi poolt on avaldatud järgmised kuulutused:

«Selle läbi kuulutatakse Saaremaa rahvale, et sõjavägi valitsuse poolt siia saadetud, et siin rahva seas ülestõusnud mässu ära kaotada. Selleks on nimetatud sõjaväel õigus antud kõige valjemaid abinõusid pruukida.»

Neid abinõusid karistussalk hakkaski otsekohe pruukima. Kogula vallas Jööri külas lasti 3 noormeest sellepärast maha, et nad Jööri mõisa omanikult käisid rendi alandamist nõudmas ja punast lippu kandsid. Maha lasti ka Leisi valla Pamma küla kubjas Aleksander Kitt, kes oli silma paistnud Karja mõisas nõudekirja esitamisel.

Karistussalgaga käis kaasas ka ihunuhtluse jagamine ning vangistamised. Nii teatab ajaleht «Saarlane» nr. 5, 31. jaanuarist 1906:

«Neljapäeval, 26. jaanuaril tuli sõjavägi Loona. Üks Elme mees sai 25 hoopi peksa käremeelsuse eest. Eiklas sai üks mees 35 hoopi. Loona mõisa streigikomitee liige Kübar saadeti kui kahjulik isik Leedumaale. Naine lastega, kelle hulgas kõige noorem alles 8-päevane, jäi valla toita.»

Ajalehed teatasid peksmisest ja vangistamisest ka teistes kohtades.

Hoolimata karistussalga julmast tegevusest, ei rahunenud Saaremaa talupojad. 1906. a. jaanuarikuus puhkesid mõisates uued tulekahjud. Ajaleht «Saarlane» nr. 2, 10. jaanuarist 1906. a. teatab: «Valitsuse poolt pandi rahva nõudmise tõttu Orissaare monopolipood kinni.» Konsistoorium oli sunnitud 1906. a. jaanuarikuus sulgema Kärla kiriku, kartes siin pärast jumalateenistust segadusi. Valdadele pandi aga iga mõisahoone süütamise eest rängad trahvid — 3000 rubla tulekahju eest. Nii trahviti 1906. a. jaanuarikuus mõisahoonete põletamise eest Loona ja Torgu valda. Nende trahvidega lõhuti talurahva ühtsust, sest trahvimaksmisest pidid kõik valla elanikud osa võtma.

Kuna kardeti tõsisemaid kokkupõrkeid rahva ja karistussalga vahel, siis saadeti lisaks senistele 1906. a. veebruarikuu algul Saaremaale veel üks rood jalaväge ja 30 kasakat ühes 3 ohvitseriga.

1905.—1907. a. revolutsioon sai lüüa. Kuid nendel päevadel saarlaste südameis puhkenud revolutsioonituld ei suutnud keegi kustutada. See jäi siia hõõguma ja puhkes jälle lõkkele 1917. aastal, 1919. aastal ning süttis 1940. aasta juunipäevadel võimsaks leegiks ja lõppes Saaremaa töötava rahva oma võimu kehtestamisega.

AASTAD 1917—1918

Teated tsaarivalitsuse kukutamisest ja revolutsiooni võidust jõudsid Saaremaale 1917. a. märtsikuus. Sel ajal asus Saaremaal paarikümne-tuhandeline sõjavägi ja Petrogradist ning teistest suurematest linnadest puhkuselt tulnud sõdurid olidki need, kes esimesed teated revolutsiooni võidust siia tõid. Sõjaväes algasid protestimeeleolud. Ohvitserid püüdsid neid küll maha suruda, kuid asjata. Sõldatid kutsusid väeosades kokku miitingud, millest võttis osa ka saarlasi, kes viibisid töölistena sõjaväe kindlustustöödel. Miitingutel valiti soldatite ja tööliste nõukogud. Väeosade koosolekutel valiti saadikud ka Muhu Väina Kindlustatud Piirkonna Nõukogusse, mis kujunes Tallinna, Narva ja Tartu järel suuremaks nõukoguks Eestis.

Süvenes revolutsiooniline liikumine ka talurahva hulgas. Praeguse Kingissepa rajooni «Tuleviku» kolhoosi liige Anna Korsar jutustab oma mälestustes, kuidas tema kodukohas Randvere mõisas selgitasid soldatid mõisa moonakatele, et uue korra juures on vaja nõuda paremaid palgatingimusi. Moonakad ja popsid esitasidki mõisarentnik Vaherile tingimuse, kas tõstetakse palkasid, või jagatakse mõisa maa nendele.

28. aprillil 1917. a. teatab Saare maakonna miilitsaülem Ainson telegrammiga Eestimaa kubermangu komissarile:

«Kannan ette, et Saare maakonnas Randvere mõisas, seoses sellega, et töölised keeldusid tööle asumast, võttis grupp ümbruskonna elanikke mõisa rentniku käest mõisamaa koos inventari ja seemnega enda kasutusse, asutades selleks enda hulgas maakomitee. 27-ndal jagasid välja ja 28-ndal hakkasid harima. Rendi suuruse ja äravõetud inventari ning seemnete väärtuse määrab kindlaks komitee, millest võtavad osa sõjaväelaste täidesaatva komitee esindajad.»

Sama miilitsaülem Ainson teeb Eestimaa kubermangu komissarile ettekande ka talupoegade ja sõjaväelaste väljaastumisest mõisnike ja vana võimu esindajate vastu Saaremaal. Ta teatab, et talupoegade nõudel arreteeriti Uuemõisa rentnik parun Ernst Nolcken, Meedla mõisa omanik Odert von Poll ja Kõljala mõisa omanik parun Konstantin Buxhoevden. Neist esimene arreteeriti

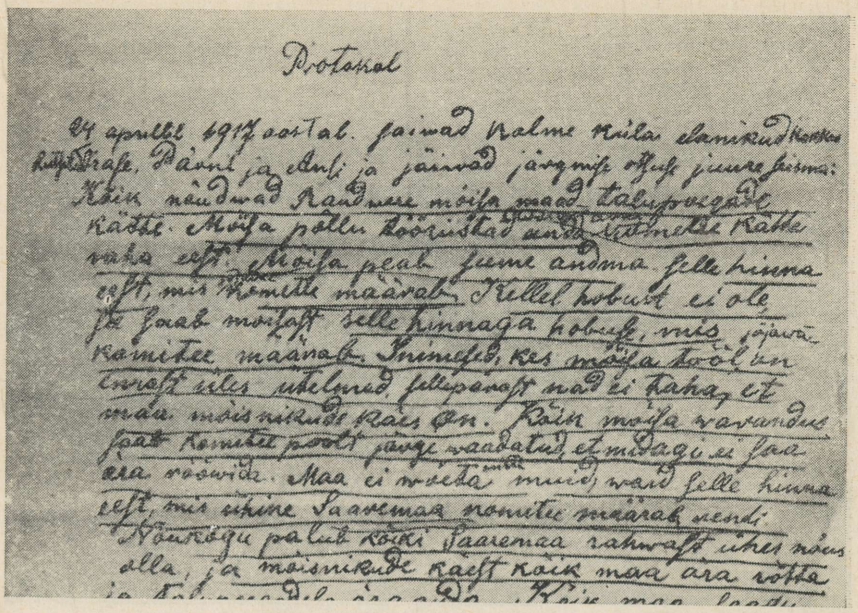

Saaremaa Koduloomuuseumi arhiivist

Randvere mõisa ülevõtmise protokollist 1917. aastal

abi osutamise eest karistussalkadele 1905. a., kuna teine olevat vabaduse kohta laitva avalduse teinud.

Eesti kodanlikud natsionalistid püüdsid igati takistada revolutsiooni edasiarenemist. Ajutise Valitsuse ees taotleti «autonoomiat» ja märtsi lõpul loodigi kubermangu komissari juurde maanõukogu ja maakondadesse ajutised maakonna nõukogud. Kasutades revolutsioonilisi loosungeid, pugesid Saaremaa maakonnanõukogusse kodanluse esindajad. Maakonnanõukogu esimeheks sai üliõpilane Timofei Grüntal, aseesimeheks metsaülem Ermus, sekretäriks tsaariaegne ametnik Konoval. Need mehed tegid kõik, et revolutsioonilist liikumist Saaremaal lämmatada. Kui 1917. a. suvel tuli Tallinnast Saaremaale bolševik J. Uripea, et siin organiseerida töörahva koosolekuid, keelas maakonnanõukogu need ära.

Hoolimata kodanluse survest laienes Saaremaal 1917. a. suvel VSDT(b) Partei tööpõld. Nii teatab ajaleht «Izvestija Moonzundskoi Ukrepljonnoi Pozitsii» (nr. 40) 15. juunist 1917. a.:

«3. juunil toimus Kuressaare Rahvaklubis sotsiaaldemokraatliku tööliste partei liikmete koosolek. Koosolekul kuulati ära sm. Samsoni ettekanne komitee tegevusest... Nii Kuressaares kui ka kohtadel laiema organisatsiooni loomise küsimuses pidas koosolek

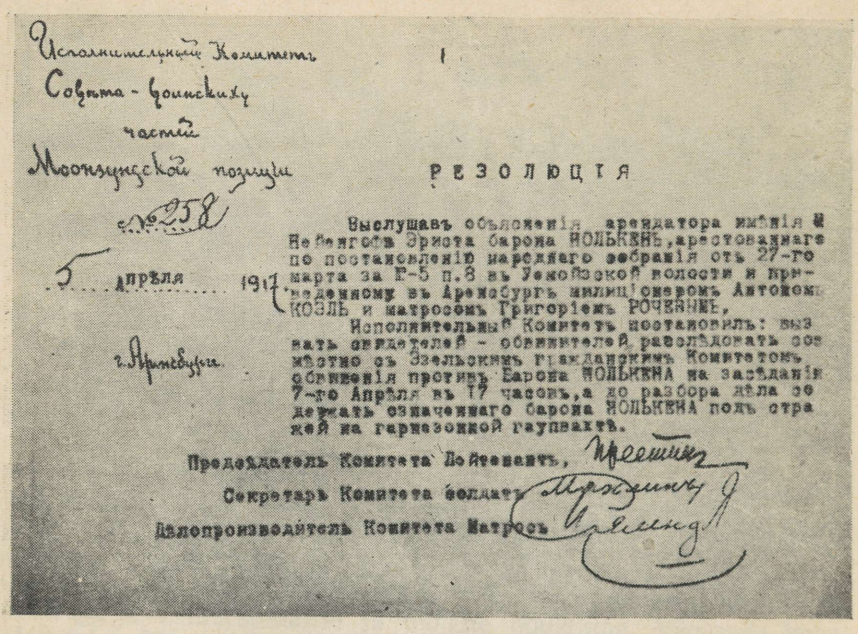

Исполнительный Комитетъ
Совѣта-Воинскихъ
частей
Моонзундской позиціи
№ 258
5 Апрѣля 1917
г. Аренсбургъ

РЕЗОЛЮЦІЯ

Выслушавъ объясненія арендатора имѣнія Нейенгофъ Эриста барона НОЛЬКЕНЪ, арестованнаго по постановленію народнаго собранія отъ 27-го марта за Е-5 п.8 въ Уемойзской волости и приведенному въ Аренсбургъ милиціонеромъ Антономъ КОЗЛЬ и матросомъ Григоріемъ РОЧЕВНЫМЪ,

Исполнительный Комитетъ постановилъ: вызвать свидетелей - обвинителей, расслѣдовать совмѣстно съ Эзельскимъ гражданскимъ Комитетомъ обвиненія противъ Барона НОЛЬКЕНА на засѣданіи 7-го Апрѣля въ 17 часовъ, а до разбора дѣла содержать означеннаго барона НОЛЬКЕНА подъ стражей на гарнезонной гауптвахтѣ.

Предсѣдатель Комитета Лейтенантъ,
Секретарь Комитета солдатъ
Дѣлопроизводитель Комитета Матросъ

Saaremaa Koduloomuuseumi arhiivist. H. Adrati foto

Muhu väina Kindlustatud Piirkonna Soldatite Nõukogu Täitevkomitee resolutsioon Uuemõisa mõisaomaniku parun Nolckeni garnisoni peavahis kinnipidamise kohta

soovitavaks korraldada perioodiliselt liikmete üldkoosolekuid organisatsioonilise iseloomuga küsimustes, samuti avalikke koosolekuid, kusjuures komiteega tihedama sideme loomiseks organiseerida keskusest liiga kaugel asuvates osades rajoonikomiteed ja allrajoonid. Mõningate komitee liikmete väljalangemise tõttu valiti uuesse komiteesse: Samson, Židkov, Anson, Amolin ja Žoldinov.

Kõiki seltsimehi, kes soovivad astuda parteisse ja saada teateid, palutakse pöörduda partei komiteesse, mis asub Rahvaklubis, tuba nr. 3 . . .»

VSDT(b) Partei ridadesse kuulusid Saaremaal tollal siiski peamiselt sõjaväelased.

Kodanlus hakkas üle kogu Venemaa tegema ettevalmistusi, et hävitada nõukogud. Sõjavägede kontrrevolutsiooniline peastaap, kindral Korniloviga eesotsas, loovutas 21. augustil sakslastele Riia, et avada rinne saksa imperialistidele ja nende abil lämmatada revolutsioon. Neli päeva hiljem alustas kodanluse ja mõisnike käsilane kindral Kornilov mässu.

See mäss suruti aga bolševike juhtimisel maha. Ajutine Valitsus

Saaremaa Koduloomuuseumi arhiivist. H. Adrati foto

Saksa okupandid rekvireerivad talupoegadelt loomi

ja kontrrevolutsiooniline väejuhatus ei öelnud veel lahti Petrogradi loovutamise plaanidest. Petrogradi lähiste kaitsmiseks merelt ei võetud tarvitusele vajalikke abinõusid, mille tõttu sakslastel läks korda vallutada Eesti saared.

29. septembri varahommikul saadeti Saaremaal maale 25-tuhandelise dessantväe peajõud. Sakslaste operatsioonidest Saaremaal võtsid osa üle 300 sõjalaeva ning üle 100 lennuki. Sakslased ei vallutanud Saaremaad kergelt. Nende kaugeleulatuvad plaanid aga nurjusid revolutsiooniliste madruste ennastsalgava vastupanu tõttu. Hoolimata arvulisest ülekaalust, ei suutnud Saksa laevastik Soome lahte läbi murda.

Saaremaal aga algasid sünged okupatsioonipäevad. Kõrvuti vaimse ja majandusliku survega taastati ka mõisnike endised privileegid talurahva ohjeldamatuks ekspluateerimiseks ja paljaksriisumiseks.

Juba esimestel okupatsioonipäevadel ütles valdav osa Saaremaa mõisnikest endised rendikontrahid üles. Muhu saarel tõstis kolme mõisa omanik parun Buxhoevden renti 200—300 protsendi võrra ja viis osa renti üle teoorjusele. Enamik Saaremaa mõisnikke kasutas talurahva revolutsioonilise meelsuse mahasurumiseks keskaegseid ekspluateerimisvorme.

Karm okupatsioonisurve kestis Saaremaal 14 kuud. Selle aja jooksul suutsid okupandid lüüa Saaremaa majandusele raske haava. Talupoegadelt rööviti ebatäielike andmete kohaselt 6800 hobust ja karilooma, 2243 siga, 134 967 puuda kartuleid, 33 624 puuda teravilja, 142 729 puuda loomatoitu ning palju muid põllumajandussaadusi, eriti pekki, mune, võid.

Saksa okupatsioon võttis Saaremaa töötaval rahval võimaluse osa võtta Suurest Sotsialistlikust Oktoobrirevolutsioonist, võttis võimaluse kehtestada Saaremaal töörahva võim. See ei tähenda aga seda, et kõik saarlased Oktoobrirevolutsiooni sündmustest kõrvale jäid. Paljud saarlased, kes teenisid sõjaväes ja töötasid Venemaa suurtes tööstuslinnades, võtsid töötava rahva võimu kehtestamisest oktoobripäevil vahetult osa.

Pärast Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu Eestis moodustati Tallinnas «Saarte Maatameeste Komitee», kelle ülesandeks oli saksa võimu lahkumise järel saartele asuda, et siin lahendada mõisate üleandmise küsimus töötavale talurahvale. See komitee ei saanud aga oma ülesannet lahendama hakata, sest pärast Saksa okupatsioonivägede lahkumist läks võim Saaremaal kodanliku ajutise valitsuse kätte.

SAAREMAA TÖÖRAHVA 1919. a. ÜLESTÕUS

1918. a. novembris Saksamaal puhkenud revolutsioon tõmbas kriipsu Balti mõisnike ja junkrute unistustele Balti hertsogiriigi loomisest. Olles sunnitud Eestist lahkuma, ulatasid okupatsioonivõimud viimasel momendil valitsuskepi eesti kodanlusest koosnevale ajutisele valitsusele: Kodanlus, võttes vastu võimu, andis lubaduse igati kaitsta Balti parunite huve ja eesõigusi.

Okupatsioonivägede lahkumise ja võimu üleminekuga kodanluse kätte ei paranenud sugugi aga talurahva olukord. Suurem osa maast jäi endiselt mõisnikele. Tundes ajutise valitsuse soosivat suhtumist, hakkasid nad tühistama talupoegadega sõlmitud rendikontrahte või siis kruvisid rendihinnad talumatult kõrgele. Paljusid talupoegi ähvardas oht sattuda lageda taeva alla. Eriti kehv oli Saaremaal maatööliste ja kehvikute olukord. Olles varem leidnud ülalpidamist väljaspool Saaremaad nii suurtalunike juures kui ka suuremais linnades teenides, katkesid need võimalused sõja tõttu ja tulemuseks oli massiline tööpuudus.

Samal ajal soodustas ajutine valitsus külakodanluse — kulakluse arenemist ja kasvamist, kelles ta nägi endale kindlat tuge külas.

Selle, juba algusest peale rahvavaenuliku poliitikaga ei leidnud kodanlik valitsus toetust töötava talurahva põhimassi hulgas, kes nimetas seda avalikult mõisnike ja hallparunite valitsuseks.

Vaatamata Saaremaa majanduslikule mahajäämusele ja eraldatusele mandrist, oli siin rahva arusaamine antud poliitilisest olukorrast selgem kui mõnelgi pool mandril.

Paljud saarlased olid võtnud osa maailmasõjast, viibinud revolutsiooni hälli juures Petrogradis, olid olnud Tallinnas ja mitmetes Vene linnades ning võtnud isiklikult osa nõukogude võimu kehtestamisest kohtadel. Pöördunud tagasi kodusaarele, tõid nad siia kaasa palju uusi mõtteid ja ideid, selgitasid rahvale, et ainult nõukogude võim, töörahva oma võim, parandab nende olukorda, annab maad ja vabastab talupojad mõisnike ikke alt. Aleksander Koit Kogulast, Ellamid Põidelt, Aleksander Ohak Kärlalt ja paljud teised tegid rahva hulgas selgitustööd, et kodanliku valitsuse poliitika ei kergenda kehvikute olukorda. See selgitustöö leidis kehv-

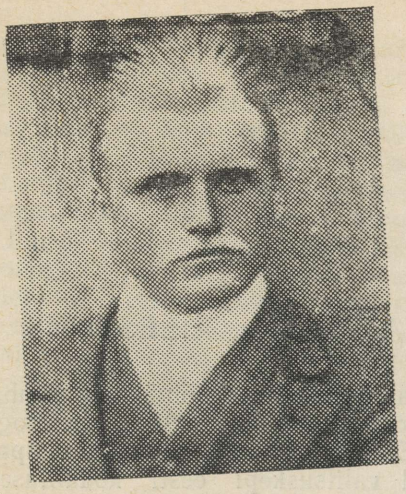

Aleksander Koit — Saaremaa ülestõusu organisaatoreid ja juhte

Martin Kirr — ülestõusu sõjaline juht Laimjalas

talurahva hulgas head pinda, sest rahvas oli saanud tunda sakslasest paruni piitsa oma kodusaarel ja kulaku mõnitamist ja sundimist mandril suurtaludes teenides.

Saadi aru, et käimasolev sõda on klassisõda, kus rahvusvaheline imperialism püüab kõigi vahenditega hävitada tööliste-talupoegade võimu Venemaal.

Selgitustöö viis selleni, et töötav rahvas hakkas otseselt vastu kodanliku valitsuse korraldustele. Nii organiseeris Kogula valla kehvtalupoeg Aleksander Koit enda ümber laialdase aktiivi ja püüdis 1918. a. detsembris nurja ajada Kogula valla talupoegadelt vilja sundvõtmist riigile. Loosungi all: «Maha sõda!» kutsus Koit ümberkaudsete külade talupoegi võitlusele ajutise valitsuse sõjapoliitika vastu.

Kogula sündmused leidsid laialdast vastukaja kogu Saaremaal ja olid sissejuhatuseks rahva edasistele väljaastumistele saarel.

Kui kodanlik ajutine valitsus kuulutas välja üldmobilisatsiooni Saaremaal, ei suutnud saare rahvas enam vaikides kannatada. Seni allasurutud viha lõi nüüd heledalt leegitsema.

Juba esimeste nekrutite ärasaatmisel Kuressaarest puhkesid nende hulgas rahutused. Kuigi rahutused suudeti vaigistada, näitas juhtunu siiski, et kodanlusel ei ole Saaremaal kindlat jalgealust. Ka kodanluse peamine seljatagune ja tugi — kaitseliit — ei olnud kuigi ustav. Seda näitas kujukalt asjaolu, et enne ülestõusu Kuivastus oli Muhus 200 kaitseliitlast, pärast ülestõusu puhkemist jäi kodanlusele ustavaks ainult 20, kuna ülejäänud koos relvastusega läksid ülestõusnute poole üle.

Georg Pruul — salajaste koosolekute organiseerija Muhus, saadik Saaremaa Töörahva Nõukogusse

Ivan Enno — ülestõusu juhte Muhus

Vastavalt kodanliku valitsuse esindaja poolt Saaremaal antud korraldustele pidid Muhu-Suure, Hellamaa, Maasi ja Uuemõisa valla mobiliseeritud, arvult 237 meest, ilmuma 16. veebruari hommikuks Kuivastu mõisa, kus mobiliseeritud kavatseti kokku võtta ja mandrile edasi toimetada. Enne seda pidasid Hellamaa valla Lõetsa, Võlla, Tusti, Lehtmetsa jt. külade aktiivsemad mehed Lehtmetsa külas Jaagu talus salajase koosoleku, kus selgitava sõnavõtuga antud olukorrast esines Georg Pruul. Samasugune koosolek peeti vahetult enne ülestõusu, s. o. 15. veebruari õhtul Hellamaa vallas Lepiku külas Männiku-Jüri talus. Mõlemal koosolekul võeti vastu üksmeelne otsus: sõjaväkke mitte minna ja mobilisatsioon nurja ajada. Samuti arutati võimu ülevõtmise ja Kuressaare vallutamise plaani. Salajased koosolekud toimusid ka mujal Saaremaal: Uuemõisa, Kogula, Pihtla, Abruka ja Kärla vallas.

Ettenähtud ajaks kogunesidki Kuivastu mõisa õuele mobiliseeritud koos saatjatega. Keskpäevaks saabus kohale ka kodanliku valitsuse esindaja lipnik Jefimov ühes kahe kaitseliitlasega. Selleks ajaks olid koosolekuist osavõtnud mehed suutnud kohapeal selgitada mobilisatsiooni nurjaajamise ja vastuhakkamise kavatsuse. Asjata püüdis lipnik mobiliseerituid kokku ajada ja nimekirja järele välja hõigata.

Aleksander Käo — Sikassaare grupi juhataja

Aleksander Ohak — Kellamäe grupi juhte

H. Adrati fotod Saaremaa Koduloomuuseumi fotokogust

Meeste tõrksusest ja sõnakuulmatusest raevu sattunud ohvitser püüdis end relva abil maksma panna. Seda just oligi oodatud. Jõudmata kasutada relva rahva vastu, kõlas pauk ja lipnik langes läbilastud peaga lumele.

Ülestõus oli alanud.

Regedele ja vankreile õlgede alla peidetud relvadega varustati esimene salk. Võeti valve alla sadam, telefonikeskjaamad, vallamajad ning varsti olid ülestõusnud Muhus seisukorra täielikud peremehed.

Järgmise sammuna kuulutatigi välja üldmobilisatsioon töörahva sõjaväkke astumiseks. Ratsakäskjalad liikusid vallast valda ja andsid edasi mobilisatsioonikäsud. 16.—19. veebruarini viidi mobilisatsioon läbi enamikus Saaremaa valdades. Ülestõusnud koondati Kuressaare alla, et vallutada linn kui kodanluse võimu keskus ning kehtestada Saaremaal töörahva võim.

Pealetung Kuressaarele pidi toimuma kuuest punktist: Upa ja Vaivere külast, Muratsist, Sikassaare ja Kellamäe mõisast ning Loodest. Upa ja Vaivere grupeeringute eesotsas seisid M. Kirr, A. Sepp, J. Siim, A. Koit; Kellamäe gruppi juhtisid demobiliseeritud madrus A. Ohak ja alamleitnant Gustav Jõgi. Kellamäe gruppi kuulusid ülestõusnud Loona ja Saaremaa läänepoolseist valdadest,

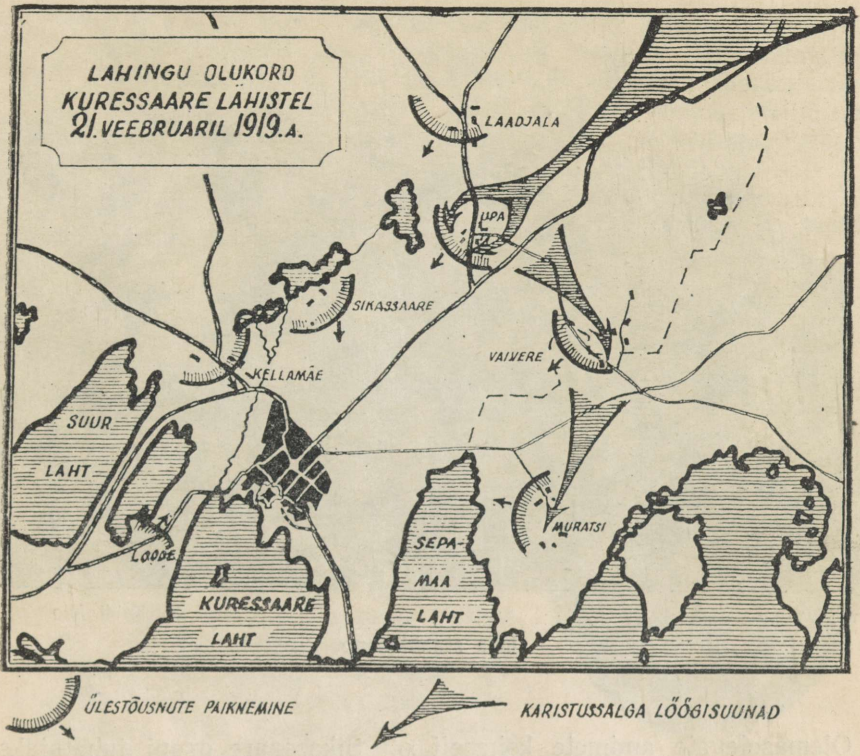

kokku umbes 300—400 meest. Upa rindel viibis 700—800 ülestõusnut.

Ülestõusnud Abruka vallast, arvult 60—70 meest, olid koondunud Loode kõrtsi juurde. Selle grupi juhtideks olid Kaarel Remsel ja Aleksander Pištšailo Järve külast.

Ülestõusu juhtimiskeskuseks kujunes Upa küla, kus asus peastaap. Tagavaraüksuse asukohaks oli ette nähtud Laadjala mõis.

Nagu on selgunud ülestõusust osavõtjate A. Tasase, A. Saadu, A. Kuristi, O. Kaldi jt. seletustest, tuli ülestõusu juhtkond järeldusele, et kõige reaalsem on linna vallutamine nn. löögirusika abil. Selleks eraldati Upale kogunenud ülestõusnuist umbes 250-meheline üksus eranditult maailmasõjast osavõtnud meestest. Üksus varustati enam-vähem korralike püssidega, laskemoonaga, jaotati jagudeks, rühmadeks ning roodudeks. 20. veebruari hilisõhtul saadeti üksus Sikassaare mõisa. Saadud ülesande kohaselt pidi üksus järgmise päeva varahommikul linna sisse tungima. Ent seda ülesannet ei saadud täita, kuna enne väljaastumist tuli uus käsk — ära oodata abivägede saabumine. Sellega tehti saatuslik viga.

M. Kaldi foto

Upa staabihoone

Olemasolevate andmete kohaselt oli Sikassaare grupi juhatajaks Aleksander Käo Valjalast Kõnnu külast.

Kuid mobilisatsiooni nurjaajamine ja ülestõus Saaremaal ei jäänud kodanlikule valitsusele Tallinnas teadmatuks. Näis, nagu oleks ta oodanud signaali tegutsemiseks, olles juba varem teadlik ülestõusu võimalusest Saaremaal. Ajutise valitsuse komissar Saaremaal Viktor Neggo oli juba varem nõudnud mobilisatsiooni läbiviimiseks 200 sõduri Saaremaale saatmist.

Seepärast ongi arusaadav see kiirus, millega kodanlik valitsus hakkas kokku klopsima karistussalka, saanud teate ülestõusu puhkemisest Saaremaal.

Karistussalk moodustati Tallinnas asuvatest väeosadest ning sõjalaevade meeskondadest, kokku 242 meest, neist 110 ratsanikku. Salk, mille ülemaks määrati sõjalaev «Lembitu» komandör, Muhust Viira külast päritolev Klaar, varustati tugeva relvastusega ja saadeti viivitamatult teele.

Karistussalgal õnnestus 18. veebruaril mandrilt tagasipöörduvate muhulaste heinakoormate varjul läheneda Muhu rannikule ja murda väikesearvulise rannakaitse vastupanu. Algas verine arveteõiendamine. Ehkki üksikud ülestõusnute grupid püüdsid mitmel pool karistussalga edasiliikumist peatada, likvideeriti need katsed kiiresti hambuni relvastatud karistussalklaste poolt.

Kuressaaret piiravate ülestõusnute puuduliku sideme tõttu tagalaga õnnestus karistussalgal ootamatult tungida 21. veebruaril Upa grupeeringu selja taha ja kiiresti likvideerida ülestõusnute vastupanu. Kõik, kes ette jäid, tapeti armutult maha, hoolimata sellest, kas oli tegemist kohaliku elaniku või ülestõusnuga. Samuti toimiti ka Vaiveres ja Muratsis.

Upa vallutamisel karistussalga poolt langes 93 ülestõusnut, 70 võeti vangi. Vaiveres kaotasid ülestõusnud langenutena 43 meest ja 37 võeti vangi.

Upa, Vaivere ja Muratsi grupeeringu lüüasaamisega oligi otsustatud ülestõusu edasine saatus; Kellamäel, Sikassaares ja Loodes paiknenud ülestõusnud, saanud teada kaaslaste saatusest, hajusid ööl vastu 22. veebruari laiali. Ülestõusnud talupoegade peajõud olid purustatud. Neil ei olnud enam organiseerivat keskust, kes oleks laialipaisatud jõud uuesti koondanud.

Maria Ellam — Alla Mari — aktiivne ülestõusust osavõtja

Pärast ülestõusu lüüasaamist alustas kodanlus kohe pealetungi. Vallad kammiti karistussalga poolt läbi ja arreteeriti kõik vähegi kahtlased isikud. 22. veebruaril alustas tööd sõjaväljakohus, kelle timukatööst kõnelevad ühishauad Kullimäel ja Sepamaa lahe ääres.

Üle 250 saare rahva parema poja langes võitluses või mõisteti mahalaskmisele väljakohtu poolt.

Ülestõus oli saanud lüüa. Seda põhjustasid ülestõusu juhtide poolt tehtud vead. Ülestõus toimus ajal, kui nõukogude võim mandril oli taandumas ja kodanlus olukorra peremees. Seega ei olnud loota abi väljastpoolt.

Ülestõusu juhid ei olnud teadlikud tegelikust olukorrast. Usuti kuuldusi ja loodeti abi sealt, kust seda tegelikult oli võimatu saada. Nii oodati asjatult toetust Punaarmeelt Heinastest, kuigi seal ülestõusust midagi ei teatud. Puudus vilunud sõjaväeline juhtkond ja küllaldane relvastus ning laskemoon. Suur viga tehti sellega, et ei jätkatud hoogsat pealetungi kuni lõpuni ja anti vaenlasele võimalus toibumiseks ja jõudude kogumiseks. Alahinnati ka sidevahendite osatähtsust, mis oli otseseks põhjuseks ülestõusu traagilisele lõpule. Saaremaal puudus tollal parteiorganisatsioon, kes oleks juhtimise enda kätte võtnud.

Vaatamata Saaremaa töörahva ülestõusu lüüasaamisele, olid sellel suured poliitilised tagajärjed. Ülestõus ajas eesti kodanlusele hirmu naha alla ja näitas, et senise avaliku mõisnike ja parunite

soosimise poliitikaga kuigi kaugele ei jõua. Seepärast tuli senist poliitikat veidi võõbata ja näidata end n. ö. rahvamehena.

Kodanlus oli sunnitud läbi viima «maareformi», mis küll tegelikult kujunes selleks, et maad said eeskätt jõukate talunike pojad ja nn. «vabadussõja» «kangelased».

Ohvrid, mis toodi vabadusaltarile Saaremaa paremate poegade elu hinnaga, ei olnud asjata. Ülestõus oli suureks õppetunniks Saaremaa töötavale rahvale, kinnitas veel kord marksistlik-leninliku ülestõusu teooria õigsust, et talurahva võitlus kodanluse vastu on võidukas ainult siis, kui see toimub liidus töölisklassiga ja juhitakse viimase poolt.

JUTUSTAB M. ÕUE

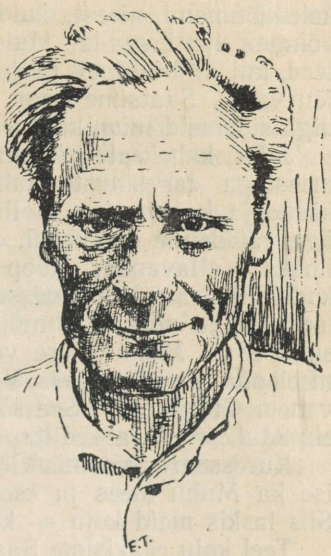

KUIVASTU VASTUHAKUST LÕUNARINDE LAHINGUTESSE

Niisiis olin jälle Muhus, kodus.

Revolutsiooni puhkemisega Saksamaal olin 1918. aasta sügisel Tilsiti sõjavangide laagrist vabanenud ja koduteed alustanud.

Kuidas küll kodus oli kõik endist viisi ja samal ajal hoopis teisiti! Maad meil ei olnud varem ega nüüd. Enne sõda olime isaga käinud Tallinnas ja mujal ehitustöödel, mis aitas viletsust kodumaja lävest natukenegi eemal hoida. Nüüd aga oli see täiel käigul sisse tormanud, sest mina olin juba aastate eest läinud «keisri, usu ja isamaa nimel» kaugetele sõjateedele; okupatsioon ja kodusõda olid võtnud teenistusvõimalused ka isalt ja vendadelt. Ning meiesugustegi juurest olid sakslased leidnud, mida ära röövida.

Äärmine vaesus oli kodus, oli sugulaste, tuttavate, naabrite juures. Külasid pidi aga käisid kõnemehed, kes kuulutasid, et nüüd oleme vabad, oleme lausa õitsengu lävel, et vaja on anda riigile vilja ja mingu aga mehed enamlaste vastu sõtta. Olin juba 1916. aastast sõjavangis, maailma asju olin ainult läbi traataia ebamääraselt kuulnud ja ei saanud esialgu mitte millestki aru.

Siis kostsid kõrvu teistsugused selgitavad sõnad, mis olid lihtsad ja arusaadavad. Muhus oli teisigi sõjaväest tulnud mehi, paljud neist olid revolutsioonist otseselt osa võtnud, nagu endised madrused Georg Pruul, Ivan Enno, Timofei Räim, Ivan Vokk ja mitmed teised, kelle nimesid enam ei mäleta. Nendega pidasime omavahelisi koosolekuid, kus sai selgeks, et mõisnikkude maa eest ei ole mõtet minna Venemaa töölisi tapma ega ise surema. Üks suurem ja sisukam koosolek oli meil Lehtmetsa külas Jaagu talus üheksateistkümnenda aasta jaanuarikuus. Peres olid villatalgud, tüdrukud kraasisid toas villu, tagakambris arutasime meie, umbes

kakskümmend meest, kuidas mõisnikkude ja kapitalistide röövlivõimust lahti saada. Muidugi mõista ei leidnud me teist pääseteed, kui olid leidnud miljonid Venemaa töölised ja talupojad: jõud jõu vastu. Saatsime paar saadikut Tallinna, et sealse proletariaadiga sidemeid luua, kuid need ei tulnud selle ülesandega toime.

Juba kaheksateistkümnenda aasta detsembris oli meil valitsuse meestega «arvamuste lahkuminek». Saime siis mobilisatsioonikäsud ja kogunesime Hellamaa vallamajja. Meeleolu oli rahutu ja äge, rääkisime omavahel, et ei lähe mõisnike ja kodanlaste kahurilihaks. Vallavanem Nööp hakkas paluma: mingu me vähemalt kodukülast ära oma mässuliste mõtetega. Hea sõna vastu on inimestel ikka nõrkus ja mõjusidki meisse mehikese palved ning läksime edasi Muhu-Suure valda. Seal meie read täienesid, protestimeeleolu aina kasvas. Vallasekretär helistas Kuressaarde maavanem Grünthalile. See sõitles meie sõgedust, et mängime ju oma elunatukesega, ja keelitas meid linna tulema.

Kuressaares noomis Grünthal meid üsna põhjalikult läbi. Ta oli ise ka Muhu mees ja «soovis meile ainult head», nagu ta ütles. Siis laskis meid koju — korraldust ootama.

Teel koju rääkisime Saaremaa meestega — igal pool põles viha. Umbes samal ajal tahtsid Kogula valla mehed Aleksander Koidu juhtimisel vallavalitsust üle võtta, kaitseliitlastelt relvad ära korjata ja töörahva võimu maksma panna.

Paariks kuuks jäeti meid rahule. Käisin teid parandamas, teenisin päevas kolm okupatsioonimarka, mille eest võisin osta paki suitsu. Puumaameeste kambrites aga kobrutasid õllekruusid ja aeti isamaalist juttu. Seda isamaad pidime meie, nälginud maatamehed ja kehvikud, minema oma kehadega kaitsma. Jõukamate perede pojad olid puha «toitjad» ning pääsesid mobilisatsioonist; meile, vaesematele, aga tulid 14. veebruaril käsud ilmuda 16. veebruari hommikuks Kuivastu mõisa. Kokku olid käsutatud Muhu-Suure, Hellamaa, Uuemõisa ja Maasi valla mehed ühes küüdimeeste ja hobustega, kes meid üle jää mandrile pidid toimetama.

16. veebruar oli pühapäev. Laupäeva õhtul kogunesime Lepiku külla Männiku-Jüri tallu nõupidamisele. Meid oli kahekümne mehe ümber: taluperemees Jaan Tuulik, Mihkel Öövel, Ivan Enno, mina, Mihkel Sõrm ja palju teisi, kes aastakümnete jooksul on meelest läinud. Juba mitmel korral varem olime küsimust omavahel arutanud, nüüd tegime lõpliku otsuse: valgete väkke mitte minna, võim oma kätte võtta. Esialgu oli meil võimalik kokku saada 250 vintpüssi. Need otsustasime järgmisel hommikul küüthobustel Kuivastusse kogunemiskohta toimetada. Leppisime kokku telefoniühenduse katkestamises mandriga ja muudes ülestõusu üksikasjades.

Hommikul olin varakult Kuivastu mõisas. Aegamööda kogunesid nekrutid, samuti nende saatjad regede ja vankritega, sest oli külm, kuid väga vähese lumega aeg. Saaremaa meestel polnud vastuhakkamise plaanist veel aimu. Esialgu me pidasime omavahel

aru, siis hakkasime ka teisi asjasse pühendama. Kostis kahtlevaid, aga jõukamate meeste poolt ka hurjutavaid hääli, et «me tegevat häbi kogu Saaremaale». Nendele ütles Georg Pruul: «Küll me teile tina suitsetame!»

Siis tuli välihallis saksa sinelis lipnik Jefimov koos kahe kaitseliitlasega. Astunud ümmargusele külmunud lillepeenrale, hakkas Jefimov mobiliseeritud mehi välja hüüdma.

«Karjane!»

«Karjane on karjas!» hüüdsime kooris, ehkki me selliseks vastuseks polnud kokku leppinud.

«Kärme!» hüüdis Jefimov kõlava komandohäälega.

«Kärme on kärme mees ja see on juba ei tea kus kohas!» kostis meie poolt.

Jefimovit oli nähtavasti meie kavatsustest informeeritud. Ta säilitas rahu ilmse pingutusega. Tema kaaslased — sõjaväeametnik Tammel ja riigimetsavaht Vaher — tammusid ärevalt jalalt jalale.

Kui Jefimov hõikas: «Öövel!», astus Mihkel Öövel ette ja küsis: «Kuhu te tahate meid saata?»

«Isamaad kaitsma,» vastas Jefimov.

Jälle kõlas kooris:

«Meil pole isamaad! Maa mõisnikkude oma, kaitsku nemad.»

Tõde on ikka kõige valusam kuulata ja seekord ei pidanud Jefimov enam vastu. Ta kiskus revolvri kabuurist ja karjus:

«Noh, siis saadan teid taevast kaitsma!»

Välkkiirelt haaras Öövel Jefimovi ümbert kinni. Meie sööstsime lähemale. Keegi hüüdis:

«Poisid, püssid välja, valage verd!»

Regedelt toodi heinte alla peidetud püssid. Jefimov suruti maha ja, ülalt alla, et mitte tabada seltsimehi, tulistas keegi ta surnuks. See oli esimene lask Kuivastu vastuhakus, selles rõhutute ja alandatute suures vihapurskes, mis paisus Saaremaa ülestõusuks. Järgmised kaks tabasid Tammelit ja Vaherit, kes püüdsid põgeneda.

Ülestõus oli alanud. Olime enamuses noored mehed, kohutavat teotungi täis, kuid kogemusteta. Ivan Vokk, kes oli meist kõige eakam ja juba 1912. aastal sõjalaeval «Konstantin» organiseerinud ülestõusu mobiliseeritud meeste tsaariarmeesse viimise vastu, kutsus meid üles tegutsema organiseeritult, rahulikult. Vokile jäi sõjaväeline üldjuhtimine Muhus.

Uuemõisa ja Maasi valla meestele anti käsk koju sõita, vallamajad üle võtta, mõisnikud vahistada ja — nii palju kui võimalik — relvi hankida. Sedasama tegime Muhus. Kõigepealt jooksime viie mehega üle mõisapõllu Kuivastu sadamasse, kus võtsime telefoni kõnepunkti üle. Ivan Enno raius mõõgaga Kuivastu—Virtsu vahelise telegraafiliini läbi. Sel päeval tegime kahjutuks oma julmusega Saaremaal tuntud Kuivastu mõisnikud Axel ja Aleksander Buxhoevdeni, kes tahtsid põgeneda. Toppisime nad jää alla. Sama teed läks Eestis asuva Saksa riigi peavoliniku sekretär Krupp, kes koos prouaga õhtu eel Virtsust Kuivastusse jõudis.

Õhtul koguneti Orissaare posti- ja telegraafijaama ühisele nõupidamisele, kus otsustati välja kuulutada töörahva mobilisatsioon: kõik 18—45 aasta vanused mehed püsside alla. Ülestõusu lõõm kandus Muhust Saaremaale ja pani töörahva väed Kuressaare poole liikuma.

Järgmisel päeval pidasime Hellamaa vallamajas töörahva koosoleku. Seal määrasime kindlaks lahinguülesanded ja valisime saadikud — G. Pruuli ja G. Vilto — tulevasse Saaremaa Töörahva Nõukogusse.

Minu ülesandeks jäi 12 mehega kaitsta rannajoont Kuivastust Lõetsani. Seda ülesannet ei saanud ma aga kuigi kaua täita, sest telefoni teel paluti abi Saaremaalt: Kuressaare poole liikuvatel vägedel oli Lainjalas kokkupõrge valgetega ja minu salk saadeti neile appi.

Et lumeolud olid kehvad, sõitsime välja nelja vankriga, kolm meest vankril. Hobused olid varsti valges vahus, sest mehi kihutas taga esimese lahingu ärevus. Tegelikult ei kujunenud lahing kuigi tõsiseks: meie Kuressaare poole liikuvad värskelt mobiliseeritud väesalgad olid esimesest üllatusest ennast kogunud ja Kuke jõel valgete read juba segi löönud. Saime omalt poolt anda veel «kinnituseks» viimased paugud ja umbkaudu sajameheline parunitest, pastoritest, kulakutest ja härrasvõsukestest-koolinoortest salk lidus tuldud teed tagasi.

Hakkasime Muhusse tagasi minema. Teel liikusid segased kuuldused, et Muhus olla valge-soomlased. Kui järgmisel hommikul kodusaarele jõudsime, nägime eespool teel ratsamehi püssidega. Asi tundus tõepoolest kahtlasena, sest meil polnud ratsaüksusi. Tõmbusime tagasi tee äärde võssa. Kui ratsanikud lähenesid, avasime tule. Kuulsime eestikeelset käsklust: «Tagasi!» Ei mingeid soomlasi, vaid oma eesti soost valgekaartlased, parunite toed, meie verised vaenlased. Et valgete jõud paistsid suured, taganesime kaugele metsa. Meil olid padrunid peaaegu otsas, mehed hakkasid laiali pudenema. Jäime kokku Timofei Räimauguga ja otsustasime viimase võimaluseni vastu panna. Saime veel neli meest nõusse, liikusime Saaremaale ning püüdsime Väiksel väinal valgeid kinni pidada. Kuid neid oli meist märksa rohkem ja pealegi olid neil kuulipildujad meie püssiloksude vastu. Taganesime Tumalasse, kus uuesti püüdsime vastupanu organiseerida. Võitlustahtelisi mehi leidus, kuid püsse ei olnud ja see muidugi otsustas asja. Nõnda hakkasime valgete ees, aeg-ajalt vastu tulistades, Kuressaare poole liikuma.

Jõudsime Upale. Siin oli tõeline sõjalaager. Upal oleks läinud korda valgetele tõhusalt vastu lüüa, kuid siia kogunenud mitmed sajad mehed olid rahulikud maainimesed, kes vaid häda sunnil olid relvad haaranud ega omanud vähimatki aimu sõjapidamisest. Igasugune side oli loomata, väeosad elasid segaste kuulujuttude mõju all. Meie juttu, et valged selja tagant tulevad, üldse ei usutud. Kinnitati kangekaelselt, et mandrilt on oodata iga hetk hoopis

abivägesid Kuressaare vallutamiseks. Alles siis, kui karistussalklased juba külla tungisid, usuti meid, kuid liiga paljude elude hinnaga, liiga hilja.

Algas valgete ohjeldamatu veretöö. Õieti oli see alanud juba Muhus, millest kuulsime hiljem. Minu ja Räimauguga ühines veel Muhu ülestõusu aktiivsemaid juhte Mihkel Õövel. Liikusime Sõrve, kust kavatsesime putkata Kuramaale, kuid ei leidnud ainsatki paati. Hakkasime mööda metsi jälle Muhu poole nihkuma.

Muhus varjasime endid kuni kahekümnenda aasta suveni. Siis ühel ööl võtsime purjepaadi ja sõitsime Kihnu saarele, sealt mandrile. Pikkamisi, vargsi ja vaevaliselt jõudsime viimaks Nõukogude Liidu piirile. Sõbralike inimeste abiga läks ka piiri ületamine korda ja viimaks olime omade juures.

Astusime kolmekesi eesti ratsaväepolku, hiljem sattusime Budjonnõi korpusesse. Lõime lahinguid Ukrainas ja Kaukaasias, võitlesime valgete kasakatega, Mahno anarhistidega, Wrangeli vägedega. Seal tajusime täie selgusega, kui palju on töörahval vaenlasi, kui palju peab pingutama, võitlema, kannatama, et panna maksma seda lihtsat õigust, mille nimel me Muhu- ja Saaremaal relvad haarasime.

Kirja pannud E. TENNOV

VIKTOR KINGISSEPP

«Terve palgatööorjade maailm on tänapäev tõusnud pühale sõjale palgatöö — kapitalismi vastu! Olgu see Idas või Läänes, Euroopas või Ameerikas, — igal pool on töörahva võitlus — võitlus palgatööorjuse vastu ja kommunismi eest. Saarte töörahva vastuhakkamine 1919. aasta veebruaris oli üks episood, üks lehekülg ses hiiglavõitluses.»

V. Kingissepp, «Iseseisvuse ikke all»

Tundub, nagu poleks neid sõnu lausutud mitte nelikümmend aastat tagasi, vaid täna, kapitalistlikes maades üha elavneva streigiliikumise päevil, koloniaalrahvaste kirgliku vabadusvõitluse päevil.

Sama elav kui Viktor Kingissepa võitlev publitsisti-sõna, on ta mälestus nõukogude inimeste südames. Tema elu, võitlus, kannatused piinakambris ja varajane surm tähistab ühte raskemat osa eesti rahva verise vabadusvõitluse teest.

Viktor Kingissepp sündis 24. märtsil 1888. a. Saaremaal Marientalis, Kuressaare (nüüd Kingissepa) lähedal. Tema vanaisal, osaval sepal, oli Marientalis väike valutöökoda ning Viktori isa Eduard tutvus siin varakult igasuguste mehhanismidega. Varsti pärast Viktori sündimist asus Eduard Kingissepp oma perekonnaga Kuressaare linna elama, ostes Pargi t. 5 laenu peale väikese maja. Töötades Wildenbergi nahavabrikus masinistina kogus ta raha uue maja ehitamiseks Pargi t. 5 (nüüd V. Kingissepa t. 5). Kuressaares möödusidki Viktori noorusaastad. Tugevalt väikekodanlikus Saare keskuses ei olnud erilisi rahutusi ega töölisliikumist. V. Kingissepp sai nendest kuulda alles siis, kui ta 1898. aastal võeti vastu Arensburgi (Kuressaare) gümnaasiumi õpilaseks. Tsaarivalitsusel oli kombeks saata kahtluse alla sattunud töölisperekondi Venemaa revolutsioonilise liikumise keskustest keisririigi väiksematesse kolgastesse. Mõned Viktori kaasõpilastest juhtusid pärit olema nende hulgast. Noormees sai sõpradelt teada päris uskumatuid lugusid tsaariametnike vägivallast.

V. Kingissepa silmaring hakkas avarduma. Selles etendas määravat osa illegaalne poliitiline ring, mis töötas Kuressaares sajandi

alg-aastail. Kellassepp J. Maripuu korterist, kuhu tavaliselt kogu-neti, tõi noor gümnaasiumiõpilane kaasa selliseid raamatuid, mis olid rangelt keelatud. Tõde ei saanud noorte eest varjata. Viktor Kingissepp hakkas nägema sotsiaalseid vahepiire ja seda, kuidas saksa soost mõisnikud saarlasi koormasid.

1905. aasta revolutsiooni ärevatel päevadel sukeldus Viktor Kingissepp meeleavalduste ja koos-olekute keerisesse mitte võitluse romantikat otsiva gümnasistina, vaid kogu südamega ülekohut ta-juva noorukina.

1906. aasta sügisel sõitis tea-dusjanuline Viktor Kingissepp Peterburi, taskus eeskujulik güm-naasiumi lõputunnistus. Temast sai Peterburi ülikooli füüsika-ma-temaatika teaduskonna loodusteа-duse osakonna üliõpilane. Siin tut-vus V. Kingissepp paljude eest-laste-vabrikutöölistega ja nende bolševistliku parteiorganisatsioo-niga. Samal aastal võeti ta vastu partei liikmeks. Tema üheks esi-meseks parteiliseks ülesandeks oli agitatsioonitöö vabrikutes ja te-hastes. Aga juba järgmisel aastal viibis V. Kingissepp pikemaajali-selt Tallinnas ja võttis otseselt osa VSDT(b)P Tallinna Komitee tööst abistamise ja sidemete loo-mise eesmärgil.

1908. a. jaanuaris vangistati enamus Tallinna bolševikest. Vik-tor Kingissepp pääses mõttekaas-laste saatusest selle tõttu, et oli varem Peterburi sõitnud. Ta jät-kas oma parteiliste ülesannete täit-mist, nähes selles vääramatut ko-hustust võitluskaaslaste ja rahva ees. Ometi hakkas V. Kingisseppa sellest ajast jälitama sandarmi silm. 1908. aasta kevadel heideti ta ülikoolist välja: õppemaks ole-vat maksmata jäänud. Viktor Kingissepa aineline seisukord oli sel ajal tõepoolest raske. Vanemad pahandasid Viktori varase ja nen-dele ebameeldiva abielu pärast Berta Ringsmaniga ning ütlesid ära oma toetusest. Pingeline töö ja aineline puudus mõjusid V. Kingissepa tervisele sedavõrd, et ta pärast eksmatrikuleerimist

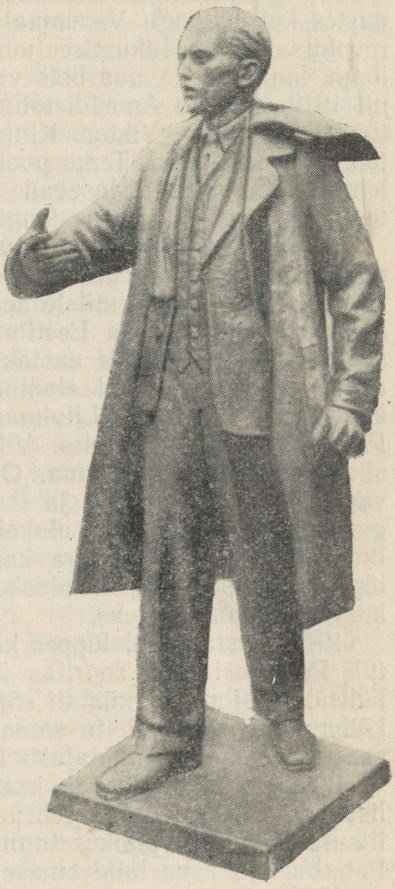

Kujur E. Roos

V. Kingissepa kuju revolutsio-nääri maja-muuseumis Kingis-sepas

oli sunnitud kuulda võtma ema palvet ja sõitma koju tervist parandama.

Õpinguid Peterburis võis Viktor Kingissepp jätkata alles 1910. a. sügisel. Õieti öelda ei igatsenudki ta enam nii palju loodusteaduse kui oma võitluskaaslaste järele. Kingissepp astus nüüd keeleteaduskonda, mille hiljem vahetas õigusteaduskonna vastu.

Tööliste metsik tulistamine 1912. a. kevadel Leena kullakaevandustes kutsus kogu Venemaal välja tugeva protestilaine — algas revolutsioonilise liikumise uus tõus. Raskete reaktsiooniaastate lõppu kuulutas ka uus bolševistlik päevaleht «Pravda» ja 15. juunil 1912. a. Jaan Anveldi toimetusel Narvas ilmuma hakanud eesti töölisleht «Kiir». Viktor Kingissepp oli «Kiire» lähemaid kaastöölisi ja levitajaid. Tema poolt kirjutatud artiklid (neid ilmus ajalehes väga sageli), lasevad noores Peterburi üliõpilases näha terava pilguga ja raudse loogikaga andekat publitsisti.

Viktor Kingissepa osavõtul 1913. aastal Peterburis toimunud nõupidamine, kus arutati «Kiire» nimetamist bolševikkude häälekandjaks, sai sandarmitele teatavaks. V. Kingissepa korteris toimetati läbiotsimine ja Eestimaa kuberner tegi otsuse tema väljasaatmise kohta kaheks aastaks. Viktor Kingissepal lubati politsei avaliku järelevalve all elamiseks valida elukoht ükskõik millises, kuid mitte Eestimaa, Liivimaa, Pihkva ja pealinnade Moskva ja Peterburi kubermangudes. Viktor Kingissepal õnnestus vahepeal siiski põranda alla minna. Organisatsioonilist tööd katkestamata varjas ta end Helsingis ja Peterburis. 1914. aastal tabati V. Kingissepp. Ta valis oma elukohaks algul Tveri ja hiljem Kaasani linna. Väljasaatmise aega kasutas V. Kingissepp õppimiseks (ta lõpetas ülikooli õigusteaduskonna) ja marksismi teooria põhjalikumaks omandamiseks.

1916. aasta algul lõppes karistuse tähtaeg ja Viktor Kingissepp tuli Peterburi ning sooritas ülikoolis eksamid. Olgugi et ta arstlikus komisjonis tunnistati sõjaväeteenistuseks tervislikel põhjustel kõlbmatuks, saadeti ta samal suvel ülevenemaalise linnadeliidu sanitaarosakonna juhatajaks Kaukaasia rindele.

Esimene maailmasõda kestis, olukord riigis muutus üha kriitilisemaks. 1917. aasta veebruarirevolutsioon kukutas tsaari isevalitsuse. Ajutine puhkusetunnistus taskus, sõitis V. Kingissepp Peterburi ja asus talle omase tulisusega parteitööle.

1917. aasta suvi — Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamise pingelised päevad — möödusid Ajutise Valitsuse ja menševike vastu võitlemise tähe all. V. Kingissepa abi meenutavad tänulikult vanad töölised — revolutsionäärid Narvast ning Tallinnast. Ta oli haruldase mõjuvõimega agitaator ja hea organisaator. Kõrvuti ulatusliku organisatsioonilise tööga VSDT(b)P Tallinna komitees leidis Viktor Kingissepp aega arvukate loengute ja kõnede pidamiseks ning ajalehetööks. Ta hoidis tugevat sidet madruste ja soldatite parteiorganisatsioonidega, oli nende hulgas oodatud ja armastatud külaline. Suveperioodil illegaalse Puna-

kaardi organiseerimine töölistest toimus Viktor Kingissepa juhtimisel.

Bolševikud valmistusid võimu enda kätte võtmiseks. 1917. aasta oktoobris Tallinnas moodustatud Sõja-Revolutsioonikomitee aseesimehena võttis Viktor Kingissepp osa oktoobri relvastatud ülestõusust. Hästi ettevalmistatud plaani kohaselt läks võim Tallinnas bolševikele verevalamiseta, samuti nagu mujalgi Eestis.

Sõja-Revolutsioonikomitee tegutses kiiresti. Tagandati ametist endise Ajutise Valitsuse komissarid ja üle kogu maa tekkisid uued valitsusorganid — nõukogude täitevkomiteed. Viktor Kingissepp valiti Eestimaa Nõukogude Kesktäitevkomitee koosseisu. Valitsuse liikmena tuli tal tegelda mitmesuguste küsimustega, eriti aga sel ajal väga valusa toitlustamise probleemiga, rahanduse, natsionaliseeritud tööstuse ja punakaardi organiseerimisega. Kui Tartust tuli abipalve kontrrevolutsioonilise mässu mahasurumiseks, sõitis V. Kingissepp ise 250-mehelise ešeloniga kohale.

Mõisnike maa kuulutati rahva omandiks. Kuid ammuoodatud põldudele ei jõudnud endised kehvikud visata kevadist seemet: 1918. a. veebruaris okupeerisid Wilhelm II väed, hoolimata noore punakaardi vastupanust, Nõukogude Eesti. Viktor Kingissepp lahkus koos teiste valitsuse liikmetega Tallinnast, et Nõukogude Venemaal jätkata võitlust kodumaa vabastamiseks.

14. märtsil 1918. a. tuli Moskvasse kokku IV Ülevenemaaline Nõukogude Kongress. V. Kingissepp võttis sellest osa eesti töörahva saadikuna ja valiti Ülevenemaalise Kesktäitevkomitee liikmeks. Ta jäi Moskvasse tööle ja määrati uurijaks algul kõrgemas tribunalis, seejärel ülevenemaalise kontrrevolutsiooni vastu võitlemise komitee presiidiumis. Moskvas viibimise ajal uuris Viktor Kingissepp ka Lenini haavamise lugu. 1918. aastal ilmus Nõukogude Venemaal eestikeelses trükis V. Kingissepa brošüür «Kellele iseseisvus, kellele ike».

Novembrirevolutsiooniga Saksamaal lõppes ametlikult Saksa okupatsioon Eestis ja algas tööliste võitlus kodanlike natsionalistidega. Selle võitluse juhtimiseks sõitis V. Kingissepp novembrikuus illegaalselt Tallinna. Algas bolševike partei ridade ja purustatud organisatsioonide taastamine. Rasketes illegaalsetes tingimustes töötades suutsid Tallinna töölised peagi toibuda rüüstamistest. Kodanliku Eesti valitsuse vägivallavõimu alla sattunud rahva lootusi toitis teadmine, et Punaarmee väeosad lähenesid kiiresti Tallinnale ja et Narvas kuulutati välja Eesti Töörahva Kommuun.

Kuid Pätsu valitsusele tulid abiks samal ajal Nõukogude Venemaad kägistada püüdvad interventsiooniriigid ja äsja vabastatud Ida-Eesti sattus jälle valge terrori alla.

Eestis kindlustasid end ajutiselt kodanlikud võimumehed. Kuid töölised ja kehvem talurahvas ei olnud alistunud. Kogu maal tekkis kommunistliku partei laialdane võrk, pidevalt rikkusid valitsejate meeleolu Viktor Kingissepa löövas stiilis toimetatud ajaleht

«Kommunist» ning arvukad lendlehed. Politsei oli jõuetu meeleavaldusi ja maipidustusi takistama.

Õigusega peeti Viktor Kingisseppa kogu põrandaaluse võitluse hingeks. Talle peeti meeletut jahti, korraldati haaranguid, ässitati provokaatoreid, kuid V. Kingissepp jäi tabamatuks, tänu sügavale poolehoiule rahva hulgas ja konspiratsiooninõuete eeskujulikule täitmisele. Ka ei aidanud «pearaha», mida pakuti Kingissepa reetmise eest.

Rasketes põrandaalustes tingimustes kirjutas Viktor Kingissepp põhjaliku teose «Iseseisvuse ikke all» ja palju teisi artikleid. Ta organiseeris ja juhtis kahte EKP kongressi, 1920. ja 1921. aastal. Viktor Kingissepp oskas ühendada tööliste illegaalse töö legaalsete organisatsioonide ülesannetega, mis võimaldas ellu viia partei poliitikat.

1922. aasta 1. mai meeleavaldustel langes politsei kätte põrandaalune Linkhorst, kes teadis Viktor Kingissepa varjupaika Karu tänavas. Esimest korda patustas Viktor Kingissepp konspiratsiooniseaduste vastu ja ei vahetanud elukohta. Ta uskus liiga kindlalt oma võitluskaaslast. Kuid Linkhorst ei suutnud vastu panna piinamistele ning heldetele lubadustele — ta reetis töörahva juhi.

3. mail 1922. a. tabati V. Kingissepp. Pärast metsikuid piinamisi poliitilise politsei kivikambrites tassiti ta kiiruga kokkuklopsitud sõjakohtu ette, et õigustada kuidagi oma mõrtsukalikke kavatsusi. Viktor Kingissepp keeldus kohtus igasuguste seletuste andmisest. Ta viimased sõnad olid:

«Milleks kaubelda? Siin pole hobuste paristamine. Ma tean, et teil on otsus juba ammu valmis. Teie olete timukate kohus!»

Sõjakohus mõistis Kingissepa surma mahalaskmise läbi. Samal, 3. mai hilisõhtul viidi ta linnast välja ja hukati salaja. V. Kingissepa laip peideti maasse. Hiljem kaevati ta üles ja heideti merre.

Eesti rahvas, kelle huvide eest võideldes kaotas oma elu Viktor Kingissepp, viis selle võitluse võiduka lõpuni.

Meie ei unusta kunagi V. Kingisseppa, samuti nagu teisigi langenud võitlejaid! Ta elab meie keskel töös ning rõõmudes.

Neid majasid, kus kunagi peideti põranda alla ja seinte vahele V. Kingisseppa, kus oodati teda pimedatel kõrvaltreppidel südame värisedes tema kauase äraoleku pärast, tähistavad nüüd kivitahvlid. Endine Jamburgi linn kannab juba kaua aega Nõukogude Venemaal meile kalli revolutsionääri nime. 1952. aastast alates kannab V. Kingissepa surematut nime ka tema sünnilinn Saaremaal. Igal aastal saadab Kingissepa linna V. Kingissepa nimeline Keskkool ellu sadu noori, kes nõukogude elu mitmesugustel tööpostidel asuvad ellu viima suure revolutsionääri unistusi.

KILDE V. KINGISSEPA NOORUSAASTAIST

(Kaasaegsete mälestusi)

Kuressaare poistel ei olnud sajandi vahetusel teist nii armast mängupaika, kui vana piiskopilossi ümbrus «linnapeade», lossivallide ja suure pargiga. Hilisõhtuni ei vaikinud siin heledahäälne lärm ja «indiaanlaste» sõjakisa. Põlised müürid saladuslike ja pimedate keldrite ning käikudega olid nagu loodud armastatud romaanikangelaste elustamiseks või tõeliste «lahingute» pidamiseks.

Wildenbergi vabriku masinisti poeg, elav ja vaimukas Viktor ei puudunud nendest mängudest peaaegu kunagi. Sageli olid tema nupukad plaanid uute huvitavate ettevõtete algatuseks, Viktor ise aga «sõjas» mõneks pealikuks kuulutatud.

Rahva jutu järgi pidid «linnapealt» kusagilt müüri alt algama kaks salateed. Üks neist olevat viinud Abruka saarele, teine Kaarmale. Salakäike kasutanud kõrgem seisus oma naha päästmiseks, kui lossi piirajate vastu enam kaitsta ei suudetud. Räägiti, et käigud olevat sisse langenud.

Maa-aluste teede saladus ei andnud Viktorile kaua aega rahu. Koos teiste omasuguste 10—12-aastaste poistega võttis ta nõuks ise käikusid uurima minna.

Ühel hommikul kogunesid teohimulised uurijad kokkuräägitult nelja-viiekesi lossivallidele. Kaasas olid küünlad, köis, labidad, kirves ja toidumoonagi.

Laskuti vallidelt alla, Viktor ees, teised kannul. Samas mustas müüris ka langenud kividest ja mullast pooleldi ummistunud ava, kuhu kõik peagi kadusid.

Avausest langev valgus võimaldas esimesed kümmekond sammu kergesti edasi liikuda. Siis tuli käänak ja käik muutus pimedaks. Süüdatud küünalde valgusel roniti edasi, üle madalast laest ja kitsastest seintest väljalangenud kivide ning prügihunnikute. Need muutusid üha suuremaks ja varsti sulgesid poiste ees tee hoopis. Tahes-tahtmata tuli tagasi pöörduda. Poisid astusid maa alt päevavalgele veelgi suurenenud uudishimuga.

Sel päeval ei tulnud poistel tavalisest jutupuhumisest midagi välja. Nimelt oli nendel kombeks pärast mängudest tüdinemist istuda kusagile varjulisse kohta ja kordamisi kuulda lasta seda, mida keegi oskas või lugenud oli. Ka Viktori huvitavad ajaloolised või rahvaste vabadusvõitluse lood jäid sel päeval kuulmata. Need ei tulnud ühelegi pähe avastuste tuhina pärast, mis täitis poiste mõtteid.

*

Kuressaare gümnaasiumis, kus Viktor õppis 1898. aastast 1906. aastani, toimusid õpingud vene keeles — peale usuõpetuse, mis oli kõigile sunduslik ja mida õpetati saksa keeles. Niigi vastik testamendi tuupimine oli sellepärast koolipoistele päris nuhtluseks.

Emakeelt koolis ei õpetatud, seda ei tohtinud omavahel vesteldeski tarvitada. Eksimise eest karistati paaritunnilise kinnipidamisega. Viktorgi sai mitu korda emakeele kõnelemise eest pärast tunde istuda.

Kord rääkisid poisid kokku ja läksid direktori juurde, et küsida luba usuõpetuse õppimiseks eesti keeles. Nagu alati, oli poiste eestvedajaks jällegi Viktor. Direktor sai selle palve pärast nii ägedaks, et kihutas «mässajad» õpetajatetoast välja ja pani nad pühapäeval kuueks tunniks koolis kinni istuma.

Õieti polnud poistel soovi usuõpetust üldse õppida, ka emakeeles mitte. Direktori juurde mindi sellepärast, et koolis oleks vähemalt ühes tunniski saanud eesti keelt kuulda.

Tollaaegse gümnaasiumi õpilaste üldarvust (umbes 100) oli eesti poisse ainult 10—12. Enamik gümnasiste kuulus «kõrgema soo» hulka, s. t. olid linna kadakasakste ja mõisnikkude hellitatud võsud. 1902. aastal seadsid eesti soost lastevanemad kokku palvekirja Riia õpperingkonna kuraatorile, et gümnaasiumis lubataks nende endi kulul õpetada ka eesti keelt.

Olgugi et palvekirja saatjad olid nõus selle õpetamisega väljaspool kooliaega, vastas kuraator palvele eitavalt. Seejärel saatsid lastevanemad uue palvekirja ministrile, kes andiski loa tingimusel, et emakeelt õpetataks pärast koolitunde.

Eesti keele tunde oli teatud tasu eest nõus andma Kaarma kiriku õpetaja, eestlane Ederberg. Ta käis üks kord nädalas Kuressaares, õpetades poisse grammatiliselt õigesti kirjutama ja eesti kirjandust tundma. Need tunnid kestsid ainult 4—5 kuud, siis tuli sellele igasuguse põhjenduseta keeld.

See oligi Viktor Kingissepa kogu koolitarkus emakeeles. Aga missuguseid vaimustavaid ja ilusa lauseehitusega võitlushüüde ta kirjutas kümmekond aastat hiljem eesti rahvale!

*

XX sajandi alguses tegutses Kuressaares teatavasti põrandaalune ring. Selle poliitilise ringi koosolekute ja kogunemiste paigaks kujunes kellassepp Juhan Maripuu töökoda tolleaegses Bergmanni majas Lossi t. 5.

Töökoja all oli kelder, kuhu pääses põrandaluugi kaudu. Seal peeti suuremad koosolekud ja peideti keelatud kirjandust. Kirjanduse kohaletoimetajaks mandrilt oli kohalik postiametnik Oskar Reinfeldt.

Üheks agaramaks ringi liikmeks oli Viktor Kingissepp, kes õppis siis juba gümnaasiumi viimases klassis. Ta luges ise väga

palju hõlma all edasitoimetatavaid raamatuid ning levitas neid ka ustavate inimeste hulgas.

See käis nii: Viktor toimetas teatud raamatud raamatukauplusesse usaldatud inimeste kätte. Siis teatas sellest tuttavatele lugejatele, kes raamatud kauplusest kokkulepitud märgusõna peale kätte said. Mõnikord viis ta keelatud raamatud ka koju kätte nendele inimestele, kes olid ringi liikmed või täiesti usaldusväärsete vaadetega.

PARTEI POOLT NÄIDATUD TEEL

«Ühte palun ma neilt, kes üle elavad selle aja: ärge unustage! Ärge unustage häid ega kurje inimesi: koguge kannatlikult tunnistusi nende kohta, kes langesid enda ja teiste eest... Olgu lahingus langenud teile lähedased, nagu oleksid nad teie sõbrad, teie omaksed, teie ise.»

Julius Fučik, «Reportaaž silmusega kaelas»

1919. aasta 22. mai varahommikul leidis aset Kuressaare turul erakordne juhtum. Turuplats piirati sisse relvastatud sõjaväelaste poolt. Suleti tänavad, majade uksed, hoovid. Sellesse tääkidega barjääristatud rõngasse tungisid välipolitseinikud, kriminaal- ja poliitilise politsei agendid. Heitunud turulised otsiti põhjalikult läbi, keerati pahupidi kõik, mis leidus vankritel. Suur agarus aga tulemusi ei andnud. Midagi ei leitud, kedagi polnud ka arreteerida!

Saarlaste relvastatud ülestõusust oli selleks ajaks möödunud ainult kolm kuud. Üle kahesaja mõrvatud saarlase hauad olid alles värsked; emade, tütarde, õdede silmis polnud jõudnud veel kuivada pisarad. Polnud veel vaibunud kodanluse juubeldamine, et Saaremaal olevat «punased» igaveseks hävitatud ja «kindel kord» jäädavalt jalule seatud. Ja ometi...

Keset ühelt poolt valitsevat meeleheidet ja kaotuse valu ning teiselt poolt kestvat võidujuubeldust leidis aset iseloomulik ja tähtis sündmus: ööl vastu 22. maid levitati Kuressaare turul Eestimaa Kommunistliku Partei häälekandjat «Kommunist». See oli äsja ilmunud «Kommunisti» teine number. Saaremaal levis põrandaalune parteiline kirjandus hiljem ulatuslikult, kuid seda kuupäeva on vaja eriti ära märkida. See tähendas kõigepealt avalikku parteilist vastust ja hoiatust oma veretööst pööraseks muutunud kodanlusele. See oli samal ajal julgustuseks töötavale rahvale, kuid mis kõige tähtsam — «Kommunisti» levitamine näitas, et töölisliikumine Saaremaal läks stiihilisuse umbradadelt partei poolt näidatud kindlale teele. Sellele ta jäigi, missuguseid katsumusi ka ei tulnud üle elada. 1919. aasta ülestõusuga võitlus ei lõppenud, — see alles algas. Tõsi, nagu meie töölisliikumine tervikuna, nii elas ka Saaremaa töölisliikumine üle tõusu- ja mõõnaaegu, pealetungi ja taandumise perioode. Kuid teda lämmatada kodanlus ei suutnud.

I

Eesti kodanluse võimu päevil oli Kuressaare üks väikekodanlikuma laadiga linnu. Tööstusproletariaat puudus siin peaaegu, kuna linna ainuke mainimisväärne tööstusettevõte — Wildenbergi nahavabrik hävis Esimese maailmasõja päevil. Väikestes, peamiselt poolkäsitööstuslikes ettevõtetes töötas vähe töölisi. Teiselt poolt koondas linn maakonna administratiivkeskusena endasse kodanliku võimuaparatuuri peajõud politseiasutuste, kaitseliidustaapide jne. näol. Pealegi oli Kuressaare üks Eesti saksastunumaid linnu. Olgu selle iseloomustamiseks märgitud, et Kuressaares tegutsesid kodanliku valitsuse ajal järgmised mõisnike poolt asutatud seltsid: Saaremaa Mõisnikkude Leskede ja Vaeslaste Kassa, Kuressaare lauluselts «Liederstafel», Kuressaare Saksa Kooliõpetajate Selts, Saaremaa Aadliseisusest Isikute Hariduse Abiraha Andmise Selts, Kuressaare Saksa Erakoolide ja Puudustkannatavate Koolilaste Toetamise Selts, Saaremaa Aadliseisusest Suurmaapidajate 1895. a. Asutatud Abiandmise Selts ja lõpuks von Buxhoevdenite Suguvõsa Vastastikuse Abiandmise Selts. Balti sakslastel ilmus alates 1921. aasta detsembrist Kuressaares oma häälekandja «Arensburger Wochenblatt».

Elanikkonna taoline kihistatus määraski selle, et Kuressaare Saaremaa töölisliikumises kodanliku valitsuse päevil silma ei paistnud. Tõsi, kohe pärast saksa okupantide lahkumist hakkas siin aktiivselt tööle Aleksander Valtin, laia silmaringiga organiseerimisvõimeline seltsimees ja ühtlasi silmapaistev propagandist. Ta üritas satiiriajakirja «Saarlaste Mats» väljaandmist, kasutas osavalt ära mõningate tolleaegsete kohalike kodanlike ajalehtede liberaalitsemist ja võttis neis sõna, andes momendi poliitilistele sündmustele väga tabavaid hinnanguid ja paljastades kodanluse rahvavaenulikkust. Kuid kahjuks ei saanud Aleksander Valtin kaua Kuressaares tegutseda.

Kodanliku valitsuse algpäevist peale tekib tugev töölisliikumine Pöidel, kus klassivastuolud Saaremaa tingimustes osutusid kõige teravamaks. Ühelt poolt jõukus, teiselt poolt vaesus võttis just Pöidel kontrastsema ilme. Ekspluateerimine esines siin vähem varjatud kujul, kuna taludes ei tuldud toime võõra tööjõu enamvähem pidevama ja tihti ka hulgalisema kasutamiseta.

Lühikese aja jooksul loodi Pöide-poolsetes valdades rida niisuguseid töölisorganisatsioone, nagu Eestimaa Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei osakonnad, maatööliste ühisused, asutati Pöide Spordiselts, mille juurde hiljem loodi naisspordi rühmad. Pärastistel kohtuprotsessidel töölisliikumise tegelaste üle tituleeris kodanlus Pöide Spordiseltsi «kommunistide löögiosaks».

Nii organisatsioonilise kui ka selgitava poliitilise töö silmapaistvaks keskuseks kujunes Uuemõisa valla Kahutsi küla Alla talu. Aastaid töötasid siin vennad Aleksander, Anton ja Johan Ellam, olles printsipiaalsuse, väsimatuse ja kartmatuse eeskujuks.

Anton Ellam

Aleksander Ellam

Allale asutati avalik lugemislaud, kust võis leida kõiki tol ajal ilmunud töölisajalehti ja -ajakirju, nii legaalseid kui ka illegaalseid. Viimaseid võimaldati kasutada muidugi ainult kitsamal, kõige usaldatavamal ringil. Selle keskuse juurde kuulus samuti rida teisi aktiivseid seltsimehi. Lühemat aega töötasid Uuemõisas Aleksander Saar, Aleksander Mui, Vassili Leiner, kes hiljem läksid Tallinna üle nagu Anton Ellamgi. Olgu siinkohal märgitud, et legaalse töölisliikumise aastail kuulus Anton Ellamile Pöidel kahtlemata kõige silmapaistvam koht kogu selle perioodi kestel, mil ta viibis oma kodukohas. Seda põhjustasid nii tema hariduslik kui ka poliitiline ettevalmistus, aga ka isiklikud omadused — ammendamatu energia, kaalukus, asjalikkus ja suur seltsimehelikkus. Anton Ellam töötas algul Uuemõisa vallasekretäri abina, hiljem Kärla vallasekretärina. Ta oli vendadest noorim.

Silmapaistvalt tegutsesid siin veel kirjanik Vassili Mölder, Gustav Ülgekütt, Kirill Kummits, Ivan Põld, Kirill Lember ja paljud teised.

Teiseks töölisliikumise keskuseks kujunes neil aastail Maasi valla Välja küla Anton Riisile kuuluv Lauri talu. Nagu Allalt, nii võis siitki saada kõigi tol ajal ilmunud töölisajalehtede ja -ajakirjade numbreid; siin tegutsesid näitering ja laulukoor. Viimane õppis ära rea revolutsioonilisi laule, nende seas ka «Internatsionaali», mida käesoleva artikli autori onud Vassili ja Arseeni Riis paljundasid koos nootidega enda valmistatud hektograafil ning levitasid. Laulukoori juhiks oli Arseeni Riis. Selle keskuse juurde

kuuluvatest seltsimeestest oli üheks väljapaistvalt heaks organisaatoriks Johan Velsveebel (Velviste), aktiivselt töötasid kaasa veel Aleksander ja Mihkel Riis, Johan Siiner, Ida Tuubel, Viktor Alveus (Allvee), Villem Keert, Aleksander Pitk ja teised.

Kogula valla Koksi küla Maria Ansonile kuuluv Kolde vabadikukoht moodustas liikumise kolmanda tugipunkti. Maria Anson tegutses kohapeal energiliselt, luues Kogulasse maatööliste ühisuse; tema eestvõttel korraldati Sassi mõisas suurem propagandistlik töölisspordi pidu, mis lõppes mitmevaatuselise näidendi lavastamisega. Eriti tähtsa koha ideoloogilise kasvatustöö alal omas Ansonile kuuluv illegaalne raamatukogu, kus leidus marksismi klassikute töid, Kingissepa, Pöögelmanni, Anveldi teoseid, progressiivset ilukirjandust, populaarteaduslikke ja ateistlikke raamatuid.

Loomulikult moodustasid need kolm keskust endast orgaanilise terviku. Nende vahel oli loodud tihe kontakt, kusjuures üks täiendas teist. Kõikideks üritusteks valmistuti ühiselt, olgu see piduõhtute korraldamine, rongkäikude või miitingute läbiviimine. Toimusid ühised konsultatsioonid organisatsioonilistes ja poliitilise selgitustöö küsimustes.

Poliitilise selgitustöö tegemiseks, eriti noorte hulgas, kasutati kõiki võimalusi. Tihti muudeti tantsuõhtud talutubades avalikeks poliitilisteks vaidlusõhtuteks. Kahutsi külas muutus näiteks tavaliseks nähteks, et ükski tantsuõhtu ei möödunud poliitiliste päevaküsimuste läbiarutamiseta. Noored ei kujutanud tantsuõhtuid enam teisiti ettegi.

Propagandatöö eesmärkidel korraldati piduõhtuid, kus esines laulukoor, lavastati vene keelest tõlgitud neljavaatuseline näidend «Pimedusest valgusele», mis oma revolutsioonilise, võitlusele kutsuva sisuga osutus haaravaks ja mõjuvaks propagandavahendiks. Pidudest saadud sissetulek läks lugemislaudade täienduseks, töölisajakirjanduse toetamiseks.

Suuremaid, mitu valda haaravaid üritusi toimus juba enamvähem järjekindlalt. 1923. aastal korraldati näiteks 1. mai demonstratsioon, mille ettevalmistamisest ja läbiviimisest võtsid aktiivselt osa kõik eespool mainitud kolm töölisliikumise keskpunkti. Maidemonstratsioon ja -miiting toimusid Uuemõisas. Sama aasta jaanipäeval korraldas Põide Spordiselts Uuemõisas suurema spordipeo.

1924. aasta jaanuaris leidsid aset suuremad töölisorganisatsioonide rüüstamised ja laiaulatuslikud arreteerimised, eriti Tallinnas. Saaremaa jäi sedakorda sellest löögist enam-vähem puudutamata, vähemalt arreteerimiste osas. Reaktsiooni märatsemise kiuste otsustati sel aastal 1. mai demonstratsioon läbi viia eriti pidulikult ja mõjukalt. See oli mõeldud vastuseks kodanlusele, kes sel momendil töölisliikumise lämmatamisega Tallinnas oli niivõrd seotud, et ta oma kiskjaküüsi veel kaugemale ei suutnud sirutada.

1. mai hommikul koguneti Levalasse, kust hakati punaste lippudega ja revolutsioonilisi laule lauldes liikuma Uuemõisa. Teel

Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö arhiivist

1. mai demonstratsioon Pöidel 1924. aastal

püüdsid politseijõud rongkäiku nurja ajada, nõudes lipu kõrvaldamist, kus lasti elada III Internatsionaalil. Politsei nõudmine aga tulemusi ei andnud. Uuemõisas toimus võimas miiting. Juunis viidi läbi töölisajakirjanduse levitamise hoogtöönädal, 3. augustil Tumalas sõjavastane miiting. Kõnelejatena esinesid tavaliselt kirjanik Vassili Mölder, Anton Ellam, Aleksander Ellam, Kirill Kummits. Peod ja miitingud toimusid tavaliselt mõisarehtedes (Uuemõisas, Tumalas, Karedal), kuna kooli- ja rahvamaja ruume töölisorganisatsioonidele kasutada ei antud.

Pärast 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõusu nurjumist ja töölisorganisatsioonide rüüstamisi ning laialdasi arreteerimisi Tallinnas asus kodanlus otsustavale terrorirünnakule ka perifeerias. Järgnesid vangistamised Saaremaal. Arreteeriti Aleksander ja Johan Ellam, Vassili Mölder, Johan Velsveebel (Velviste), Maria Anson, Kirill Kummits. Neist õnnestus Aleksander Ellamil konvoeerimisel teel Kuressaarde põgeneda. Kirill Kummits vabanes enne kohtuotsust. Teised mõisteti 10 aastaks sunnitööle.

Saaremaa töölisorganisatsioonidele osutas suurt abi meie töölisliikumise keskus Tallinn. Korduvalt suunati Tallinnast Saaremaale August Hansen, Saaremaad külastasid Arnold Sommerling, Olga Künnapuu (Lauristin), kes olid meie töölisliikumise silmapaistvad tegelased.

II

Pärast legaalsete töölisorganisatsioonide purustamist 1924. aastal kandus revolutsiooniline liikumine üle sügavale põranda alla. Partei hakkas taas koondama ridu, valmistuma uuteks lahinguteks rasketes illegaalsetes tingimustes.

Saaremaa illegaalsesse olukorda asunud parteiorganisatsiooni tööd juhtis tervelt üheksa aastat järgemööda Aleksander Ellam, olles ise pidevalt tagaotsitav. 1925. aastal töötas ta konspiratiivkorterite võrgu taastamisel mõni aeg koos Aleksander Muiga, kes pärast Tallinna tööliste 1924. aasta 1. detsembri relvastatud ülestõusu nurjumist varjas end Saaremaal. Mui aga langes varsti provokatsiooni ohvriks ja arreteeriti.

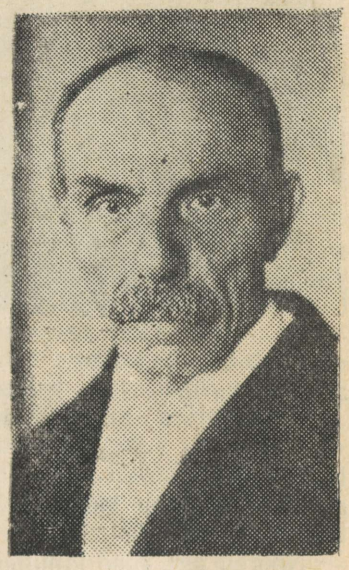

Vassili Mölder

Järsu tõusu aastateks Saaremaa parteiorganisatsiooni töös olid 1927—1928, mida märgiti ära ka 1931. aastal toimunud Saaremaa parteiorganisatsiooni konverentsil vastuvõetud otsuses. Neil aastail kasvas organisatsioon tunduvalt liikmete arvult, töö võttis laiema ulatuse ja hakkas kitsastest põrandaalustest tingimustest otsima teid üha laiemate hulkade haaramiseks.

Alates 1926. aasta lõpust kuni 1931. aasta lõpukuudeni langesid noorte organiseerimistöö ülesanded nende ridade kirjutajale.

Saaremaa noored elasid kodanliku korra tingimustes rasket, lootusetut elu. Noored töötava rahva, keskmike ja kehvikute hulgast olid ilma jäetud haridusest, päev päeva kõrval võideldi suutäie leiva eest. Teenistust tuli otsida sulastena, kraavikaevajatena, ehitus- ja juhutöölistena mandri hallparunite juurest. Saaremaa töölisnoori mõnitati, sõimati kurgedeks, sest nad ilmusid tavaliselt kevadel koos kurgedega tööd otsima, sügisel aga lahkusid koos kurgedega.

Saaremaal püüdsid noorte teadvust mürgitada usuhullustajad, hiromandid, kõiksugu posijad ja kaardipanijad; oma võrke seadsid kollane ajakirjandus ja erakondade tegelased. Nõukogude Liidust ja kommunistidest räägiti hirmu- ning õuduselugusid.

Partei ja kommunistlike noorte organisatsiooni poolt tehtav selgitustöö põrkas kokku suurte raskustega. Vähimagi kahtluse puhul «kommunistliku kihutustöö» tegemises ootas arreteerimine. Puudus oma trükisõna, kirjandust saabus Tallinnast väga tagasihoidlikult.

M. Kaldi foto

A. Riisi talu Ratla külas Pärsamaa vallas, kus ilmus ajaleht «Saare Tööline»

levitamiseks seda palju ei jätkunud. Ja ometi partei- ning noorte aktiivi read aina kasvasid, kasvasid nimelt individuaalse selgitustöö tulemusel.

Noored aga otse janunesid parteilise kirjanduse järele. 1928. a. tekkis tõsine vajadus lahendada oma väljaannete valmistamise probleem. Otsustati välja anda hakata Eestimaa Kommunistliku Partei Saaremaa organisatsiooni häälekandjana ajalehte «Saare Tööline». Ajalehe esimene number ilmus 1928. aasta detsembris. Tolleks ajaks oli Saaremaa põrandaaluse töö keskpunktiks kujunenud Pärsamaa vallas Ratla külas asuv Aleksander Riisile kuuluv Peetri Kustu talu. Siin valmis rea aastate jooksul «Saare Tööline» ja palju teisi põrandaaluseid väljaandeid, mis olid kas kohapeal koostatud või siis «Kommunistist», «Klassivõitlusest» või teistest parteilistest väljaannetest paljundatud. Üks osa kohapeal valmistatud kirjandusest läks avalikule levitamisele, teine aga partei- ja noorteorganisatsiooni liikmetele. Ajaleht «Saare Tööline» ilmus algul (esimene number) kummitähtedega trükitult, hiljem šapirograafil paljundatuna. Pärastpoole paljundati kirjandust kirjutusmasinal.

1931. aasta kevadel toimus Eestimaa Kommunistliku Partei Saaremaa organisatsiooni konverents. Konverentsil kuulati ära parteiorganisatsiooni töö aruanne, mille kandis ette Aleksander Ellam, Tallinnas asuva Eestimaa Kommunistliku Partei illegaalse

büroo (lühendatult Illbüroo) resolutsioon Saaremaa parteiorganisatsiooni töö kohta ja võeti vastu otsus mõlemas küsimuses. Üheaegselt käisid ettevalmistused Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu Saaremaa organisatsiooni konverentsi läbiviimiseks. See jäi aga pidamata 1931. aastal Tallinnas aset leidnud suurte arreteerimiste tõttu.

Kodanlus oli üha kasvava töölisliikumise ees võimetu. Korduvalt püüti tabada niite põrandaaluse parteiorganisatsiooni paljastamiseks, kuid need katsed ebaõnnestusid. 1925. aastal arreteeriti Anton Saar, Arseeni Riis, Vassili Oll, mõni aasta hiljem Artemon Allikas. Kuid kõigil neil seltsimeestel õnnestus end kaitsepolitsei küünte vahelt päästa, tugipunkte organisatsiooni paljastamiseks ei saadud. 1929. aastal avastati reetmise tõttu Aleksander Ellami üks kohtumispaik Reina asunduses. Ellami päästis ta külmaverelisus. Vastastikuses tulevahetuses sai kohalik konstaabel surmavalt haavata.

Selleks ajaks oli Saaremaa partei- ja kommunistlike noorteorganisatsioon kasvanud võrdlemisi tugevaks. Põrandaaluseid väljaandeid levitati pidevalt. Kui «Saare Tööline» nr. 1 ilmus 1928. aasta detsembris, siis järgmist numbrit levitati Saaremaa 1919. aasta ülestõusu aastapäevaks, s. o. veebruariks 1929. aastal, sama aasta 1. maiks aga ilmus taas järjekordne number. Aastaid tähistati oma kirjanduse levitamisega sõjavastast päeva, eriti riskantse iseloomuga ülesanne täideti 1931. aastal Kuivastu piirkonnas toimunud Eesti—Läti ühiste sõjaväemanöövrite puhul eriväljaande levitamisega, mis valmistati spetsiaalselt selle sündmuse puhul.

Parteitöö taoline intensiivsus võimaldus selle tõttu, et organisatsioonis töötas rida aktiivseid, konspiratsioonireeglites kogenud seltsimehi. Pidevalt, alates oma neljateistkümnendast eluaastast, pühendas end illegaalsele tööle Aleksander Kuul. Tagasihoidlik, väga kaalukas, suurepärane konspiraator ja veel suurepärasem seltsimees — nii võiks teda lühidalt iseloomustada. Ei möödunud vist ühtegi illegaalse kirjanduse levitamise juhtu, millest tal ei oleks tulnud osa võtta. Kuid ta seadis niisama väsimatult jalule seltsimeeste vahel katkenud sidemeid, hoolitses organisatsiooni kasvu eest ja lisaks kõigele langesid Kuulile 1931. aasta sügiskuudel ka komsomolitöö organiseerimise ülesanded.

Vähe sai vabaduses viibida Johan Ellam. Ent need lühikesed aastad, millal tal ei tulnud viibida vanglamüüride vahel, elas ta organisatsiooni ellu ja töösse täielikult sisse. Rahulik, võiks öelda väga rahulik, mis rääkis suurest sisemisest distsiplineeritusest, alati kuidagi sõbralik ja samal ajal väikese üleoleva irooniaga muhelev, valis ta suure sisemise rahuldustundega endale võimalikult keerukamaid ülesandeid.

Organisatsioonis paistsid silma ka vennad Aleksander ja Vassili Lember, Arseeni Mihkelson. Kolmekümnendate aastate algul laienes tööpõld Maasi asunduse suunas, kus Aleksei Vakkaus suutis lühikese aja jooksul enda ümber koondada grupi teovõimelisi

KÕIGE MAADE PROLETAARLASED ÜHINEGE!

SAARE TÖÖLINE

SAARE TÖÖRAHVA
(E. K. P. S. O. ja E. K. NÕ. S. O.) HÄÄLEKANDJA.

Nº 1 /2./ 16. JAANUAR VEEBRUARIL 1929 A. II. AASTAKÄIK.

SAAREMAA TÖÖRAHVA ÜLESTÕUSU 10-da AASTAPÄEVA PUHUL.

KOGU SAAREMAA TÖÖTAVALE RAHVALE!

KLASSIVENNAD JA ÕED!

noori; Laimjalas hakkas tööle Eduard Kitt, liitusid Klafiira Mölder (kirjanik Vassili Möldri tütar) ja paljud teised.

1931. aastal elas Tallinna organisatsioon üle raske löögi. Tabati rida partei juhtivaid tegelasi, avastati kaks põrandaalust trükikoda. Arreteerimised Tallinnas andsid nuhkidele sideniite ka Saaremaa organisatsiooni jälile jõudmiseks. Ja juba arreteeritigi Johan Ellam, Aleksander Kuul, Aleksander ja Vassili Lember, Vassili Verlin ja käesoleva artikli autor. Kuid Saaremaa partei- ja noorteorganisatsiooni töö jätkus. Ilmusid edasi põrandaalused väljaanded, mida levitati näiteks Juulie Lehtpuu-Kahmi surmamõistmise, sõjavastase päeva jne. puhul.

Juba pikki aastaid pidasid nuhid hoolast jahti Aleksander Ellamile, Saaremaa parteiorganisatsiooni väsimatule organisaatorile, julgele, algatusvõimelisele, taibukale seltsimehele ja otse haruldaselt oskuslikule konspiraatorile. Kord läks neil korda värvata Laimjalas provokaatorit, kellele tehti ülesandeks tappa Ellam ühel kohtamisel. See tulistaski Ellamit ootamatult selja tagant, kuid ei tabanud. Ent 1933. aasta 23. oktoobril õnnestus ühel politseikonstaablil avastada Ellami konspiratiivkorter Koigi asunduses Aleksander Säärelile kuuluvas Aadu talus. Tekkinud tulevahetuses Aleksander Ellam langes. Sellele järgnesid ulatuslikud arreteerimised ja hiljem kahekümne seltsimehe kohtuprotsess.

Kuid kui raske see kaotus organisatsioonile ka ei olnud, ometi ei katkenud töö. Arreteerimisest pääsenud seltsimehed tegutsesid edasi. Tihti puudus neil mõnda aega side organisatsiooniga, kuid ometi kasutati iga võimalust poliitilise selgitustöö tegemiseks, seda peamiselt individuaalvestluste teel. Tööd aitas tunduvalt elavamaks muuta üksikute seltsimeeste väljatulek kodanlikust vanglast, kes vabanesid aja äraistumise teel. Nii väljusid vanglast üksteise järel Johannes Mets, kellel oli seljataga kaheksa-aastane sunnitöö ja aasta eeluurimisvangistust, August Vakker, Aleksander Kuul ja allakirjutanu, hiljem ka Johan Ellam, Eduard Kitt. Saaremaale, Leisi asus elama August Hansen, kes «149 protsessis» oli mõistetud eluajaks sunnitööle ja vabanes 1938. aastal üldise amnestia põhjal. 1936. aasta lõpul, päeval, millal vabanesime koos Aleksander Kuuliga vanglast, toimus kokkusaamine Johannes Metsaga, kes tol ajal elas Kuressaares. Toimunud nõupidamisel edaspidistel töö-ülesannetel peatudes jaotati osad niimoodi, et Metsale langes sidepidamise kohustus Tallinnaga, käesoleva autorile aga sidepidamine Metsa ja teiste vanglast vabanenud seltsimeeste vahel.

Peamine tähelepanu pöörati nendel aastatel noorte kasvatamisele. Tegutseda tuli suurima ettevaatusega, sest endised poliitilised vangid olid kaitsepolitsei poolt ümbritsetud agentide tiheda võrguga. Sellele vaatamata suudeti vältida sissekukkumisi. Partei sai põranda alt välja tulla alles 1940. aasta juunisündmuste ajal.

III

Nagu mujal meie vabariigis, nii toimus Saaremaalgi juunipöörde puhul rohkesti rahvarohkeid miitinguid. Kogu kodanliku «vabariigi» olemasolu kestel võimaldus nüüd kommunistliku partei liikmeil esmakordselt esineda avalikult, ilma et selle eest oleks ähvardanud arreteerimisoht.

Juunipäevadest peale asus partei kõige suurema aktiivsusega veelgi tugevdama oma sidemeid rahvahulkadega nii laialdase selgitus- kui ka organiseerimistööga. Üle Saaremaa loodi tihe maatööliste ühingute võrk. Septembrikuuks oli neid maakonnas loodud juba üle kolmekümne. Maatööliste ühingute organiseerimise, suunamise ja abistamisega tegeles pikemalt Eduard Kitt. Kuna maatööliste ühingud olid massiorganisatsioonideks, tõmmates laialdaselt kaasa ka küla kehvikkonda, siis tegi partei just nende kaudu ära suure töö.

Juuli lõpul moodustati kolmeliikmeline Eestimaa Kommunistliku Partei Saaremaa Komitee. Komitee sekretäriks sai Aleksander Mui, kes oli Tallinna tööliste poolt keskvanglast äsja vabastatud, kus teda kinni peeti alates 1925. aastast eluaegse sunnitöölisena. Komitee liikmeteks olid Aleksander Kuul, pärastine EKP Saaremaa Komitee teine sekretär, ja käesoleva kirjutise autor.

Parteikomiteel seisis ees tohutu suur tööpõld. Tuli asuda partei

Aleksander Mui

Aleksander Kuul

liikmete registreerimisele; päev päeva kõrval, tihti aga ühe päeva jooksul, toimusid mitmel pool kõnekoosolekud, ametiühingute koosolekud. Kogu administratiivaparaat vajas ümberkujundamist. Vana bürokraatliku klikivõimu pärandi likvideerimisel läks töökohtadele paigutamiseks päeva jooksul vaja kümneid inimesi. Just siis ilmnes eriti selgesti, missugust tähtsat osa etendas kommunistide kannatlik ja järjekindel töö põrandaalustes tingimustes uue kaadri ettevalmistamisel ja kui ulatuslik see töö oli olnud. Kui vahetult pärast juunisündmusi leidus kodanlikke tegelasi, kes avalikult hooplesid, et nad tahaksid näha, kust võetakse nende ametikohtadele teised, siis hiljem kiruti vana politsei ja kaitsepolitsei aparatuuri, kes polevat näinud, mis nende silmade all sündis! Need härrad olid ikka veel arvamisel, et terroriga võib väärata ajalooliste sündmuste paratamatust.

Ülemineku perioodil mängisid korra loomisel eriti tähtsat osa Rahva Omakaitse organid. Parteilises korras rakendati nende organiseerimise alal tööle üks järjekindlam, sirgjoonelisem ja organiseerimisvõimelisem seltsimees — Johannes Mets. Lühikese aja jooksul haaras Rahva Omakaitse võrk kogu maakonna. Rahva Omakaitse jaoskonnad moodustati Põidele, Kuressaarde, Leisi ja Kihelkonnale. Põidel juhtis Rahva Omakaitse tööd Johan Ellam, Kuressaares Albert Kuusk.

Rööbiti valitsusaparaadi ümberkujundamisega viidi läbi töösturettevõtete, äride ja suurte majade natsionaliseerimine, samuti maareform. Suurt abi osutas nõukogude võim töötavale rahvale pangavõlgade kustutamisega. Nõukogude korra hoolitsus töötava

rahva eest kutsus esile rahvamasside määratu suure aktiivsuse. Ainult sellega seletubki asjaolu, et võrdlemisi väikesearvuline Saaremaa parteiorganisatsioon suutis lühikese aja kestel poliitiliste, sotsiaalsete ja majanduslike ümberkujunduste alal ära teha tohutu suure töö. Mitte väikest osa selles ei tulnud etendada noorel nõukogude aparaadil. Nõukogude tööd juhtis Saaremaa Töörahva Saadikute Nõukogu Täitevkomitee esimehena Johan Ellam, vana töölisliikumise veteran. Täitevkomitee esimehe asetäitjaks oli Aleksander Ingalt. Aktiivselt töötasid esimesel nõukogude aastal mitmesugustel vastutavatel kohtadel Vladimir Nellis, Anton Mikk, Vladimir Sepp, Ain Saaret ja palju teisi. Juunisündmuste esimestest päevadest liitus otsustavalt töötava rahvaga rida kohaliku intelligentsi silmapaistvaid esindajaid, nagu noorkirjanik Voldemar Lember, jurist Eugen Tarkpea, kohapeal viiulikunstnikuna tuntud Viktor Üksti, Bernhard Koost, kellelt ilmus tabavaid satiiripalu ja aforisme ajakirjanduses, ja mitmeid teisi. Erakordset aktiivsust ja väsimatust näitas üles kirjanik Aadu Hint, kes oma mahlakate, tabavate võrdlustega pipardatud ja hoogsate esinemistega oli Saaremaal tuntud ühe parima kõnemehena ja mitte halvema organisaatorina.

Kui 1941. aastal fašistlikud hordid tungisid kallale meie kodumaale, muutus Saaremaa meie vabariigi eeltugipostiks Balti meres. Koos armeeüksustega asusid oma kodumaa kaitsele kohalikud elanikud. Kaitse korraldamine sai partei- ja nõukogude organite peaülesandeks. Moodustati kolmeliikmeline kaitsekomitee, kuhu kuulusid Aleksander Mui, Johan Ellam ja nende ridade kirjutaja. Tihedas kontaktis garnisoni juhtkonnaga lahendas kaitsekomitee kõiki Saaremaa kaitsega seotud küsimusi.

Juba sõja esimestel päevadel moodustati ka Saaremaa hävituspataljon. Nii selle loomine kui ka pärastine juhtimine jäi Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi Saaremaa osakonna ülesandeks. Parteilises liinis kinnitati Aleksander Kuul pataljoni juurde vastutava seltsimehena poliittöö alal. Hävituspataljoni ülemaks oli kogenud ja arukas sõjamees, kapten Lošmanov, komissariks poliitjuht Teslenko. Kahel korral tegid Saaremaa hävituspataljonlased julge retke mandrile Pärnu suunas, andes ootamatuid lööke metsadesse pugenud bandiitide grupeeringutele. Hävituspataljon taandus koos võitlevate väeüksustega Sõrve. Siin võtsid hävituspataljoni võitlejad osa Sõrve kaitsmise viimastest lahingutest. Vaevu suudeti otsesest lahingutegevusest tagasi hoida tütarlapsi-hävituspataljonlasi, kes kategooriliselt nõudsid relvi ja endi lahinguoperatsioonidesse lülitamist.

Kohaliku elanikkonna suur abi armeeüksustele paistis eriti silma Sõrve poolsaare kindlustamisel, kaitsepositsioonide rajamisel. Tihti kulgesid need tööd fašistlike lennuväeüksuste pidevate rünnakute all. Teatavasti võitles Sõrve rinne tervelt kaks nädalat pärast Saaremaa vallutamist tehniliselt mitmekordselt üleoleva vaenlasega, kaitstes selle sõna otseses mõttes iga jalatäit maad.

Johan Ellam

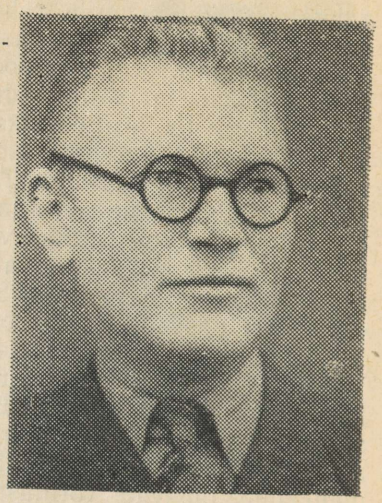

Vassili Riis

1941. aasta oktoobrikuu esimestel päevadel Sõrve langes. Saaremaal hakkasid ohjeldamatult märatsema fašistlikud timukad, leides selles igakülgset abi meie rahva reeturitelt, kes küll niinimetatud omakaitses, küll Saksa sõjaväeüksustes ja rannakaitses täitsid püüdlikult oma peremeeste korraldusi. Peamiselt just nende teeneks tulebki pidada, et Saaremaal osutusid ohvrid erakordselt suureks, sest tundes hästi kohapealseid olusid, aitasid nad üles nuhkida ja hävitada partei- ning nõukogude aktiviste. Pärast 1919. aastat elas Saaremaa üle teise raske veresauna, kaotades mitusada kõige tublimat, paremat inimest, kogu kohalejäänud partei- ja nõukogude aktiivi.

Põranda alla läks parteiaparaat hästi ettevalmistatult. Moodustati kolmeliikmeline parteikomitee, kuhu kuulusid Aleksander Mui, Aleksander Kuul ja käesoleva artikli autor. Loodi partisanistaap. Staabi ülemaks oli Siseasjade Rahvakomissariaadi Saaremaa osakonna ülem Johannes Mets, staabi liikmeteks Johan Ellam, miilitsa osakonnaülem Sergei Lääts ja veel paar seltsimeest. Staabiliikmeks koopteeriti hiljem ka Karla Toming, EKP Harjumaa Komitee esimene sekretär, vana poliitvang, kes EKP Keskkomitee poolt oli Saaremaale suunatud. Seati korda põrandaalune trükikoda niinimetatud propagandakeskusega, kuhu kuulusid EKP Saaremaa Komitee töötaja Ksenja Ellam, ELKNÜ Saaremaa Komitee teine sekretär Verner Vaga ja «Saarte Hääle» toimetaja Julius Pea. Keskused valmistasid ja varustasid endile punkrid metsadesse. Rangelt peeti kinni konspiratsiooninõudeist. Partisanistaabi ja propagandakeskuse asukohta teadsid ainult parteikomitee liikmed, partei

keskkomitee keskust aga ei teadnud keegi peale komitee liikmete ja ühe komitee juurde sidemeheks koopteeritud seltsimehe.

Kuid baaside rajamisega metsadesse tehti suur viga. Saaremaa väikesed, hõredad metsatukad kammiti päeva jooksul mitu korda läbi, samm-sammult tuhniti siin koertega ja varustuskoopad ning peidikud leiti kohe. Nendest tugipunktidest ilma jäänud seltsimeestele alustati metsikut klaperjahti. See oli niivõrd intensiivne ja põhjalik, et isegi põrandaaluses töös väga kogenud seltsimehed avastati varsti. Nii tabati Eduard Kitt ja rida teisi juba kohe Saaremaa okupatsiooni alla sattumisel, Aleksander Mui reedeti, samuti Johannes Mets. Johan Ellam ja Aleksander Kuul suutsid 1941.—1942. aasta karmi talve üle elada, kuid ka nemad reedeti ja tapeti 1942. aasta maikuu esimestel päevadel. Sajad ja sajad seltsimehed jagasid nende saatust.

Timukatööst hullunud hitlerlased hooplesid, et nad hävitavad igaveseks marksismi. Kuid marksismi ei saa hävitada, veel vähem võib seda teha tapakirvega.

A. TASA

SAAREMAA SAKSA FAŠISTLIKU OKUPATSIOONI AASTAIL 1941—1944

Saksa fašistliku okupatsiooni aastad 1941—1944 on eesti ajaloos ühed süngemad. Metsik terror, mahalaskmised, küüditamine Saksamaale, kõige progressiivse ja eesrindliku jälitamine, rahvuskultuuri süstemaatiline hävitamine — niisuguste sõnadega võib lühidalt iseloomustada neid aastaid. Üldse vähenes Eesti NSV-s rahvaarv Teise maailmasõja ja fašistliku okupatsiooni aastail 16,1% võrra (1941. a. oli Eestis 1 017 811 elanikku, 1. jaan. 1945. a. aga ca 854 000. — Koguteos «Saksa fašistlik okupatsioon Eestis aastail 1941—1944» Tallinn, 1947. a., lk. 449).

Eesti NSV ühe väiksema maakonna Saaremaa inimkaotused olid suhteliselt veelgi suuremad. Näiteks kui Saaremaa territooriumil elas 1941. a. 60 000 elaniku ümber, siis 1. jaanuaril 1945. a. oli alles jäänud ainult 33 593 inimest, neist mehi 12 374 ja naisi 21 219. Seega ligi pool saare elanikkonnast kas hävitati, küüditati Saksamaale, või jättis Saksa sõjaväkke mobiliseerimise ohus ja ka fašistliku laimupropaganda tõttu maha kodusaare. Väga suur oli saksa fašistlike okupantide poolt tekitatud materiaalne kahju.

Allpool püütakse võimaluste piires lühidalt anda ülevaade Saksa fašistlikust okupatsioonist Saaremaal.

Üksikasjaline ülevaade sellest ajast ootab kirjutamist muidugi ajaloolastelt.

Saaremaa töötav rahvas võttis nõukogude võimu kehtestamise Eestis 1940. aasta suvel väga soojalt vastu. Endised kraavihallid, kehvikud, kalakulakute orjad said esmakordselt võimaluse inimväärseks eluks. Üksi uusmaasaajaid oli Saaremaal 1940. aasta sügisel 3038. Palju tööd tehti esimesel nõukogude aastal Saaremaa majanduse arendamisel. Plaanis oli Saaremaal käiku lasta uusi tööstusettevõtteid, parandada transporti. Selle töörõõmsa elu katkestas saksa fašistide poolt alustatud sõda.

1941. a. augustis viidi Saaremaal läbi mobilisatsioon. Saarlased astusid üksmeelselt Punaarmee ridadesse, näidates üles kindlat tahet anda oma jõud fašistliku kiskja purustamiseks. Mobilisatsioonist hoidsid kõrvale ainult kodanluse ja suurtalunike võsukesed, need, kes lugesid nõukogude võimu oma verivaenlaseks.

Saksa fašistlikud väed, lõpetanud mandri-Eesti okupeerimise, tungisid Saaremaale septembrikuus. 21. septembril 1941. a. langes sakslaste kätte Kuressaare (praegune Kingissepa).

Kohe pärast Kuressaare vallutamist hakati koguma turuväljakule traataia taha vangilangenud sõjaväelasi. Hoolimata saksa sõdurite ülbusest käitusid vangid väärikalt. Pikakasvuline madrus hüüdis sakslastele veendunult: «Seltsimees Stalini juhtimisel purustab Nõukogude armee teid ikkagi!»

Kohe esimestest päevadest peale seadsid saksa okupandid sisse verise terrorirežiimi. Arreteeriti kommuniste, kommunistlikke noori, nõukogude aktiviste, progressiivse intelligentsi esindajaid jt. Kohe esimestel päevadel arreteeriti Kuressaares kõik juudid ja nad hukati Loode metsas. Sellisele lihunikutööle vajasid saksa okupandid abimehi. Ja neid leidsid fašistid kohaliku kodanluse, kaupmeeste ja suurtalunike võsukeste hulgast. Igavese häbiga kroonis ennast okupatsioonipäevil fašistlik «omakaitse». Tuhandete ja tuhandete ausate Nõukogude kodanike veri jääb igavesti selle organisatsiooni nime külge. Seetõttu oligi «omakaitse» esimeseks ja õieti ka ainukeseks organisatsiooniks, kui mitte arvestada ERÜ-d («Eesti Rahva Ühisabi»), mille tegevust okupatsiooniajal igapidi sooduštati. Saarte «omakaitse» esimeseks ülemaks nimetasid okupandid vanemleitnant V. Väli, kes oma esimeses käskkirjas paljutähendavalt ütles: «Kõik poliitikategijad kõrvaldatakse ... »

Missuguse hooga kodanlus oma organisatsiooni — «omakaitse» kaudu seda käskkirja hakkas täitma, sellest annavad kujuka pildi paljude poliitvangide mälestused.

«Mind arreteeriti kohe pärast Saaremaa vallutamist sakslaste poolt,» räägib 1941. aastal Pihtla valla täitevkomitee aseesimehena töötanud Albert Mägi. «Kui mind Pihtlast koos teiste vahistatutega linna toodi, kuulis üks kaasvangidest, kuidas «omakaitselane» Elmar Sääsk tegi ettepaneku mehed kohe metsa vahel «külmaks teha». Sellist omakohut kasutasid «omakaitsemehed» okupatsiooniaastail väga tihti.

«Kuna aga teised püssimehed olid veidi inimlikumad,» jätkab sm. Mägi, «jõudsime siiski elusalt Kuressaarde. Meid paigutati vanglasse, lossi hoovil asuvasse majja, kus praegu on ALMAVÜ rajoonikomitee. Vange oli niivõrd palju, et kongid olid mehi täis tuubitud kui kilukarbid. Öösel oli magamisega nii kitsas, et kui oli vaja ennast teisele küljele pöörata, pidid kõik mehed ühekorraga keerama. Söök oli väga vilets: hommikul anti väike tükk kuivanud leiba, lõunasöögiks mädanenud suppi ja õhtul kolm silku. Kogu aeg käisid ülekuulamised, vange koheldi väga toorelt. Eriti toorena on meelde jäänud julgeolekupolitsei töötaja H. Härmassoo. Oktoobri- ja novembrikuus hakkasid mehed kongidest kaduma — viidi mahalaskmisele. Mind aga saadeti edasi Pärnu lähedale Lavassaare vangilaagrisse.»

Kõigepealt suunasid fašistid oma hävituskire maakonna partei-

ja Nõukogude aparaadi juhtivate töötajate vastu. Paljud juhtivad töötajad-kommunistid, nagu Saare masina-traktorijaama direktor Lember, maakonna prokurör Luts jt. langesid juba võideldes Saaremaa hävituspataljoni ridades. Sakslastel õnnestus, toetudes kodanluse omakaitsemeeste abile, tabada peaaegu kõik maakonna juhtivad töötajad.

Reetmise tõttu langes fašistide küüsi maakonna täitevkomitee aseesimees Aleksander Ingalt. A. Ingalt tuli 1941. a. sügisel läbi metsade Kandla külla. Ta astus sisse Tõnise tallu, kus talu peremees Mihkel Reinmets hakkas temaga küll sõbralikult rääkima, kuid salamahti saatis teate «omakaitsemeestele».

Fašistid tabasid ka ELKNÜ Saaremaa Maakonnakomitee töötajad. I sekretär Mihkel Paja astus «omakaitsemeestega» tulevahetusse. Ta lasti maha Loode metsas, kus hukati ka arvestussektori juhataja Edgar Vergi. Maakonnakomitee instruktor A. Kipper istus kogu okupatsiooni aja vanglas ja enne Eesti NSV vabastamist Nõukogude armee poolt mõrvati ta Kose metsas 18. septembril 1944. a. Kaasvangide teadete põhjal hukati samas ka ELKNÜ Saaremaa Maakonnakomitee liige Heinrich Heinväli, kes 1940/41. a. töötas ajalehe «Saarte Hääl» toimetuses. Heinrich Heinväli oli üks neid noorukeid, kellele nõukogude võim avas tee edasijõudmiseks. Lümanda vallast pärinev tagasihoidlik maapoiss, kes kodanluse ajal suutis omandada ainult 6-klassilise hariduse, kiindus juba varakult raamatutesse ja ühtlasi kujunes ajalehe kõige aktiivsemaks kirjasaatjaks.

Veel paljudel on meeles tema andekalt kirjutatud reisikirjeldused Saaremaa lääneranniku kult: «Rannateedelt ja meretuultes».

Hoolimata sellest, et 1941. a. sügisel toimusid Saaremaal ja kogu Eestis lakkamatult arreteerimised ja mahalaskmised, ei raugenud sugugi rahva võitlusvaim. Saksa sõjaväelased ja eesti kodanlus tundsid selgesti töötava rahva vaenulikkust ka omal nahal. Nii näiteks avaldas okupatsiooniaegne ajaleht «Meie Maa» laupäeval, 15. nov. 1941. a. järgmise teadaande:

«14. novembri õhtul on ühe saksa sõduri vastu Kuressaares korda saadetud mõrvakatse.

Mina teen teatavaks, et kõik poliitilised vangid loetakse pantvangideks ja vastutasuks kordasaadetud kuriteole lasti täna maha 10 poliitilist vangi.

Kuressaares, 15. novembril 1941. a. Kolonel Mylo, Balti saarte komandant.»

1941. a. sügisel oli Saaremaal palju sõjavange, keda sakslased kohtlesid väga halvasti. Kohalikud elanikud püüdsid vangide saatust igamoodi kergendada, muretsedes neile toiduaineid, sooje esemeid jm., kuigi see oli kategooriliselt keelatud. Asi läks koguni nii kaugele, et okupantide häälekandja «Meie Maa» pidi 30. oktoobril 1941. a. manitsema: «Eestlased, ärge unustage, sõjavangidega ühendusse astumine keelatud!»

Selleks, et okupantidel oleks kergem eesti rahvast valitseda,

seati Eesti territooriumil Saksa tsiviilvalitsuse kõrval sisse ka Hjalmar Mäega eesotsas nn. «Eesti Omavalitsus». Saaremaal määrati kohalikeks omavalitsuse juhtideks maavanem A. Paas ja linnapea V. Kallas. Kogu tegelik tsiviilvõim kohapeal aga kuulus muidugi landrat Heino Schröderile, kelle võimupiirkond hõlmas Saare ja Lääne maakonda. Kohaliku ajalehe toimetajaks määrati Viktor Sepp. Teda iseloomustati kui meest, kes raha eest on valmis isegi oma vanaema maha müüma. Kodanlikul ajal töötas too Sepp ajakirjanikuna ja teenis sente poliitilise politsei salaagendina.

Teatavasti moodustasid okupandid Eestis nn. rahvakasvatustalituse, mille kaudu nad lootsid süstida fašistlikku ideoloogiat meie rahva tervesse organismi. Saaremaal juhtis selle «talituse» osakonda keegi Juurikas, kelle tõttu see asutus sai varsti rahva seas nime «juurikakasvatuse talitus» ja sattus üldise naeru alla.

Suurt kahju tegi Saksa okupatsioon Saaremaa hariduselule. Hitlerlaste ja eesti kodanluse poolt mõrvati hulk meie parimaid pedagooge, nagu Saaremaa haridusosakonna juhataja Ain Saaret, õpetajad Osvald Ingalt, Aksel Sarv, Eugen Tarkpea, Julia Lääts jt. Okupandid hävitasid Saaremaa ühe eesrindlikuma õpetaja, ühiskonnategelase ja koduloo-uurija, Pidula algkooli juhataja Jakob Laulu ning mitmeid teisi. Paljud õpetajad pidid oma progressiivsete vaadete pärast ajutiselt õpetajaameti maha jätma. Nii töötas Kuressaare keskkooli matemaatikaõpetaja A. Sepp okupatsioonipäevil öövahina.

Suurt majanduslikku kahju tegid saksa fašistid meie haridusele hoonete hävitamisega. Nii süütasid nad 1944. a. sügisel lahkudes Kuressaare gümnaasiumi hoone, mis hävis koos võimla, väga hea raamatukogu ja füüsikakabinetiga. Hävisid ka Torgu, Lõopõllu, Mäebe jt. koolimajad. Õppe- ja kasvatustöö tingimused olid okupatsiooniaastail väga rasked. Koolitöö algas hilissügisel ja lõppes varakevadel, talvel seisis aga õppetöö väga sageli kütte puudumise pärast. 1944. a. talvel, kui okupatsioonivõimud viisid läbi üldise mobilisatsiooni ja suur osa koolimaju muudeti kas kasarmuteks või sõjaväehaiglateks, katkes õppetöö hoopis. Kuna okupatsioonivõimude eesmärgiks oli võimalikult kiiresti likvideerida meie haritlaskond ja hiljem hävitada kogu rahvas, asusid nad kohe piirama õpilaste arvu keskkoolides. Nii võeti Kuressaare gümnaasiumi vastu ainult kaks klassikomplekti õpilasi, nendest pääsesid gümnaasiumi 3. klassi (vastab praeguse keskkooli 9. klassile) aga ainult pooled.

Okupatsiooniaastail püüti koolides eesti lapsi eemal hoida kõigest progressiivsest. Klassivälist tööd ei tuntud. Kohustusliku õppeainena viidi sisse usuõpetus. Kuressaare algkooli juhatajaks määrati kohaliku ap.-õigeusu koguduse preester Lepik. Ajaloo ja maateaduse tundides räägiti noortele Suur-Saksa riigi missioonist. Kõik need abinõud ei aidanud: meie noored fašistlikku ideoloogiat omaks ei võtnud. Vastupidi — sakslaste ja kodanluse teod äratasid noortes ainult põlgust. Saksa jahikomando mehed korraldasid 1944. aasta juulikuus haarangu Paatsa külas (Mustjala vallas), kus

H. Adrati foto Saaremaa Koduloomuuseumi fotokogust

Saksa fašistide poolt hävitatud Kuressaare gümnaasiumi hoone varemed

samas väikesel kõrgendikul mängis oma vennaga kümneaastane Võhma kooli õpilane Sulev Laasma. Lapsed korjasid marju ja kuuldes püssilaske, ronis Sulev uudishimust aetuna künka harjale, et piidelda tulistajaid. Sakslased juhtisid aga tule lapsele ja mõrvasid väikese Sulevi. Mis süüd nad arvasid olevat pisikesel süütul põngerjal?

Väga raskeks kujunes okupatsiooniaastail Kuressaare linna töötajate olukord. 8-tunnine tööpäev okupante muidugi ei rahuldanud; nad seadsid kohe sisse 54-tunnise töönädala. Töötajad suhtusid aga ükskõikselt oma tööülesannetesse, puudusid tihti töölt ja saboteerisid tootmist. «Meie Maa» kirjutab näiteks 1943. aasta juulikuus, et kohaliku tööameti juhataja Gerardi, sonderführer R. Kopf ja Eesti Kutsekogude Keskliidu Kuressaare osakonna juhataja käisid ühes Kuressaare tööstusettevõttes arutamas tööliste omavolilise töölt puudumisega seotud küsimust. Artikli lõpus märgiti, et seekord ei võetud asja eriti rangelt ja 13-le töölisele määrati ainult rahatrahv.

Kogu varustamine linnas toimus varustuskaartide alusel. Normid olid väga väikesed. Näiteks anti leiba ühele inimesele nädalas 2 kg. Kaardid olid välimuselt küll ilusad, mitmevärvilised, kuid nende eest ei olnud midagi saada.

Tööstuskaupade ostmiseks jagati nii linna- kui maaelanikele välja nn. «osturaamatud». Kuigi kauplustes nendel aastatel peale Adolf Hitleri piltide ja klaaspärlite midagi ei olnud, ometi kanti nendesse raamatutesse hoolega sisse kõik müüdud kaubad. Käesolevate ridade autoril avanes võimalus sirvida kahte okupatsiooniaegset osturaamatut. Nii on Hilda Iin Valjala vallast 3 okupatsiooniaasta jooksul saanud osta 300 g suhkrut ja ühe tüki seepi. Johanna Vaherile Mustjala vallast on aga õnn rohkem naeratanud: tema on saanud osta kaks õmblusnõela, ühe tüki seepi, ühed pressitud papist pooltallad ja ühe klaaspurgi.

Okupantide käsilastele ja administratiivaparaadile jagati vahel lisakaupu. Näiteks premeeriti 1942. aastal Lümanda vallavanemat August Laanveret 300 paberossiga, valla põllumajandusjuhte aga 100 paberossiga.

Väga raske oli riiete ja jalanõudega. Vägisi hakkas jalanõude seas eluõigust võitma puuking.

Okupatsioon andis suure löögi ka meie põllumajandusele. Sakslaste esimeseks sammuks oli nõukogude võimu poolt 1940. a. läbiviidud maareformi likvideerimine. Saaremaal hävitati 3 038 uusmaasaaja kohta. Suur osa uusmaasaajaist aga tapeti või arreteeriti, ellujäänud pidid jälle hakkama kas teenima peremehi või otsima juhuslikke töid. Likvideeriti Saare masina-traktorijaam ja hobulaenutuspunktid. Okupandid laostasid ka põllumajandusliku krediitühingu võrgu, hävitades selle ühingu aktiivsemad tegelased. Nii mõrvati Kuressaare põllumajandusliku krediitühingu esimees Aleksander Malk, Orissaare ühingu esimees Jaan Tuulik, Kihelkonna ühingu esimees Aleksander Ustel ja juhatuse liige Jaan Pull ning Pärsamaa krediitühingu laekur Juhan Teder. Pikemat aega viibisid vanglas ja ohverdasid oma tervise Kuressaare krediitühingu juhatuse liikmed Oskar Espal ja A. Rehi, lühemat aega olid vanglas samast ühingust Villem Ingalt ja Augustin Kiil.

Okupatsioonivõimud panid eesti talupojale peale tohutu suure normikoorma. 1942/43. a. oli määratud iga lehma kohta piimanormiks keskmiselt 70 kg võid, mis vastab 1775 kg 3,5% rasvasisaldusega piimale. Liha tuli müüa iga põllumajandusmaa hektari kohta 18 kg, sellest 12 kg sealiha. Kanamunade aasta müüginorm oli taludel pindalaga 1—10 ha 60 muna põllu- ja aiamaa hektarilt, 10—15 ha taludel vähemalt 42 muna igalt põllumaa hektarilt ja üle 50 ha talud pidid iga põllumaa hektari kohta müüma vähemalt 24 muna. Lambavilla normiks aastas oli 1 kg villa lambalt.

Nagu arvudest näha, olid normid väga suured, eriti kehvtalupidajatel. Kuna Saaremaa talud kannatasid Saksa sõjaväe riisumiste tõttu juba 1941. a. sügisel, saabus vallavalitsustele kogu aeg avaldusi normidest vabastamise kohta. Nii palub 1942. a. Lümanda valla talupoeg Mihkel Mälk oma avalduses vallavalitsusele teda vabastada võinormist, kuna möödunud sügisel Saksa sõja-

vägi olevat suure osa kultuurheinast ära võtnud ja lehmad tulnud poolnäljas üle talve pidada.

Talupidajailt nõuti sisse ka nõukogude võimu poolt kustutatud maaostu- ja muud võlad.

Kuna normid läksid Saksa sõjaväe varustamiseks, boikoteerisid Saaremaa talupidajad nende tasumist. Saksa kohalik haldusaparaat võttis seetõttu tarvitusele väga rangeid abinõusid. Näiteks karistas Saare-Lääne piirkonnakomissar Lümanda valla Lahetaguse küla elanikku Peeter Lindaud normide mittetasumise eest 400-margase rahatrahviga või 20-päevase vangistusega, Adolf Oja Austlast ja Mihkel Virvest Koki külast 300-margase rahatrahviga või 15-päevase vangistusega.

(Oktoobrirev. ja Sots. Ülesehitustöö arhiiv, R-98. Nimistu 1, 12-1.)

Põllumajanduse juhtimisel ei olnud nn. «Eesti Omavalitsusel» õieti mitte midagi kaasa rääkida, kuna seda ala juhtis isiklikult kindralkomissar Litzmann. Ka Saaremaal oli põllumajandusküsimuste lahendamine täielikult kohaliku piirkonna põllumajandusjuhi T. V. Schröderi käes. Piirkonna põllumajandusjuhi otsustada oli isegi selline küsimus, kas Lümanda vallas valmistatud vankriosasid võib kohapeal müüa või mitte.

Omaette küsimuse okupatsiooniajal moodustas eestlaste sundmobiliseerimine Saksa sõjaväkke. Saksa propaganda kuulutas teatavasti kogu aeg, et eestlased võitlevad vabatahtlikult nende poolel. Seda vabatahtlikkust aga oli isegi fašistide käsilaste hulgas väga vähe. Eesti kodanluse ja kulakuvõsud, kes moodustasid omakaitse ja politsei põhituuma, armastasid Eestis küll «kanget meest» mängida ja tappa kaitsetuid nõukogude inimesi ning sõjavange, kuid idarindest püüdsid nad ennast hoida aupaklikus kauguses. Esimesel okupatsiooniaastal räägiti palju bolševike vastu võitlevatest eesti politseipataljonidest. Kuidas need moodustati? 1941. a. sügisel koguti esimese õhinaga politseisse astunud kaupmeeste ja kulakute pojad kokku ning saadeti «vabatahtlikult» rindele. Seal leidsid nad ka paraja palga. Näiteks leidis Saaremaalt formeeritud 36. politseipataljon kuulsusetu lõpu Stalingradi lähistel.

Esimesest arreteerimislainest pääsenud meesõpetajaid ootas samuti teenistus Saksa sõjaväes. Kuna põhiliselt kõik õpetajad olid kas tagavaraohvitserid või allohvitserid, saadeti 2. aprillil 1943. a. kõigisse Saaremaa valdadesse Gustav Puu allkirjaga telefonogramm:

«Eesti Omavalitsuse Juhi korraldusega 22. III 1943 on igale ohvitserile ja allohvitserile tehtud kohuseks vanusele vaatamata astuda Eesti Leegioni vabatahtlike ridadesse. Palun anda see korraldus algkoolide õppejõududele täitmiseks.»

Noormehi kutsuti sunniviisil sõjaväkke ja kleebiti neile «vabatahtliku» silt külge. Et see sugugi nii libedalt ei läinud, näitab «Eesti Omavalitsuse» sisedirektori Oskar Angeluse kiri nr. 893 17.

juunist 1943. a. Saaremaa maavanemale. Siit nähtub, et näiteks Lümanda vallas on registreerimispunktis ilmumata jäänud 8 «vabatahtlikku», nagu Endel Arukäe, Heldur Kaer, Benno Mälk, Aleksei Anger jt. Kõiki neid kohustati range karistuse ähvardusel ilmuma 30. juuniks registreerimispunktidesse. Samas kirjas lisab Oskar Angelus:

«... meil kõigil tuleb tegelikult ja mitte ainult sõnadega kaasa aidata bolševismi võitmisele kas tööga või relvaga, vaatamata sellele, et viimasel ajal bolševike poolt energiliselt ettevõetud kihutustöö seda keelab;»

ja samas täiendab Angelus enesekindlalt:

«... arvan aga, et sama selge peaks olema, et eestlased selle propaganda liimi peale ei lähe.» (Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö arhiiv, F-98. Nimistu 1, toimik 8 23/29.)

Eesti leegioni ridade täiendamiseks kasutati igasuguseid võtteid ja kui ei aidanud muu, siis kuulutati 1943. a. sügisel välja 1925. a. sündinud meeste mobilisatsioon. Okupeeritud maal mobilisatsiooni läbiviimine käib aga igasuguse rahvusvahelise õiguse vastu. Selleks, et hoiduda eemale mobilisatsioonidest ja Saksamaale tööteenistusse kutsumisest, valgusid juba 1943. a. Saaremaa metsad mehi täis. Väga paljud aga kasutasid võimalust, et põgeneda mobilisatsiooni eest üle mere.

Huvitav on Mustjala valla mehe Bernhard Variku põgenemine Rootsi. Ta kuulus 1941. aastal kommunistlikku noorsooühingusse ja võitles sakslaste vastu. 1941. a. sügisel langes ta fašistide kätte vangi ja saadeti Viljandi vangilaagrisse. Kuu aja pärast pääses Varik siiski sealt tulema, kuna ülekuulajad ei suutnud temale mingit otsest süüd leida. Mees tuli Saaremaale tagasi ja elas vaikselt oma kodutalus Tuiu külas. Siis aga hakkasid sakslaste salaluure jäljed temani jõudma. Nüüd põgenes Varik metsa. 1943. a. sügissuvel sõitis ta koos 9 seltsimehega väikeses kaluripaadis Rootsi, kus ta viibis kuus kuud ühes eestlaste laagris. Iga päev kuulas ta Nõukogude Eesti raadiosaateid Leningradist ja otsustas 1944. a. kevadel tagasi pöörduda kodumaale. Vahepeal aga olid sakslased arreteerinud tema naise Elsbeti, kes oli 1941. a. samuti kommunistlik noor.

Bernhard Varik läks koos 17 oma valla noormehega kohe, kui oli tagasi tulnud, metsa, nad hankisid endale relvad ja lõid maha mitugi hoogsat lahingut. Selle salgaga sooritati rünnak ka vangilaagrile, kus hoiti kinni Bernhard Variku naine. Bernhard Varik laskis maha alatu rahvareeturi-vangivalvuri ja päästis oma naise.

Kui 1944. a. algul Hjalmar Mäe kuulutas välja üldmobilisatsiooni, muutus metsa pagemine ja üle mere põgenemine massiliseks.

Mobilisatsioonialised mehed keeldusid koguni mobilisatsioonikäskudele alla kirjutamast. Näiteks Lümanda valla Atla küla külavanemale andsid küla 16-st mobilisatsioonialisest mehest allkirjad ainult 3 meest. Ülejäänud, nagu Ferdinand Teller, Ossia Heinmets,

August Kolk jt. keeldusid seda lihtsalt tegemast. (Kiri Atla külavanemale; Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö arhiiv, F-98. Nimistu 1, toimik 8, lk. 123.) 1944. a. ajakirjandus kubiseb üleskutsetest ja hoiatustest sõjaväeteenistusest kõrvalehoidjatele, toob ära teateid surmanuhtlustest hitlerlikust mobilisatsioonist kõrvalehoidjate kohta. «Meie Maa» küsib 5. augustil 1944:

«Kes on siis praegu metsas?»

Ja vastab sellele ise:

«Bolševistlikud langevarjurid, rindest läbi pugenud punased partisanid, käputäis eesti oma kommuniste, väejooksikuid ja kahjuks ka eestlasi, kes mobilisatsioonist kõrvalehoidmiseks on pagenud metsa.»

Elu läks oma vältimatut rada. Nõukogude armee ja tema ridades ka eesti rahva väeosad puhastasid saksa fašistlikust rämpsust Eesti NSV territooriumi ja ka Saaremaa. Äärmiselt tugev propaganda sundis aga paljusid ausaid saarlasi jätma oma kodusaare ja nad põgenesid üle mere. Oma valedes läksid fašistid ja nende eestlastest käsilased isegi nii kaugele, et 1944. a. septembri lõpupäevil Kuressaares SS sõjakirjasaatjate poolt väljaantavas ajalehes «Kodumaa» valetati täie suuga, et bolševikud põletavat kuuma rauaga iga eestlase seljale «E» tähe.

Taganemisel hävitasid okupandid kõik, mis jõudsid. Kuressaares lasksid nad õhku elektrijaama, põletasid gümnaasiumi, naiskutsekooli, politseihoone jt. maju.

Ettevalmistustöid tehti Kuressaare lossi ja linnahaigla purustamiseks. See kavatsus jäi aga täitmata tänu Nõukogude armee kiirele pealetungile.

Lühikest aega õnnestus sakslastel enda käes hoida Sõrve säärt. Seetõttu jõudsid nad sealt hulgaliselt kohalikke elanikke küüditada. See oli saksa fašistide üks metsikumaid tegusid: koerte abil otsisid sõdurid peitupugenud inimesed ka metsadest üles ja saatsid nad vägivaldselt Saksamaale, kus paljud, eriti väikesed lapsed, hukkusid nälja tõttu. Näiteks Torgu valla 2868-st elanikust oli 1944. a. detsembris järele jäänud ainult 605 inimest.

Missugused olid siis 3-aastase okupatsiooniaja tulemused? Arvudes võib neid järgmiselt kokku võtta:

mõrvatud 7000 inimest,
küüditatud 5189 inimest,
purustatud 710 elumaja, 29 ühiskondlikku hoonet ja 4737 kõrvalhoonet.

Otsese röövimise teel tekitasid okupandid Saaremaal kahju 630 740 000 rubla eest.

Saksa fašistlike okupantide poolt meie kodusaarele tekitatud purustused ja rohked inimohvrid ei suutnud murda saarlaste võitlusvaimu. Mitmesugused aktiivse ja passiivse vastupanu vormid aitasid kaasa nõukogude rahva üldisele võitlusele fašistliku vaenlase vastu.

L. SAAR

RASKEL TEEKONNAL

Viibime väikeses metsaäärses majakeses, kuhu on sakslaste eest varjule pagenud pool küla. Lõpetasime lõunasöögi. Vaevalt jõuab perenaine toidunõud laualt koristada, kui maja ees peatuvad kaks veoautot. Teretamata astuvad sisse sakslased ja teatavad, et kõigil tuleb viie minuti jooksul Saksamaale sõiduks valmis olla. See teade tuleb nagu hoop puuga pähe. Mitu sekundit seisavad toasolijad vaikselt, tegemata ainustki liigutust. Alles siis, kui sakslane valjusti käratab: «Heraus!» hakkavad inimesed nagu unest ärgates end liigutama. Pääseb valla nuukseid. Maja perenaine, alandlik ja vaikseloomuline naisterahvas, kellel on hulk väikesi lapsi, langeb põlvili sakslaste ette põrandale ja palub, et teda jäetaks koos lastega koju. Hoop püssipäraga selga sunnib teda aga üles tõusma.

... Koduküla jääb kaugele maha. Veel paistab roheline männik. Seal, jämedatüveliste põlismändide all liivaaugus veetsin tihti oma lapsepõlve muretuid tunde. Nüüd olen temast lahti kistud ja eemale paisatud. Võib-olla ma ei saa enam kunagi viibida kodusaarel, istuda jõe kaldal kivi otsas ja vaadata, kuidas vesi sillakividelt alla langedes kobrutab ning kohiseb?

Möödume elanike poolt mahajäetud küladest. Päranikistud uste ja sisselöödud aknaruutudega hooned näivad tontlikena ja kurbadena. Inimesed on kas metsadesse põgenenud või Saksamaale viidud.

Kaugusest kuuldub kahurimürinat. Eesliinil, mis on umbes 15 km kaugusel Kaimri külast, käivad ägedad lahingud iga jalatäie maa pärast. Seal võitleb Punaarmee, võib-olla on seal ka

isa, kellelt me ei ole kolme pika aasta jooksul saanud mingit teadet. Valus on mõelda, et just nüüd, kui võit ja vabadus on nii ligidal, tuleb maha jätta kodu ning minna vastu tundmatule tulevikule . . .

Järsu nõksatusega peatub auto rookatusega talumaja ees. Siia jäetakse meid ööseks. Maja on vana, väikeste akende, nõgise lae ja kulunud laudpõrandaga. Ühes toanurgas on suur paekividest leivaahi.

Saabub õhtu. Kui väljas muutub hämaraks, heidan ahju taha põrandale puhkama. Raske on uinuda, kogu aeg häirib väikeste laste halisev nutt. Neid on siin palju. Õues sammub edasi-tagasi tunnimees. Suure seinakella osutid liginevad kesköötunnile, kui meile tullakse uuesti järele. Naised hakkavad riietama une pealt äratatud lapsi. Peagi veereb taluõuest välja mitu vankrit, milles istuvad lapsed ja vanakesed. Tugevamad käivad jala. On üks ilusamaid sügisöid. Pea kohal laiub ääretu taevas, mis on täis tikitud lugematul arvul külmalt kiirgavaid tähti. Pilvenurga tagant tuleb nähtavale täiskuu, valgustades ähmaselt maanteelinti, mida mööda sammuvad väsinud, murest äravaevatud inimesed. Eemal plingib Sääre majakas. Oleme jõudnud Mõntu sadamasse.

Meid võtab peale lihtne kaubapraam, mis sõidab Ventspilsi. Väljume sadamast vastu tumedale homsele. Vahuseid laineid läbistades murrab praam teed üha edasi, jättes kodusaare kaugele seljataha.

*

Sellest ööst peale algab rännak mööda võõraid paiku, algul laevaga, hiljem rongiga. Alalised vintsutused mõjuvad inimestesse masendavalt. Ema, kes ei suuda ikka veel kõige toimuvaga harjuda, vaatab tihti enda ette lahtiste, nagu kustunud silmadega. Ta nägu, mis nende päevadega on tunduvalt vananenud, väljendab ääretut muret. Ainult laste hääled, mis kurdavad tühja kõhu üle, toovad ta sellest kivistunud olekust teadvusele.

. . . Väljume vagunist kusagil Poola piiri äärses maakohas. Kõrgel raudteetammil jaotatakse meid gruppidesse ja viiakse edasi mööda porist külavaheteed.

Ületame väikese aeglase vooluga jõe, kus ujuvad kaks lumivalget luike. Hakkavad paistma kõrge traataiaga piiratud majad. Need on lahtivõetavad, laudadest ehitatud barakid.

Väikesest vahimajakesest väljub valvur, käes kimp võtmeid. Ta avab okastraadiga võretatud suure värava ja meid juhitakse laagriõue.

Barakid laagriõues asetsevad mitmes reas. Igas barakis on mitu tuba, kuhu tuubitakse võimalikult rohkem inimesi. Mööbliks toas on kahekordsed narid. Keset põrandat seisab väike raudahi, mille kõrval on mõned koksitükid. Kuidagi ei saa neid põlema.

Alles siis, kui üks nari põhilaud on tükkideks lõigatud ja ahju topitud, hakkab leegitsema rõõmus tuluke.

Õhtul ronin koos Meinhardiga, ühe oma saatusekaaslasega, üles teise korra narile. Pikutame seal ja vaatame alla nagu pilverünkalt. Barakid on ehitatud ilma laeta ja seepärast puhub tuul läbi katusepragude otse tuppa.

Just meie pea kohal haigutab oksaauk, kust paistab läbi tükike õist taevast ja vilkuv täheke.

«Nii ei lähe,» arvab Meinhard. «See on vaja kinni toppida. Hakkab öösel äkki sadama, siis oleme nagu kraani all!»

Hommikul kinnitame keha tassi musta kohvi ja sajagrammise leivaviilukaga, teine samasugune leivatükk tuleb jätta õhtuks.

Lõunaajal seisan meie perekonna esindajana supisabas, õõtsutades käe otsas väikest keedupotti, mille sinine vaap on mitmest kohast suurte lahmakatena maha taotud. Sellised sööginõud — paljudel veelgi armetumad: roostetanud konservipurk või plekktopsik — on igaühel kaasas. Supp, mida lõunaks antakse, oma tõelist nime ei vääri. See on võimatuseni lahja, valmistatud peetidest.

Senini on meil säilinud veel kodust kaasavõetud kints lambaliha ja natuke leiba, mida emal õnnestus läbi traataia ühelt saksa vanamutilt osta. Sealt lõigatakse siis mõnikord väikesi killukesi, et seda «hinge seeshoidjat» säiliks kauemini.

Oma baraki poistega saame peagi sõpradeks. Meid on neli, kõik enam-vähem üheealised. Mõnikord istume üheskoos naril ja vestleme sellest imelikust, meile nii võõrast elust. Enamasti aga tuletame meelde koolipäevi ja kodust kanti.

Mõtisklen endamisi. Siis nagu kaoksid poisid mu kõrvalt ja silme ette ilmub kodu, isa ja vanataat. Mälestused kodust ilmuvad silme ette küll tihti, kuid hajuvad peagi: karm tegelikkus tõrjub nad eemale ...

*

Kaua ei peeta meid ühel kohal paigal. Vahelduvad laagrite nimed: Dresden, Schneidemühl ... elu aga jääb endiseks. Paljud neist, kellega koos lahkusime kodumaalt, ei rända meiega enam kaasa. Nad jäävad puhkama võõrasse mulda.

Kaua ja lohutamatult valab pisaraid naine, kes kodus põlvili palus sakslastelt armu ja halastust. Tema kõige noorema lapse eluküünal kustus juba esimeses laagris. Kaks järgmist — Helgi ja Maie — jäid raskesti haigetena maha Dresdeni haiglasse. Olla vägivaldselt eemale kistud oma lastest, keda enam kunagi ei näe, — see on emale talumatult raske.

Sel unustamatul päeval, kui nõukogude sõjamehed avasid meile Schneidemühli laagri väravad, lamasin palavikust õhetavana laagrihaigla keldris.

Oleme jälle vabad! Kuid otsekohe kojusõitu alustada ei saa: transport on liiga üle koormatud. Asume mõneks ajaks elama

Schneidemühli linna. Siin tuleb viibida kauem kui kavatsetud. Mina ja veel mõned teised tüüfusesse haigestunuist oleme visad paranema. Lõpuks siiski võidab elu.

Külm oktoobrituul rebib puudelt koltunud lehti, kui jõuab lõpule meie pikk ja vaevarikas teekond. Silmad uudistavad üle autokasti serva sõjahaavadest moondunud koduküla. Enamus hoonetest on korrast ära, osa aknaid lauaotstega kinni löödud. Välgust lõhestatud vana jändrik mänd teeveerel viipab tuttavlikult oma käharate okstega.

Ligi kuus kuud kestnud vaevlemine tüüfuses on mult röövinud kogu jõu. Püsin vaevu jalul. Kuid hinges valitseb seletamatu rõõm. Kõik, mille järele on terve aasta igatsetud, täitub kohe. Teame juba, et isa on kodus ja ka vanataat elus.

Kui astun tuppa, istub ta pingikesel küdeva pliidi ees. Õues on juba hämar ja laual põleb väike petrooleumilamp. Tule paistel helgivad pisarad, mis veerevad vanataadi põske mööda alla, takerdudes kortsuderägastikus. Erutusest väriseva käega silitan ta pehmet habemepuhmastikku.

«Ära kurvasta, taat! Me oleme ju nüüd jälle kõik kodus, nagu poleks midagi juhtunud!» püüab ema teda rahustada.

Isa me sel õhtul ei näe. Ta on läinud ajule — õisele võrgupüügile. Teisel hommikul, kui viibin üksinda eestoas ja kuulatan kilkide laulu ahjumüüris, näen aknast mööda vilksatavat pikas sõdurisinelis kuju. Uks avaneb ja lävel seisab päevitunud näoga mees, peas hall kõrvikmüts, mille ette on jätnud armi viisnurkne täheke. Hetk hiljem embavad mind tugevad käed ja tunnen põse vastus teravaid habemetüükaid.

J. KÜLM,
tagavara kaardiväe-kapten

MÄLESTUSI SAAREMAA VABASTAMISE LAHINGUTEST

Pärast kaks nädalat kestnud lahinguid vabastasid Nõukogude armee väeosad, nende hulgas ka eesti rahvuskorpuse sõjamehed, Eesti NSV mandriosa ning 30. septembri hommikuks 1944. a. jõudsid Muhu saare kaldale. Vabastatud Muhu rannikul kohisesid sügistuulte tõstetud turjakad lained. Väike väin lahutas põliseid vaenlasi, kes Saaremaa kivisesse pinnasesse raiusid kaevikuid, ehitasid tulepunkte ja kohandasid kiviaedu lähivõitlusteks. Nad valmistusid raevukale vastupanule iga meetri maa pärast, mis ei kuulunud neile, vaid meile — saarlastele. Algasid ettevalmistused Muhu- ja Saaremaad ühendava Väikese väina ületamiseks. Tamm oli kohati purustatud ning vaenlane hoidis seda pideva suurtüki- ja miinipildujatule all. Ainsaks lahenduseks oli forsseerida 2—3 km laiune Väike väin. Madala vee tõttu ei saanud siin kasutada kiirkaatreid, vaid dessant tuli üle toimetada väiksemates sõudepaatides või siis parvedel. Oktoobri esimesed päevad möödusidki ujuvvahendite ja relvade kordaseadmisega, laskemoona ja lahinguvarustuse täiendamisega.

Öö vastu 5. oktoobrit. Hall, sombune sügisöö; tibutab seenevihma. Rasked mustad pilved roomavad madalalt üle maa. Saaremaa rannalt tõusevad üles raketid. Vaenlane valgustab aeg-ajalt rakettidega Väikese väina pinda. Ta närveerib, teades, et lõplik arveteõiendamise tund on käes. Muhupoolsel kaldal käib kottpimedas sügisöös kibekiire askeldus. Kantakse vette ujuvvahendeid, passitakse lahingrakmeid, laetakse relvi. Pimedusest kostab tasast jutukõminat. Meie salapostid, kes istuvad vette ulatuvail kõrkjamättail vööni vees, teatavad vaenlasepoolselt kaldalt paadi lähenemisest. Komandör annab korralduse vaenlase luurajad mööda lasta. Nad maanduvad, ööpimedusest aga kostab tasane, kuid karm käsk «Hände hoch!»

Kellaosutid lähenevad neljale. Esimesed paadid 30-mehelise dessant-eelgrupiga lükatakse vette. Nende ülesandeks on luua «sillapea», et kindlustada dessantüksuste maabumine Saaremaa idarannikul Ula-Talila küla rajoonis. Dessantüksuse väeosad kannavad oma paadid randa ning algab nende lastimine. Õhus on

tunda läheneva võitluse pinevust. Need minutid enne lahinguid on võitlejaile kõige närvesöövamad.

Oleme ületanud väina keskosa. Eelgrupist ei ole mingeid teateid. Tahtmatult poeb hinge kartus: võib-olla kukkusid meie omad vaenlase küüsi ja nüüd on kogu dessandist sealpool teada. Veel paar ootusärevat minutit ja siis kell 4.20 sähvatavad Muhupoolselt kaldalt ööpimedust lõhki käristades kaardiväe miinipildujate tulejoad. Algab suurtükitule võimas kanonaad. Huupi tulistavad ka vaenlased. Oleme kottpimedas öös keset väina. Peade kohal möirgavad suurtükimürsud tõstavad lahinguärevuse haripunkti.

Umbes kümmekonna-minutilise tule-ettevalmistuse järel tõuseb Saaremaa rannast roheline rakett. See on eelgrupi märguanne suurtükitule ülekandmiseks vaenlase kaitse sügavusse. Dessandi eelgrupp maabub Ula-Talila külas Käru talu juures. Esimesed Nõukogude armee võitlejad astuvad Saaremaa pinnale. Nende hulgas on seersant Matsov, nooremleitnant Allik, vanemleitnant Sõgel ja rida teisi juba eelnevates lahingutes kuulsaks saanud võitlejaid. Pärast suurtükitule ülekandmise signaali saabub hetkeline vaikus.

«Seltsimehed! Saaremaa vabastamiseks — edasi!» See on loosung võitluseks. See on käsk dessantüksustele. Aerud nagisevad, neile vajutatakse kogu jõuga, kõigi peades kumiseb üksainus mõte — kiiremini eelgrupile järele, kiiremini võitlusse. Oleme Saaremaal. Koidu hommikune hämarus, õigemini tulekahjude kuma, valgustab Saaremaa tumedaid metsi; maa on mürskudest segi paisatud. Mõned üksikud lasud. Edasi!

Keskvere küla suunast saabub sakslaste 40—50-meheline abigrupp. Nende eesmärgiks on rannajoont juba maandunud üksustest ära lõigata ja randumata paadid uputada. Võitlejad hüppavad välja paatidest ja rinnuni vees kahlates sunnivad vaenlast automaatide tiheda tulega taanduma. Me oleme äsja maandunud ja ründame vaenlast küljelt. Fašistid ei suuda enam vastu panna ja pistavad korratult põgenema. Leitnant Ivolgin läheb oma võitlejatega taanduvat vaenlast jälitama.

Hoogsalt edasi liikunud eelgrupp on jõudnud Tornimäe-Kõrkvere teeni, kindlustades järeltulijaile lahinguks hargnemise. Sakslased paiskavad ka siia läbimurde likvideerimiseks oma jõude. Hõivatud teele sõidavad kaks vaenlase veoautot sõdurite ja laskemoonaga. Lühike heitlus, tabavad granaadid ja tihe automaadituli teevad oma töö.

Me ei ole jõudnud veel eelsalgaga ühineda, kui vasakult kiviaia tagant avatakse meie pihta kuulipildujatuli. Nüüd, palju aastaid hiljem, ei mäleta enam selle rässaka vene rahvusest võitleja nime, kelle osavasti visatud granaat sunnib vaikima saksa kuulipilduja. Vaenlane on löödud kogu lõigul korratult taganema — tee Saaremaa vabastamiseks on avatud.

R. NURMSALU,
tagavara kaardiväe-kapten

KURESSAARE ON TAAS VABA

«Jõudnud vastaskaldale, on teie ülesanne läbi imbuda vastase kaitsest, välja selgitada kaitseehituste asukohad ja iseloom, suurtüki- ja miinipildujapatareide positsioonid, vaenlase reservide paiknemine. Liikuda üle Tornimäe Kuivastu-Kuressaare maantee üldsuunas. Andmed anda edasi raadio teel.» — «Selge,» vastab luurejao komandör, tõsine ja tagasihoidlik Saaremaa mees vanemseersant Eino Põld, kui ta on saanud lahinguülesande luureüksuse komandörilt kaardiväe-kapten Skorohhodovilt.

Viimane relvastuse, laskemoona ja varustuse kontroll, ning kuuemeheline kirjudesse maskeerimisülikondadesse riietatud luuregrupp kaob pimedasse sügisõhe. Peagi kannavad Väikese väina lained kerget dessantpaati luurajatega Saaremaa kalda poole. Nende hulgas on vanu lahinguveterane, nagu Mõisaküla raudteelane, alati lõbus ja vapper luuraja Harry Casar, Pärnumaa mees Aleksander Toomsalu, Kiviõli kaevur radist Elmar Tina ja teisi. Vahepeal on avanud tule suurtükiväelased, et tagada dessandi eelosadele randumine. Nüüd juba kostab vastaskaldalt kuulipilduja raginat, lendavad üles värvilised raketid, mis hallis hommikuudus meenutavad ilutulestikku.

Kellaosutid lähenevad 7-le. Radistid on raadiojaama seadnud töökorda ja täpselt ettenähtud ajal kostab eetrist: «Oleme vastase kaitsest läbi, vaenlase miinipildujapatarei asub Ula-Talila külas, uusi reserve paisatakse juurde Tornimäe kiriku ja Põide suunast, vaenlase ridades valitseb segadus. Jätkame ülesande täitmist.» — «Eino on vaenlasest läbi läinud,» sosistatakse ja kõiki valdab kergendustunne. Nii mõnigi meestest, kes ei saanud kaasa teha dessanti esimese ešeloniga, tunneb end haavunud olevat, — miks ei ole mina selle grupi koosseisus. Kuid teadmine, et kõigile langeb osaks suurem või väiksem ülesanne viimasel lahinguetapil kodumaa vabastamiseks, toob kaasa teatud rahuldustunde.

Täis pinevust ja ootusi ning eluga riskeerimist möödub luurajate esimene lahingupäev Saaremaa pinnal. Ühel või teisel luuregrupil tuleb vahetevahel «katsuda», mida vaenlane teeb või kavatseb. Luuregrupi ülesandeks on metsatuka läbirehitsemine Uuemõisa

lähedal. Osavasti varjatult liigutakse metsani, kus andmete kohaselt peab peidus olema vaenlasi. Peagi avastatakse suurem vaenlase grupp, kes parajasti lõunastab. Nende hämmastus on nii suur, et vähemagi vastupanuta pannakse relvad maha. Kõlab nende «führeri» — oberleitnandi käsklus ning mehed astuvad häbelikult pilku maas hoides kahe luuraja saatel Tornimäe suunas.

Öökorteris oleme Tornimäe lähedal. Reheahju tule paistel sügisvihmas ja niiskuses rakku hõõrutud jalgu soojendades jutustatakse päevastest sündmustest, kostab sõdurinalju.

Ööl vastu 6. oktoobrit peavad väeosad lahinguid taanduva vastasega Võlupe kõrtsi, Roobaka mõisa, Koigi järve, Audla, Ridala ja Saareküla joonel. Üldiselt kujuneb 6. oktoober luurajatele samuti palavaks lahingupäevaks. Oma ettevaatamatuse tõttu või oli lennuvägi äärmiselt terava silmaga, aga Kõiguste metsa all satume vastase ägeda pommitamise ja lennukite pardarelvade tule alla. Tuleme aga sellest välja kaotusteta.

Lahinguis Uue-Lõve lähedal sooritab major Andrejevi üksuse võitleja kommunistlik noor Herbert Kaleviste surematu kangelasteo. Kuulipildujatulega lööb ta üksinda tagasi vaenlase rünnakud, langedes ise ebavõrdses võitluses. Kuid ta kangelastegu jääb kustumata meelde kaasvõitlejaile, kes otsustavad kätte tasuda oma lahingusõbra eest. 6. oktoobri õhtuks on väeosad jõudnud Luulupe, Saue-Putla, Valjala, Pahna jõe joonele. Luurajate ööbimiskohaks on Kahtla koolimaja.

Haruldaselt ilus sügisöö vastu 7. oktoobrit. Eest ja paremalt kostab lahingumüra, tontlikult värelevad pimedas öös fašistide poolt süüdatud tulekahjude leegid. Need on meie kodud, nende saarlaste kodud, kes rohkem kui kolm aastat tagasi siit lahkusid, kes on läbi teinud karmi, kuid kuulsusrikka kooli ja katsumused ning läbi tule ja vee jõudmas koju, sinna, kus on veedetud muretu lapsepõlv, kust on nii palju ilusaid mälestusi ja elamusi... Kiiremini edasi!

7. oktoobri öösel kutsutakse mind väekoondisse luureülema juurde ülesande saamiseks. Ülesanne on järgmine: komplekteerida luuregrupp, kiirmarsil jõuda järele eelosadele, läbida rindejoon, selgitada vastase kaitseehitused tagalas, nende elavjõud ja tehnika hulk. Jõudnud Kuressaareni, tungida linna ja koos teiste allüksustega võtta osa linna vabastamisest. Luurajatele on lahinguseaduseks näha ja teada vaenlasest kõik, ise aga jääda märkamatuks. Sellest tuli lähtuda ka luuregrupi komplekteerimisel. See ei võinud olla arvuliselt suur, lahinguvõimsuselt pidi aga olema küllaltki tugev. Saarlasena valisin esmajoones grupi koosseisu kaasmaalasi. Vabatahtlikult tulid lahingumehed Aleksander Jakobson, Eino Põld, Rein Velve jt.

Kuna olime rindest tunduvalt tagapool — Kahtlas, lahingud aga käisid Uue-Lõve ja Pahna jõe joonel, siis pidime kiirustama, et taanduvale vaenlasele järele jõuda ja pääseda tema tagalasse. Masa juures olime vastasele järele jõudnud. Nüüd liikusime maan-

teelt metsa. Vastane ei osutanud enam organiseeritud vastupanu, vaid tegutses gruppidena. Tahula-Mõisaküla juures üritasid sakslased lühiajalist vastupanu ja tulistasid meid Upa teeristil positsioonil olevaist suurtükkidest.

Otsustasime vaenlasest mööduda vasakult, s. t. liikuda läbi Kärdu, Paimala ja Vaivere küla üle Praakli ja Kudjapäe mõisa linna suunas. Kärdu külas avas vaenlane meie pihta tugeva suurtükitule, millest aga tulime kaotusteta välja.

Vaivere külale lähenedes teatasid piilurid, et väiksem vaenlase grupp on küla lääneserval kaitsepositsioonidel. Vallutasime küla otserünnakuga.

Jätkasime liikumist läbi Praakli Kudjapäe suunas. Samal ajal liikusid vaenlase taanduvad väeosad mööda Pihtla teed linna poole, nende kannul aga major Andrejevi üksuse laskurid vanemleitnant Snotingu juhtimisel. Et takistada jälitavate üksuste edasiliikumist, avas vaenlane Sepama lahest laevadelt meie kolonnile suurtüki- ning Marientali suunast kuulipildujatule. Lähenedes Kudjapäe mõisale kuulsime kalmistu lääneservast kuulipildujatärinat. Vaenlane oli valinud endale sobiva positsiooni kalmistu kiviaia taga ning hoidis Kuivastu maanteel pealetungivaid vägesid tule all. Osavate hüpetega lähenesime sakslastele, mõned automaadivalangud, sekka üksikud osavasti lennutatud käsigranaadid, ning vaikisidki igaveseks fašistide tulepesad. Ellujäänud langesid meie kätte vangi. Kudjapäe mõisa õuel puges varemete alt välja ja tuli meie juurde üle üks vaenlase sõdur. Selgus, et ta oli rahvuselt tšehh ning mobiliseeritud fašistlikku armeesse alles augustikuus. Temalt saime vaenlase kohta palju väärtuslikke andmeid.

Nüüd jäi täita viimane osa ülesandest — tungida linna. Kuivastu teed mööda suundusid linna peajõud, Pihtla teelt aga major Andrejevi üksuse võitlejad. Vaenlane püüdis vastupanu osutada Kruubil. Lühikese lahingu järel tungisid eelväeosad taanduvate sakslaste kannul linna. Meie grupp liikus mööblivabriku ja vana depoo kaudu linna idaservale ning praegust Kaevu tänavat mööda tungisime linna. Jõudnud turuplatsile, nägime vaenlase gruppide taandumist pargi ja Tori poole.

7. oktoobril kell 14.30 oli linn vabastatud. Kohe liikusid eelväed Roomassaare sadamasse ja vallutasid selle kell 16.00. Olgugi et linn vabastati kiire löögiga, oli vaenlane jõudnud süüdata ja purustada mitmeid ehitusi ning linn jättis masendava pildi. Õhku oli lastud elektrijaam ja Tori sild, leegitsesid endise algkooli, lastekodu, gümnaasiumi jt. suuremad hooned. Ka rahvast oli võrdlemisi vähe kohale jäänud. Pärast linna vabastamist määrati luurajate allüksus linna komandandi kaardiväe-polkovnik Külaotsa käsutusse, et täita korra- ja valveteenistuse ülesandeid. Nüüd asusime otsekohe tulekahjude kustutamist organiseerima, sisse seadma valvet kaupluste, tööstusettevõtete ja teiste ühiskondlike hoonete üle. Tulekahjude kustutamisel tegid ära väga suure töö kohalikud tuletõrjujad.

Sama päeva, s. o. 7. oktoobri õhtul saabusid kohale ka nõukogude võimu esindajad, et taastada normaalne elu. Järgmisel päeval avati leivakauplus, terveks jäänud villavabriku elektriagregaadist suudeti anda tähtsamatele asutustele valgust, alustati Nõukogude asutuste komplekteerimist — elu hakkas kulgema normaalset rada.

III osa

Vaaremaa pind on kehv, aga toidab...

KÜLATÄNAV

Külatänav . . .
Kiira-käära
kiviaiad looklevad.
Rattaroopad krobelised,
kibuvitsad kirevad.
Kahel pool on nurmed, nurmed,
karja saata kaugele . . .
Küla näed, kuid seitse kurvet
lahutab sind temast veel.
Oh mu esivanemad!
Oleks võinud rajada
otse läbi põldude
laia karjatänava.
Aga tehti kavalalt, —
et ei mõistaks Kuripatt,
Vanaõelus külla tulla,
eksleks mööda tanumat,
meeled-mõistus pilla-palla!
ja kui viimaks hakkaski
paistma esimese talu
kaevuvinn või veskitiib, —
siis on hilja:
juba kukk
laulab kuskil koidikut,
Vanakurat ehmunult
annab sõrgadele valu!

Küll on pikad, igavad,
vaevalised tänavad!
Kirub neid nüüd masinist,
autojuht ja traktorist.
Aga täna nägin ma:
veervad vanad kiviaiad
kolinal ja mürinal,
põõsad ühes juurtega,
kamaraga, kruusaga . . .
Neid buldooser puudutas,
lihtsalt kaugemale läkkas
mitu sülda korraga.
Tee saab laiem, tasasem,
maastik vähem tusane.
Mis seal nutta,
mis seal kurta?
Keda kuradit meil karta!

1958

V. MILLER

JOONI MINEVIKU PÕLLUMAJANDUSEST

sajandil arvestati Saaremaa suurust 3000 adramaale, mis moodustas umbes 14—15% Eesti-ala adramaade üldarvust. Adramaa tähendas algupäraselt pere või mehe osa kogukonna maadest, selleaegset täistalu. Nii näitab adramaade arv ühtlasi vastava maakonna rahvaarvu. Et Saare- ja Muhumaa kokku moodustasid Eesti territooriumist ainult umbes 6%, oli Saaremaa XIII sajandil asustatud ligi 2,5 korda tihedamini kui suurem osa Eestist.

Läti Henriku kroonika räägib korduvalt Eesti suurtest jõukatest küladest. Eesti oli rikas maa ja röövvallutajad said rüüsteretkedel ikka suurt saaki, milles eriti tähtsa osa moodustasid suured loomakarjad. Saaremaa rikkust kiidetakse veel eriti. See oli talle osalt isegi õnnetuseks, sest meelitas ligi rüüstajaid. Näiteks, kui saarlased pärast orduvägede ränka lüüasaamist Durbe lahingus (1260. a.) üles tõusid ja maa taas vabastasid, leidis ordu 1261. a. nähtavasti just selle tõttu rohkesti vabatahtlikke kaasatulijaid sõjaretkele saarlaste vastu. Ja seiklejad ei pettunud: kroonik Dittlieb von Alnpeke kiidab, et veel kunagi ei olnud saadud nii suurt saaki.

Harilikult rõhutatakse Saaremaa rikkuse allikana liialt mereröövi ja kaubandust. Seda teevad sakslased oma anastuspoliitika õigustamiseks. Röövsaak on aga ajutine rikkus, saarlaste jõukus oli püsiv. Selle aluseks oli Saaremaa oma aja kohta väga kõrgel järjel olev põllumajandus, mille saaduste ekspordil oli tähtis osa ka kaubanduses.[1]

Sel ajal oli kahesugust põlluharimist: igal külal olid oma põlispõllud, mis vaheldumisi kesaga olid alati vilja all ja mida väetati,

[1] Andmeid vilja ekspordi kohta Saaremaalt vt. artiklis «Rajoonikeskus Kingissepa» Ajalugu.

peale selle olid alemaad, mida kasutati harilikult 20 aasta ringis. — Võsa raiuti ja põletati ning nii tuhaga väetatud põllule külvati 3 aastat järjest ja jäeti siis põld jälle maha, puhkama ja võsasse kasvama. Saaremaal, kus rahvatihedus oli väga suur ja harimiskõlblikke maid vähe, ei olnud kuigi suuri võimalusi aletegemiseks. Siin pidi olema valitsev põlispõld ja kui ta suutis nii suurt rahvastikku toita ja jõukagi hoida, pidi ta olema hästi haritud ja väetatud. Üldiselt valitses kahe-välja süsteem — 1 aasta vili, teine kesa. Põlluharimise riistad olid ka peaaegu samasugused kui enne Oktoobrirevolutsiooni. Saaremaa ader ei ole sellest ajast palju muutunud. Põllud said korrapäraselt sõnnikut, sest karjad olid suured. Peaaegu igal külal oli oma rannajagu. See kestis Saaremaal kuni maa reguleerimiseni XVIII saj. lõpul. Päris rannik aga oli osalt asustamata, nii et oma rannajagu oli ka üsna kaugel olevatel küladel. Nii kaugele kui ulatuvad andmed Saaremaa põlluharimise viisidest, räägitakse ka mudast kui põlluväetisest. Võibolla ei olnud juba siis rannaosa mitte ainult kalarannaks, vaid seal oli ka küla mudapeenar. Seda näib tõestavat ka see, et endisel merepiiril ei ole kusagil muda kuhjumisest tekkinud mullamaid, — küllap siis veeti muda juba väga ammu põllule.

Kui saarlaste iidsest põlluharimise viisist peame rääkima ainult oletamisi, siis XVIII ja XIX sajandi kohta on juba täpseid andmeid ja siin on Saaremaa selleaegse põlluharimise kõrge tase ja Saaremaa jõukus tõestatud.

XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse ametliku statistika andmeil, kus kubermangud järjestati viljakuse järgi (selle järgi, mitu seemet vili andis), oli harilikult Kuramaa Venemaal viljakuselt teine, Liivimaa kolmas ja Eestimaa neljas või viies kubermang. Ajuti nihkusid küll ettepoole mõned teised kubermangud, aga peale Kurski kubermangu olid need ajutised esirinda jõudjad, sellepärast maksab üldkokkuvõttes niisugune järjestus. Saaremaad loeti aga Liivimaa kõige viljakamaks maakonnaks, seega oli ta kõige esimeste hulgas Venemaal. Eriti rõhutatakse seda ikka XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul.* Siis selgus eriti Saaremaa põllumajanduse üleolek, sest igal pool mujal esines sel ajal viljasaakide järsk langus. See oli üleeuroopaline nähe; keskmiselt langes ennegi madal saak — 3—6 seemet — ühe seemne võrra. Põhjuseks oli üldiseks peetud asjaolu, et rahva kiire kasvu tõttu XVIII sajandil tuli tarvitusele võtta halvemaid maid. Oli aga ka veel teine, kaaluvam põhjus. Ühekülgse teravilja kasvatamisega ikka samal maaalal kurnati põld tühjaks mõnedest taimedele vajalikkudest ainetest, mille põld sai sõnniku näol ainult osaliselt tagasi. Eestis ilmnes see eriti selgesti alemaadel. Me ei suuda kujutadagi, et põlenud võsamaal ei hakka uuesti kasvama võsa, XIX sajandi alguses oli aga Baltimaade mõisnikkude üheks kõige põlevamaks päevaprobleemiks, kuidas kurnatud alemaid uuesti metsastada. Tähendab: üks või mõned ained puudusid eriti just alemaal. Et fosfor põleb ja läheb seega aletegemisel kaduma, oli selleks aineks tõenäo-

liselt peamiselt fosfor. Saaremaal seda häda ei olnud, sest alet ei tehtud Saaremaal ammu enam; tehti ainult natuke kütist naerimaal. Meremuda andis sõnnikus puudujäävad mineraalained. Viimase aja uurimised mandriosas on näidanud, et 5—10 km laiune riba mere ääres ei vaja meil fosforväetist. See on just ala, kuhu ulatub mudaväetise mõju ja aitab tõestada eelöeldut.

Parema väetamise kõrval oli Saaremaa põllupidamisel sel ajal veel teine suur eelis: põldusid hariti paremini, need olid umbrohupuhtad. XIX sajandi algul O. Huhni poolt kogutud andmeil künti põldu mandri-Eestis harilikult 1—3 korda, Saaremaal künti J. W. L. Luce andmeil aga XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul kesa- ja taliviljapõldu neli korda: kevadkünd, sõnniku sissekünd, korduskünd enne külvi ja seemenduskünd; suviviljapõldu 2 korda: kõrrekünd sügisel, seemenduskünd kevadel. Peale selle äestati veel põldu korduvalt. Erilist tähelepanu väärivad O. Huhni kogutud teated, et suvivili künti 6—10 päeva pärast külvi või siis, kui oras oli juba 2—3 lehes, uuesti läbi, «löödi ümber». Üks pastor kirjeldab, kuidas ta on pidanud seda alguses rumaluseks, nähes aga, kuidas põld nii muutub umbrohupuhtaks, on ta selle ka oma kirikumõisas eduga tarvitusele võtnud. Saaremaa põldude kohta kirjutatakse sel ajal ja veel 1850. aastal (J. Johnson), et need on paremad kui Liivimaal ja võrduvad kõige paremategа Eestimaal. Saaki arvestatakse üldiselt taliviljalt 6 seemet, suviviljalt 4, kuid lisatakse, et mõnes kihelkonnas ollakse rahul ka 3 seemnega.

Saaremaa oli ka esimene, kus tehti suuremaid maaparandustöid. Juba XVII sajandist on teateid madalamate maade kraavitamisest. Veel rohkem on aga teateid kivide koristamisest põldudelt. Paljud Saaremaa kiviaiad on olemas juba siis. Näiteks on Karja ja Mätja mõisa põldude ümber 1688. aastal juba 1028 sülda kiviaeda, talumaadel aga 9771 sülda. Muhu-Suuremõisa, Võlla ja Tamse mõisate rentnik väidab aga kohtu ees, et ta on vähem kui kümne aasta jooksul, s. o. 1664.—1672. a. lasknud teha 4964 sülda kiviaedu ja kõrgendanud endisi. Selleks on ta lasknud põllu seest ära vedada ka varem sinna kuhjatud kiviraunad.

Kui XVIII sajandi teisel poolel viidi Saaremaal läbi suur maade reguleerimine kroonu- ja eramõisate maade vahetamisega, et vähendada mõisamaade killustatust paljudesse üksteisest kaugel olevatesse lappidesse, selgus, et Saaremaal oli palju soostunud maid ja rapikuid, mis ei andnud mingit tulu. Et see raskendas maade vahetust era- ja kroonumõisate vahel, määrati 1769. aastal viitsekuberneri ja Saaremaa revisjoni komisjoni esimehe B. Campenhauseni algatusel 574 rubla raha ja üle 2000 vaka vilja maaparandustööde läbiviimiseks ja kindralkuberner Browni korraldusel käsutati kõik Saaremaa talupojad kroonutööde korras maaparandustöödele. Tööde algataja B. Campenhausen teatas hiljem oma ettekandes, et kõigist Saaremaa soodest on tõmmatud läbi kanalid ja suured maa-alad võsast laastatud. F. G. Mellini kaardi järgi aastast 1798 on Saaremaale tõesti rajatud terve kanalite

võrk. Sikassaare lahte üksi tuli 2 suurt kanalit. Lõunapoolne kanal algas Kangrusselja lähedalt lõuna pool Kuressaare-Orissaare maanteed, läks Masa ja Reo vahel üle Orissaare maantee ja suubus lõuna pool Laadjala mõisat Sikassaare lahte. Põhjapoolne kanal algas Haeska soost ja jooksis peaaegu paralleelselt Leisi maanteega. Saaremaa keskosa oli tihedalt täis kanaleid. Kaardil Sambliku soo nime all märgitud, Haeskast lääne pool asuvatesse sooaladesse oli kaevatud mitu kogujakanalit. Neist voolas vesi ühelt poolt Luulupe jõge mööda Triigi lahte, teiselt poolt Pahna või Uuelõve jõge mööda Siiksaare lahte.

Tihe kanalite võrk oli sooaladel, mille keskuses asub Koigi järv. Ka need alad olid mitmet pidi kanalitega läbi kaevatud. Siit väljus 3 kanalit: põhja poole Järveküla järve, kirdesse Sääre küla juures Väikesesse väina ja lõunasse Kõiguste jõge pidi Kõiguste lahte.

Lääne-Saaremaal algas suur kanal Lümanda järvest, läbis lõuna suunas Suurissoo ja pöördus siis süvendatud Pussa jõena merre.

Kaevatud kanalite üldpikkus oli 38 413 sülda, s. o. üle 80 km.

Kahjuks ei hooldatud aga hiljem neid kraave korralikult ja nad ummistusid juba mõnekümne aasta pärast.

Eespool öeldust selgub, et Saaremaa põldude headus seisis peamiselt nende harimise ja väetamise headuses. Mitmed vaatlejad märgivad, et Saaremaal peetakse väga palju loomi, ja arvavad, et isegi liiga palju, kuna nende eest ei saada raha ja neile kulutatakse palju vilja. Saarlased aga teadsid, et sõnnik ja sellele lisaks muda koos korraliku harimisega on abinõud, mis panevad nende põllud vilja kasvatama, mitte maa eriline headus. Loomakasvatuses olid samal ajal kuulsad Saaremaa lambad. Need olid peenvillalised, segu kohalikust maalambast ja kallist hispaania peenvillalambast, mille Rootsi valitsus tõi oma saartele, kust saarlased neid endalegi tõid, osalt isegi varastasid, sest Rootsi valitsus kartis võistlust villaturul ja hoidis oma lambaid hoolega.

Saarlaste s u h t e l i s e l t suurema jõukuse üheks põhjuseks oli siiski ka see, et siin oli kõige enam kroonumõisaid. Üle poole Saaremaa talupoegadest elas kroonumaadel. Saaremaal oli kõnekäänd: «Kroonuvalla vabadik on enam kui pärisvalla puumaamees». See näitab, kui kõrgelt hindas rahvas ise seda paremust. Kroonu talupoeg oli palju enam kindlustatud: teda kaitsesid seadused, tema teonorm oli kindlaks määratud ja üldiselt väiksem kui eramõisates. Olukorra kindlustatus võimaldas tal panna suuremat rõhku oma koha paremale järjele viimisele, sest ei olnud karta, et selle pärast kohe rent tõuseb. Kroonumõisate rohkus ja avatud merepiir, mille kaudu võis pageda liigse kurnamise eest, pidurdasid mõnel määral koormiste tõusu ka eramõisates. Teonormid olid Saaremaal natuke madalamad kui Liivimaa mandriosas.

Suhteline jõukus ei tähenda muidugi, et Saaremaa talupoeg ei oleks sel ajal olnud vaene. Ta ägas samuti ränkade koormiste all, teiste eesti talupoegade olukord oli aga veel halvem.

XIX sajandi keskpaigani on Saaremaale omane suur majanduslik aktiivsus. Siin otsitakse järjest uusi teid mõisa- ja ka talumajanduse parandamiseks. Sajandi alguses kasvatatakse mõisates juba lutserni, sajandi keskpaiku märgitakse, et Saaremaal on õuna- ja marjaaedu talude juures palju sagedamini kui mandril. Veel sajandi keskpaiku veetakse Saaremaalt põllumajandussaadusi välja suurel hulgal; 1837—1846 näiteks igal aastal keskmiselt ligi 20 000 setverti[1] vilja ja üle 9000 pange viina.

Siis aga algab natukehaaval stagnatsioon.

XIX sajandi teisel poolel ei räägita enam Saaremaa jõukusest ja Saaremaa põldude viljakusest. Sajandi lõpul ja käesoleva alguses hakatakse juba rääkima Saaremaa vaesusest ja saarlasi hakatakse mandril tundma «sookurgedena» või «kraavihallidena».

Oli tekkinud suur murrang. Põhjusi oli mitu: mandril võeti tarvitusele hõlmader ja sügavam künd. Sügavama mullaga maade tähtsus ja nende saak sellega tõusis. Hakkas levima mineraalväetise kasutamine. Saaremaa saagid jäid s u h t e l i s e l t väiksemaks. Samal ajal vähenes aga ka Saaremaa põldude a b s o l u u t n e viljakus. Raharendile üleminek, mis mandril sai aluseks põllumajanduse suurele tõusule, mõjus siin vastupidiselt. Saaremaal ei olnud turgu, väike Kuressaare tarvitas väga vähe. Kogu Saaremaa talumajandus oli säilitanud suurel määral naturaalmajandusliku iseloomu; peale vilja tootis ta kõike ainult oma tarbeks. Viljahinnad langesid aga pidevalt. Raha rendimaksmiseks oli kergem saada mandril tööl käies, seda enam, et sel ajal algas just Riia ja Tallinna hoogne kasvamine — seal vajati ehitustöölisi, maal mõisates kraavitöölisi. Võib-olla aitas selleks kaasa ka vana saarlaste rännukirg, et juba varem esinenud komme — käia suvel mandril tööl — muutus üldiseks. Üle 3000 tööjõulise inimese läks igal kevadel välja. Suveks jäi maa meestest tühjaks, peaaegu kõik põllutööd jäid naiste kaela. Need olid küll tublid, aga nad ei jõudnud kõike. Kadus aegapidi põllu neljakordne kündmine talivilja külvi eel, ununes hoopis suvivilja kevadine «ümberlöömine». Saagid hakkasid natukehaaval langema. Mõisate tuluallikana hakkas küll sajandivahetusel arenema piimakarja kasvatus. Saaremaa, eriti Schlupi meierei juustul oli hea nimi paljudes Venemaa linnades. Põllumajanduse taseme üldise languse pilti see aga ei muutnud.

Juba langenud põllumajandusliku taseme järele otsustades räägitakse ka ajalooliselt ikka Saaremaast kui vaesest, kehva põllupinnaga maast. Nagu eespool toodud andmeist selgub, ei ole see õige. Põllupinna headus oleneb agrotehnikast ja maaharimise viisist ning muutub ajas. Töö on see, mis põllu heaks teeb. Vanad saarlased mõistsid seda.

[1] Setvert = ca 210 l, seega teravilja väljavedu ligi 4000 tonni aastas + teraviljast valmistatud viin.

SOO ON VALLUTATUD

Saaremaa kehvad, kivised ja kadakased karjamaad ning soostunud heinamaad on nõudnud aastasadu saare talupojalt visa tööd. Higi ja vaevaga hoiti söögilaual leib ja hädavaevu kõrvane. Seepärast kujunes juba ammusest ajast tavaks, et saarlased rändasid mandrile jõukate hallparunite ja kulakute juurest lisa teenima. Mõru oli võõrsil teenitud leib, palju tuli kannatada alandust ja mõnitamist.

Kodanluse võimuletulekuga ei muutunud Saaremaa talupoja olukord kuigi palju paremaks. Tehti küll suurt kära demokraatiast, vabadusest, töötavale talupojale tõotati kullamägesid, kuid tegelikult oli suur osa saare talupoegadest sunnitud ikkagi kiratsema.

Jagati mõisamaad ja tekkis rohkesti asundustalusid. Asunikel oli tõsist tegemist, et jalgu alla saada. Artiklis «Väärnähtusi maareformi teostamises» kirjutab «Meie Maa» 16. mail 1925. a., et mõisate tükeldamisega ei tehtud mitmel pool õieti. Näiteks Loona kandi mees kurdab, et kohad planeeriti väikesed, kõigest 5 tiinu põllumaad. Sinnagi pandi elama 2 perekonda. Seega maad elamiseks vähe ja suremiseks palju. Üks sai hea põllu- ja heinamaa, teine aga põlluks kiviklibustiku ja heinamaaks soomülka.

Asunike virelemine kestis aastaid, sellest on ka ajalehe veergudel korduvalt juttu. Neile tehti ülekohut maade ja metsade hindamisel. «Peaaegu ühes ja samasuguses väärtuses maa hinnati mitmes väärtuses ja õige suurte vahedega. Näiteks ühel hinnati 4 ha karjamaad keskmise headusega heinamaaks jne. Samuti on hinnatud asunike tulipuud üle poole kallimaks riigimetsadest müüdavate tulipuude hindadest. Nii vajaks metski uuesti hindamist.» («Meie Maa» 24. aprill 1934.) 10—14-hektariline vilets asundustalu, kus ainult paar hektarit head põldu ja kus polnud ebasobiva pinnase tõttu uudismaa tegemise võimalusi, ei suutnud areneda ega tasuda 100—160-kroonilisi makse aastas. Märtsikuus 1934. a. pöördus Saaremaa asunike saatkond riigivanema poole palvekirjaga, millele oli alla kirjutanud ligi 1000 asunikku. Nad nõudsid metsamaadest juurdelõikeid oma väikekohtade elujõulisemaks muutmiseks, metsahindade ühtlustamist ja alandamist, maaostumaksu võlgade kustutamist jne.

Need taotlused jäid aga viljatuiks. Palvekirjadele vastati, et Saaremaa asunikel polevat õieti midagi viga!

«Meie Maast» (13. juuni 1923) loeme: «Ülemaale teenistust otsima teiste hulgas on ka paljud asunikud läinud. Paljud kavatsevad siis minna, kui kevadine külvitöö lõpetatud on. Nähtavasti ei võimalda maa neile veel äraelamist.»

«Torgu. Mannermaale tööle on siit tänavu paljud noormehed läinud ja paljud kavatsevad peale pühi minna», kirjutab «Meie Maa» 19. mail 1923. a. «Koju jäävad ainult noored jõuetud ja vanad väetid. Suurem osa minejatest läheb ehitustöödele. Paljud lähevad ka maale kaevandustesse ja turbarabadesse.»

Kuid ega mandrilgi saarlasi «paradiis» oodanud. «Läänemaalt. Lähtrust. Saaremaa kraavikaevajad, kes hra Poopu kraavikaevamisele asusid, on suure vee tõttu «pigis». Paljud jätavad labidad maha ja sõidavad Tallinna poole. Teised aga, kes raha nappuse poolest edasi ega tagasi ei saa, istuvad ja ohkavad!» («Meie Maa», 6. juuni 1923.)

Tallinnaski polnud väljavaated paremad. «Tallinnasse on viimasel ajal tööliste juurdevool nii suur olnud, kuid igatsetud «õnnemaad» rahuldava teenistuse näol pole ka siin palju leida. Iseäranis palju, vististi kaugelt rohkem, kui ühestki teisest maakonnast, voolab Saaremaalt teenistuse otsijaid kokku, aga et ehituse ja muud välistööd täiel hool veel alganud pole, on teenistuse leidmine raske.» («Meie Maa», 2. juuni 1923.)

Mandrilt otsisid teenistust ka lapsed. «Omal ajal oli Kuramaa koht, kus kehvemate saarlaste lapsi karjapoisteks käis. Nüüd on aga Viljandimaa saanud kohaks, kuhu Saaremaalt aasta-aastalt rohkem karjalapsi rändab, sealsetesse taludesse teenistusse. Tänavu kevadel on senini harilik nähtus olnud, et igakord, mil reisijatelaev Kuressaarest Pärnu sõidab, ta igakord ka suuremal hulgal karjalapsi ja põllutöölisi Saaremaalt ühes viib,» kirjutab «Meie Maa» 13. mail 1925. a.

*

Saarlaste peamiseks tegevusalaks kodanlikul ajal oli põllumajandus, millega tegeles üle 80% elanikkonnast. Kalandus oli peatööalaks ainult 2%-le elanikest, kõrvaltööalaks aga 15%-le elanikest. Seega jäi kalandus saarlastele kehva püünistebaasi tõttu ikkagi lisatööks põllunduse ja karjapidamise kõrval.

1929. a. oli Saaremaal 10 163 talundit, mis hõlmasid 253 558 ha maad. Enam kui pooled olid ostutalundid, mida peremehed ise pidasid, 25% asundus- ja ligi 16 protsenti riigi renditalundid. Ka Saaremaa külades oli toimunud kihistumine: tekkisid külakurnajad — kulakud, kelle valduses olid paremad maalapid. 1929. a. oli Saaremaal 822 talul maid 50—100 ha, 21 talundil aga ulatus maa suurus üle 100 ha. Kokku oli nende suurtalude valduses 59 732 ha maad. Samal ajal oli 2666 väiketalundi (1—10 ha) käes kõigest 15 832 ha maad.

Palgatööjõudu kasutati Saaremaal vähem kui mandril. Iga 100

töötava perekonnaliikme kohta tuli 12,7 palgalist töötajat (Eesti keskmine 21,3). Palgatöölistest kasutati kõige rohkem suvitöölisi. Suur nõudmine oli ka päevatööliste järele, eriti heinaajal. Väiksemates taludes tegid põllutööd peamiselt naised, sest mehed kas tegelesid kalapüügiga või käisid mandril tööl.

Üldiselt oli Saaremaa põllumajandus mandriga võrreldes maha jäänud. Põllumajanduse arengule mõjus takistavalt umbes 200 külas valitsenud lapitalude süsteem. Lapitalude kruntimine läks väga aeglaselt. 30-ndate aastate algul oli ümber korraldatud ainult 15 küla. Sellise maakasutusviisi juures, kus talu oli mitmes, vahel isegi mitmekümnes tükis, oli võimatu rakendada uuemaid põlluharimismeetodeid ja teha maaparandustöid.

Saaremaal valitses põhiliselt 3—4-välja süsteem, mis enamikust maakondadest oli juba kadunud. Lõviosa — 74,4% võtsid enda alla heina- ja karjamaad. Põllumaad oli talunditel ainult 15,7% (Eesti keskmine 33,4%). Seetõttu oli ka üldine tulu põllumajandussaadustest väike. Mitte ainult põllud, vaid ka karja- ning heinamaad olid väga viletsad. Karjamaad olid enamasti liivased või paepealsed kadastikud, kus loom vaevalt leidis endale toitu. Kultuurkarjamaid veel ei olnud, ainult Sandla mõisas ja Kõljala põllutöökoolis tehti selles osas katseid. Ka kultuurniite omasid vaid Kõljala põllutöökool ja mõned suuremad talundid, kus oli tehtud maaparandustöid.

Tähtsamateks kultuurideks olid rukis, oder, nisu ja kartul. Põldheina kasvatati Saaremaal 4 korda vähem kui teistes maakondades, mis oli tingitud eeskätt põllumaa vähesusest. Kodanluseaegsele Saaremaa põllumajandusele oli veel iseloomulik see, et tarvitati äärmiselt vähe mineraalväetisi — 6—7 korda vähem kui keskmiselt Eestis. Iga 100 ha põllumaa kohta anti ainult 8 kotti kunstväetist.

Uuemate põllutööriistade ja masinate kasutamise osas jäi Saaremaa teistest maakondadest tunduvalt maha. Niidumasinad, kultivaatorid, külvimasinad, viljalõikajad hakkasid siginema alles 30-ndate aastate lõpul ja sedagi peamiselt jõukamates taludes. Põhjuseks oli jällegi lapimaade süsteem ja kivine põllupind, kus masinate kasutamine on raskendatud. Muidugi mängis siin suurt osa talupoegade nõrk ostuvõime.

30-ndail aastail hakati Saaremaal veeühingute abil tegema maaparandustöid. 1934. aastaks oli kaevatud 17 suuremat ja rida väiksemaid magistraalkraave. Õgvendati ja süvendati mitmeid jõgesid. Uudismaade kasutusele võtmise tõttu leidsid paljud talupojad endale kodust tööd ja tegevust, mistõttu mandril käimine jäi vähemaks. See käib eeskätt Pöide meeste kohta. Maaparandustööd ei parandanud aga kõigi talupoegade elujärge.

Kui soomaid omavates külades hakati moodustama veeühinguid, astusid talupojad meelsasti nende liikmeks. Nad lootsid, et veeühingu kaasabil saab soost rajada head põllu- ja heinamaad. Talupidajatel, eriti kehvikutel ja keskmikel tuli aga pettuda vee-

ühinguis. Selles suhtes on tüüpiline endise Kärla valla Kiriku küla talumeeste soode ülesharimise lugu.

... See oli 30-ndail aastail. Ühel kevadisel hommikul liikus salk Kiriku küla mehi, labidad ja leivakompsud õlal, Kaatsa soo poole. Olid ju mehed astunud veeühingusse ja nüüd sammusid nad, peas julged plaanid ja head lootused, aastakümneid kasutult seisnud sohu, et ühise jõuga valmis ehitada peakanal suure soolahmaka kuivendamiseks. Kanal oli planeeritud nii, et see läbis kõigi talumeeste maid. Igaüks pidi veeühingule maksma üsna prisked kroonid osamaksu. See aga talumehi nii väga ei kohutanud, sest riik võttis osa kulutusi enda kanda ja pealegi loodeti ühiselt, terve küla rahvaga, soost jagu saada.

Nii käisidki mehed iga päev kraavi viskamas. Lootus muuta kultuurmaaks kas või väike siiluke sood virgutas mehi. Ei hoolitud põlvini ulatuvast rabaveest, valutavast pihast ega rakkudest peopesas. Töötati visalt, kannatlikult. Kui viimaks ühise tööga peakanal valmis sai ja selles mulksus pruunikas rabavesi, libises meeste rinnust kergendusohe.

Vanasõna ütleb, et ära hõiska enne õhtut. Varsti hakkasid Kiriku küla talumehed taipama, et suurem ja raskem töö seisis veel ees. Peakanalist üksinda oli vähe. Et maa viia kultuurseisundisse, oli vaja kaevata detailkraavid. Siin aga ei andnud veeühing enam mingisugust abi. Igaüks pidi ise vaatama, kuidas hakkama saab. Kellel oli rahakotis veidi rohkem kroone, see palkas kraavitöölisi ja juhtis kraaviotsad kanalisse. Enamikul küla talupoegadest aga seda võimalust ei olnud. Jällegi võeti labidad õlale ja käidi Kaatsa soos, nüüd juba igamees oma maasiilul, kraavi viskamas. Palju sa aga üksinda ja palja ihurammuga ikka jõuad. Kes suutis kuivendada poole, kes ühe või poolteist — kaks hektarit. Puudusid vahendid ja võimalused puude juurimiseks ja võsa laastamiseks.

Suure töö ja vaevaga kuivendatud maatükkide kultuurseisundisse viimisega oli hulk raskusi — millega maa üles künda? Viimaks sobitati kaupa Kuressaare värvimistöökoja omaniku Kitiga, kellel oli traktor. Kitt nõudis traktori kasutamise eest «vänget» tasu, kuid talumeestel polnud midagi parata: tuli ju maatükk kuidagi üles harida. Algul külvati sisse viljaseeme. Külv tehti hobustega. Ega seegi kerge olnud. Pehme pinnas ei kandnud hobuseid, nendele meisterdati jalga nn. sookingad.

Paari aasta pärast külvati uudismaadele ristikut ja timutit. Need uudismaalapid tõid aga Kiriku küla talumeestele rohkem muret ja tuska kui rõõmu. Kraavid hakkasid ummistuma, täis kasvama, nende korrashoidmiseks ei jätkunud jõudu. Ja nii juhtuski, et mõned aastad hiljem oli Gustav Loigu, Juuli Väriku, Jüri Loikeni ja paljude teiste maalapp uuesti metsistunud, raske töö ja vaev tühja läinud.

Peakanali eest tuli aga veeühingu kassasse endiselt maksta. «Mille kuradi eest me lõpuks maksame, kui soost pole küünevõrdki

kasul» hakkasid talumehed viimaks taipama. Soo võimutses endiselt Kiriku küla talupoegade üle...

Ja nii oli kogu Saaremaal. Uudismaid jaksasid harida ja korras hoida vaid mõned jõukamad talupojad, kellel rahakott kõhukam oli. Kehvemad saarlased aga käisid endiselt mandril sulasteks, kraavihallideks või ehitustöödel. Mandril käimise kõrval leidsid paljud teenistust ka kohapeal jõukate talupoegade juures.

24. aprillil 1934. a. kirjutatakse «Meie Maas» Laimjalast: «Taluteenijate arv näitab siin rohkenemist. Peaaegu igal talupidajal on teenija. Kuna mandril on taluteenijate palgad veel kõrgemad, on ka siit... talunoored läinud mandrile teenima. Nende asemele aga palkavad isad teenima Sõrve neide, kes lepivad odavama palgaga. Praegu tuleb siin iga päev teenijaid juurde.»

«Neljapäeval viis Läti mootorpaat «Austrums» Roomassaarest Kuramaale 44 ja reedel 36 inimest. Minejad olid enamasti poisikesed ja poisikeseohtu noormehed, kes läksid Kuramaale karjasteks ja tööpoisteks.» («Meie Maa» 8. mail 1934. a.)

Ligi 30% talunditest oli võlgades, kusjuures keskmine võla suurus talundi kohta oli 440 krooni. Suurema osa moodustasid riigivõlad (79%) ja erapankade võlad (12,6%).

*

1940. aasta. Raputanud endalt aastaid kestnud kodanluse ikke, hakkas rahvas elu uut moodi seadma. Eesti Töötava Rahva Liidu valimiseelseis loosungeis deklareeriti:

«Eesti Töötava Rahva Liit võitleb igakülgse riikliku abi eest väikepõllupidajatele ja maata talurahvale nende maaga varustamises ja võla- ning maksukoorma otsustava kergendamise eest, mis rõhub meie talurahvast.»

24. juulil, pärast nõukogude võimu kehtestamist, avaldas «Meie Maa» rõõmustava teate: «Teisipäeval võttis Riigivolikogu oma koosolekul vastu deklaratsiooni, millega kogu maa ühes põuevaradega, metsadega, järvedega ja jõgedega kuulutatakse kogu rahva omanduseks, s. o. riigi omanduseks». Maa ülejäägid anti väikemaapidamistele juurdelõigeteks ja uute majapidamiste loomiseks. Kellel oli maad ülearu palju, selle valdusi kärbiti ja anti neile, kes olid kogu oma elu jooksul maa järele nälga tundnud. Maareformi tulemusena said 53 000 sulast ja kehvikut nõukogude võimult 550 000 ha maad. Talupoegade võlad kustutati ja neile anti pikaajalist riiklikku laenu.

Saaremaa külades võimsalt süttinud uue elu leegi kustutasid aga ajutiselt saksa fašistid. Okupandid võtsid saare talupojalt mitu nahka. Röövmajanduse tagajärjel langesid põlluviljade saagid ja kahanes kariloomade arv. Vähenes ka külvipindala.

1944. a. vabastasid Nõukogude armee väeosad Saaremaa fašistlikest röövvallutajaist. Maareformi taastamise tagajärjel

said 2579 maata ja vähese maaga Saaremaa talupoega kokku 20 356 ha maad. Riik osutas talurahvale tohutu suurt abi. Loodi hobulaenutuspunktid ja masina-traktorijaam, kes laenutasid talupoegadele põllutööriistu ja -masinaid.

1949. aasta läheb ajalukku suurte muudatuste aastana saare külas. Valdav enamus talupoegi astus kolhoosidesse. Selline otsus ei küpsenud üleöö. Oli olnud palju kõhklemisi, lahkarvamusi. Talupoeg, kes kogu aeg oli igatsenud maa järele, kogu ihu ja hingega klammerdunud oma isikliku majapidamise külge, ei suutnud nii järsku kõigest sellest lahti öelda. Kuid uus võitis, ja peagi veendusid kõhklejadki ühismajapidamise eelistes. Muidugi ei läinud algul veel kõik libedasti. Puudusid kollektiivse töö kogemused, kolhoosidel tekkis mitmesuguseid majanduslikke raskusi. Noored kolhoosid said aga riigilt toetust. 1949. a. kevadel toodi Saaremaale täiendavalt 3035 tonni mineraalväetisi ja anti 400 000 rubla krediiti kariloomade soetamiseks ning elamute ehitamiseks. Lisaks Saare traktorijaamale organiseeriti veel Pöide masina-traktorijaam. Põldudel hakkasid tööle traktorid ja kombainid. Pikkamööda saadi kasvuraskustest üle ja kolhoosid seadsid end tugevamini jalgadele.

Suured ümberkorraldused külas ei jätnud mõju avaldamata ka inimestele. Endistel taluteenijatel, sulaspoistel ja kraavihallidel polnud nüüd enam vaja minna mandrile kulakuid teenima, tööd ja leiba jätkus kodusaarel külluses. Ja polnud juhus, et Pähkla külas valisid talupojad kolhoosi moodustamisel esimeheks elupõlise kraavihalli Mihkel Lepiku. Lihtsad töömehed said elu peremeesteks . . .

*

Käesoleva kirjutise eesmärgiks ei ole anda ammendavat ülevaadet tänapäeva Saaremaa põllumajandusest. Sellest on juttu teistes lugudes. Peatuksime lähemalt maaparandustöödel.

. . . 29. mail 1946. a. teatas maakonna ajaleht «Saarte Hääl»: «9. juunil k. a. toimuvad Saare masina-traktorijaama korraldusel ülesaaremaalised uudismaa ülesharimise talgud. Maa-ala, mis tuleb puhastamisele ja ülesharimisele, asub Valjala vallas . . .»

9. juuni varahommik. Piimjasvalgesse udulinikusse mähitud hääletu männituka tagant hakkasid õrnalt roosatama koidu palged. Unest käheda häälega kires esimene kukk . . .

Lööne poole viivalt teelt hakkas kostma mürinat. Üksteise järel vurasid veoautod inimestega soo poole. Vilksatasid mööda õhetavad näod, kirevad pearätid, tolmukeerus punas uhkelt lipp. Laulud, hõisked, pillihääled . . . Igast Saaremaa sopist ruttas rahvas Lööne sohu talgutele. Tuli noori ja vanu küll Muhust, Leisist, Tagalahe äärest ja Pärsamaalt, küll Mustjala kandist, Pöidelt ja Sõrve säärelt — ühtekokku 768 inimest. Rahvas jagati gruppidesse ja brigaadidesse ning töö algas.

Päikses labidaterasid vilgub,
higi põskedelt pärleina tilgub,
tuules lendavad vallatud salgud —
nüüd talgud meil, hõissa, talgud!

Mehed kraavidest viskavad mulda —
ei siia laisklema tulda!
Jõudu! See alles on algus!
Nüüd talgud meil, hõissa, talgud!

Juba uhke põrinaga
käiku läksid «Natid»
sametmusti mullakahme
üles keerutati...

Nii kirjutas meie kodusaare poetess D. Vaarandi oma luuletuses «Talgud Lööne soos».

Lõbus töömeeleolu kestis kogu päeva. Kraavikaevamisel ei jõudnud keegi sammu pidada Saia küla meestega. Ossia Raamat, Peeter Sai, Arteemi Raamat, Arseeni Kadakas, Joosep Kallas ja Mihkel Turja olid talgutel kõige kõvemateks töömeesteks. Võsa ja kändude juurimisel olid mehe eest väljas Johannes Aab, Feodor Lember ja Boris Lember Kuressaare vallast, Karl Link, Matvei Saarkoppel, Alma Sagul Muhu vallast, Juuli Järvando, Aleksander Aav, Feodor Kivi Kaarma vallast ja paljud teised.

Ühise, üksmeelse tööga juuriti 48 ha põõsastest ja kändudest ning kaevati 2000 jooksvat meetrit kraavi. Traktoritega künti ja randaaliti ligi 10 hektarit.

Kelle kraave kaevasime,
kes siit heina saab?
Kelle jaoks end vaevasime,
kelle on see maa?

Ta on meie endi jagu,
kuulub meile endile,
nagu põllul iga vagu,
nagu mets ja järveveed.

D. Vaarandi, «Talgud Lööne soos»

Nendes sõnades peitub sügav mõte: ühise tööga loome iseendile rikkusi. See mõte tiivustaski talgulisi. Magnus Kald, kes võttis osa talgutest Lööne soos, jutustab: «Nägin hallipäist vanakest, elupõlist maameest, kes seisis kepile toetudes kraavipervel ja jälgis üksisilmi, kuidas juuriti kände ja põõsaid, kuidas traktoriadra hõlm keeras kummuli aastakümneid kasutult seisnud maad. Mööda vanakese kortsus põski veeresid alla jämedad pisarad...» Võib aimata, mis toimus vana talumehe hinges sel hetkel. Võib-olla oli ta ise püüdnud sellest soost üksinda jagu saada, matnud siia mülgaste vahele oma tervise ja nooruse, kuid osutus jõuetuks nagu üksik kõrkjas tuules? Nüüd nägi ta aga oma silmaga, kuidas ühise kollektiivse tööga hakkas teoks saama tema

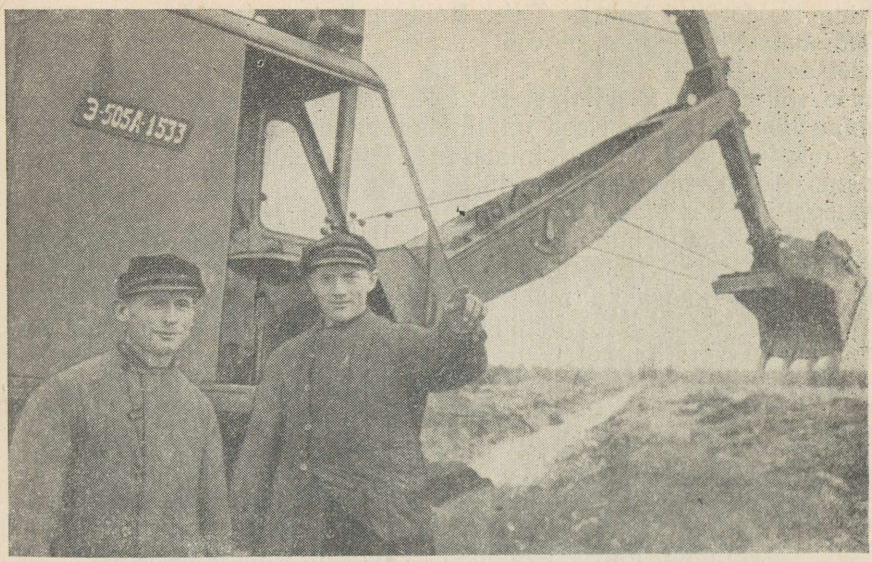

V. Kallase foto

Saare maaparandusjaama ekskavaatorijuht A. Munak ja tema abi E. Laes soos kraavi kaevamas

ammune unistus. Kogu saare rahvas alustas ühist rünnakut soodele...

Kolhoosikorra päevil võtsid üha suurema hoo mehhaniseeritud maaparandustööd. 1950. a. märtsis moodustati Saare maaparandusjaam. Soodes hakkasid mürisema võimsad traktorid, ekskavaatorid, buldooserid ja teised masinad. Uudismaid hariti mitte enam muskli jõul, vaid tehnika abiga.

Maaparandusjaamal on praegu üsna suur masinapark: 8 ekskavaatorit, 36 traktorit ja buldooserit ning rohkesti mitmesugust muud tehnikat, mida käsitsevad vilunud spetsialistid. Aastail 1951—1955 tehti Saaremaal maaparandustöid rohkem kui 10 000 ha ulatuses. Viimastel aastatel on maaparandustööde maht Saaremaal veelgi kasvanud. Kahe aasta jooksul (1956—1957) kuivendati üle 2600 ha seni kasutamata seisnud maid ja künti üles enam kui 900 ha uudismaid. Peale selle juuriti kände ligi 1300 hektarilt ning koristati kividest 1000 ha põlde. Nimetamisväärset tööd on tehtud ka uute magistraalkraavide kaevamisel ja vanade süvendamisel ning puhastamisel. Nii ulatus ekskavaatoritööde hulk aastail 1956—1957 poole miljoni kuupmeetrini.

Maaparandusjaama kollektiiv täidab hästi oma ülesandeid. Ekskavaatorijuhid Arnold Munk, Alfred Harjus ja Heimar Lember viskavad igas vahetuses kümneid kuupmeetreid pinnast üle plaani. Mehesti teevad tööd ka masinistid Bärni Tuulik ja Eduard Laes

ning traktoristid Roman Tiits, Ruuben Kahm ning Jermolai Saar. Tunnustavalt räägitakse veel noorest traktoristist Vambola Kilometsast, kes tuli 1957. a. vabariigi maanoorte sotsialistliku võistluse võitjaks, ja keevitajast Paul Kurest. Kõigi eesrindlaste loetlemine läheks pikale. Need on lihtsad töömehed, uue ellusuhtumise ja uue maailmavaatega inimesed. Neil ei tarvitse enam minna, pamp õlal, mandrilt leivapalukest teenima — nad ehitavad oma kätega uut elu oma kodusaarel . . .

Soode ülesharimine ei ole ainult Saare maaparandusjaama mehhanisaatorite mureks. Sellele tööle aitavad talgute korras jõudumööda kaasa ka maa- ja linnanoored mitmetelt elualadelt. Talgud Lööne soos ei jäänud viimasteks, taolisi on korraldatud Saaremaal veel mitmel pool.

2. juunil 1956. a. olid talgud «Ühistalu» kolhoosis. Kolhoosirahvale sõitis appi üle 60 linnanoore. Ajalehest «Kommunismi Ehitaja» nr. 67 loeme:

«Üsna ootamata taandub lehtmetsade varasuvine pidurüü lahtistel veoautodel sõitvate noormeeste ja tütarlaste imetlevate pilkude eest, — taandub, andes maad avarale lagendikule. See on soo — Saaremaa põlise põllumehe vihaseim vaenlane. Siin ta siis laiub, ääretu ja võimas. Ta on inimkäte poolt juba ahelaisse pandud ning sunnitud kasvatama mahlakat ristikut ning timutit põllumehele. Aga soo, olgugi kodustatud, nõuab põllumehelt alatasa kümnist tööjõu näol. Juba ongi harukraavid ummistumas, sogane laukavesi ei leia enam väljapääsu magistraalini. Veel aasta või paar ja tuleks alustada kõike otsast peale. Vaat, mis tegi rahutuks «Ühistalu» kolhoosi noored eesotsas tubli agronoomi, komsomoliorganisatsiooni sekretäri Enna Kaasikuga.

Täna on noor agronoom õnnelik ja endaga rahul. Kaugelt üle poolesaja abilise linnast ja enamik tööjõulisi kolhoosnikuid on alustanud hoogsat rünnakut kurikavala soo vastu . . . »

Välkusid kirved ja labidad, kuuldus teoröömsaid naljatusi, tütarlaste kilkeid.

Kägu kukkus kuuse otsas:
linnamehed Eikla metsas,
kaasas labidad ja kirved, —
tulid kokku terved parved.

Esimees see käsu andis,
mille järgi nõnda sündis:
võeti lasnad, kirved kätte,
lasti kraaviotsad vette.

Muld oli pehme, mehed tublid,
varsti valmis mitmed tükid.
Veelgi parem — naistevägi
mitu kraavi valmis tegi . . .

Nii kirjutas välkleht «Talguline» noorte tööst kolhoosi soouudismaadel.

Ühisel jõul tehti ära tükk tööd. Kaevati lahti 80 kraaviotsa, ehitati 27 tugevat silda. Noortest olid kõige virgemad Suurtee,

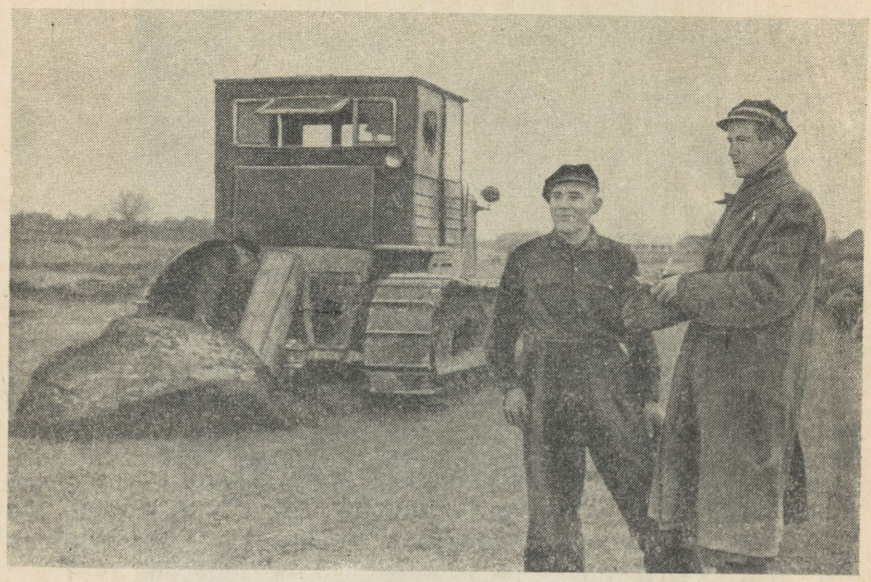

V. Kallase foto

Saare maaparandusjaama brigadir A. Leiner kontrollib traktorist V. Kurgpõllu tööd kivide koristamisel

Ohak, Pilt, Mihkelson, Väli ja Nõulik. Tublit tööd tegi ka kirveja saemeeste brigaad, koosseisus Transtok, Kermik, Mõtt, Prooses, Mets, Himmist ja Velsvebel, kes langetasid ja töötasid ümber ligi 10 tihumeetrit puitu. Kõiki kulusid maha arvestades võitis kolhoos talgutega ligi poolteist tuhat rubla.

Tänu soode kuivendamisele ja uudismaade ulatuslikule ülesharimisele on paljudes Saaremaa kolhoosides jõutud nii kaugele, et kogu ühiskarjale vajalik koresööda kogus saadakse kultuur- ja põlluheinast. Näiteks «Kalevi» kolhoosis on üles haritud üle 500 hektari uudismaid, kus lokkab rammus kultuurhein. Kolhoosnikutel pole vaja enam käsivikatitega võsastunud looduslikel heinamaadel sopsida ega «mättaid koorida». Kogu heinatöö tehakse suurtel uudismaa massiividel masinatega. Looduslikke heinamaid ei puudutata enam ka «Üksmeele», «Kungla», «Lembitu», «Võidu», «Esimese Mai» ja paljudes teistes kolhoosides.

Järjest laiemat ulatust võtab Saaremaal kultuurkarjamaade rajamine. Kui 1956. a. oli kultuurkarjamaid 1 272 ha, siis 1960. aastaks kasvab see arv juba 5 417-ni.

Soo-uudismaade ülesharimine, kultuurrohumaade rajamine võimaldab tunduvalt suurendada liha, piima ja või tootmist, aitab muuta saare rahva elu jõukamaks ja kultuursemaks.

E. TENNOV

ÜHISE TÖÖ PIONEERIDE JUURES

On lõikuskuu. Vähem kui kolm aastat on möödas sõjavankri veeremisest Saaremaa pinnal. Mehed on vahetanud tulirelva tööriista vastu, aga paljud pole tagasi tulnudki sellelt rängalt teekonnalt, kus jälle kord põrkas veriselt kokku uus ja vana maailmakord ning uus kinnitas oma kasvavaid eluõigusi. Kuskilt ööpimedusest luurab veel habetunud ja sünge kulakupoeg, käsi revolvripäral, hinges segadus ja raev. Tuul sahistab küpsevaid vilju nagu aastakümneid ja -sadu tagasi, aga inimeste vahel valmivad pöördeliselt uued suhted. On neid, kes seda mõistavad, kes mitte . . .

Valjala valla mees, kommunist Herman Kuning on kogunud enda ümber kuus erksamat talumeest. Seitsme Sakla küla talu baasil luuakse esimene Eesti NSV ühismajand — Viktor Kingissepa nimeline kolhoos. Esimene ühislõikus ei erine kuigi palju kõikidest eelmistest: põllud koristatakse küll üheskoos, kuid saak läheb endistviisi iga peremehe salve eraldi. Alles siis, kui hakatakse kindlaks määrama ühe või teise pere poolt antavat seemnehulka uueks külviks, — selleks külviks, mille saak arvestatakse sootuks teisiti, kui alati ennemalt on siin mail ja mujalgi arvestatud, — alles siis tuleb ühte-teist ütlemist, eriti naispere poolt. Aga need on alles väikesed raskused.

Majandamise mured pole neil alguspäevil eriti suured, sest initsiaatorite ühismajand ise on ju alles nii imeväike. Raskused on teist laadi. Pihad alles päevasest tööst tuimad, kätel viljakõrte kipitus, lähevad initsiaatorid õhtuti naabrite juurde. «Noh, oled järele mõelnud, lööd meiega kampa?» Tumm vaikus, uuriv, umbusklik või koguni vihane pilk saadakse vastuseks. Ehk küsitakse vastu: «Mis sellest paremat tuleb?», või kostetakse niiviisi: «On isad ja esiisad üksinda jõudnud ennast ja peret toita, jõuan minagi.» Ja ka nõnda öeldakse: «Käi kuradile oma kolhoosiga!» Aga nad on ka agitaatoritena järjekindlad, need elupõlised töömehed, need seitse Saaremaa talumeest, kes esimestena vabariigis tegid teoks aja uued nõuded: Herman Kuning, Kirill, Julius, Juhan ja Vladimir Maripuu, Aleksander Naak ja Meinhard Moik.

Esimesel üldkoosolekul 4. septembril on muude küsimuste kõrval olulisel kohal uute liikmete vastuvõtmine. Aasta lõpuks on kol-

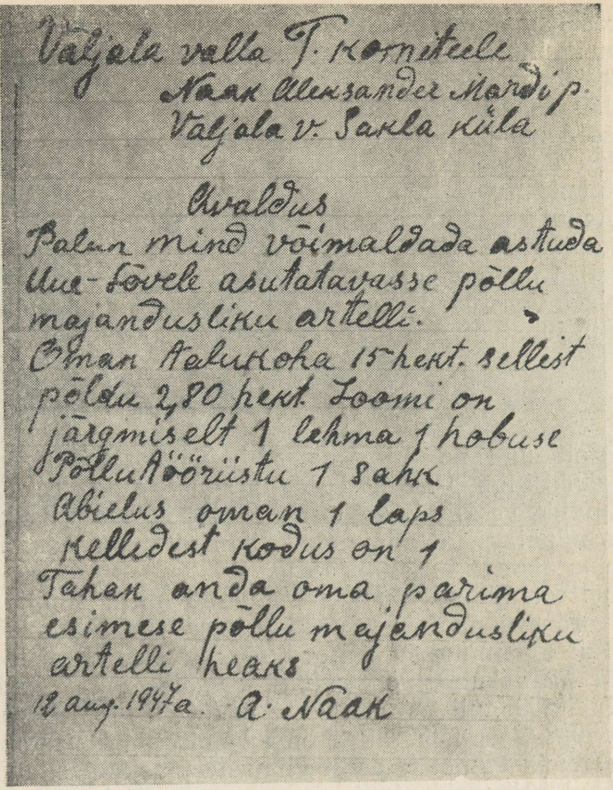

Väljala valla T. komiteele
Naak Aleksander Mardi p.
Väljala v. Sakla küla

Avaldus

Palun mind võimaldada astuda
Uus-Sõvele asutatavasse põllu
majanduslikku artelli.
Oman Rahukoha 15 hekt. sellest
põldu 2,80 hekt. Loomi on
järgmiselt 1 lehma 1 hobuse
Põllutööriistu 1 saha
Abielus oman 1 laps
Kelledest kodus on 1
Tahan anda oma parima
esimese põllu majanduslikku
artelli heaks
12 aug. 1947a. A. Naak

Saaremaa Koduloomuuseumi arhiivist

hoosi astunud 16 Sakla küla talu. Ainult kahes majapidamises ollakse arvamisel, et tuntud teed jätkata on ikka kindlam, ja jäädakse esialgu kõrvale.

Inimesed on astunud kolhoositeele — põldusid harima ja karja kasvatama ühise majapidamise korras. Majapidamine on suur ja keeruline, vigu tehakse rohkem kui vaja. Maakonna täitevkomitee ja parteikomitee ümbritsevad kõikvõimaliku hoolitsusega kollektiviseerimise esiklast, kuid ega kõrgemalgi pool ole valmis tarku, kes iga uue päevaga esilekerkivaid probleeme oskaksid paugupealt lahendada. Pealegi võtab vahepeal hoogu massiline kolhoosidesse astumine ja abi ning hoolitsust on vaja igale poole.

Ei ole Sakla taludes kunagi olnud suuri piimakarju. Loomi ühistades otsustab juhatus jätta igale perele kaks lehma ning ühislauta koguneb neid üpris nigel arvuke. Kui hiljem seda viga püütakse parandada ja otsustatakse igale majapidmisele üks lehm jätta, laiutatakse nii mõnelgi pool käsi: «Ei ole enam Punikukest!»

Pidamisraskuste tõttu on maha müüdud või lihaks tehtud juba kenake hulk piimaandjaid, aga ka just enne uut ühistamist asuti kiirustades ülepeakaela loomi tapma, umbusus kolhoosi vastu.

Igatahes üsna kasin ja nõrgake on kolhoosi karjamajandus neil alustamise aegadel. Ei saa kiita ka põllumajandust. Vigu tehakse nii alt- kui ülaltpoolt. Tehnikat pole veel piisavalt, mõnikord ei näegi põllud traktorit, aga traktorijaamale tuleb tasu ikkagi maksta. Asutakse küll kohe alguses julgelt uudismaid soode sülest võitma, kuid ega seegi kõiki küsimusi lahenda. Vanad põllud kurtuvad väetise nappuses.

Esimehed vahetuvad. Esitatakse isegi avaldusi kolhoosist lahkumiseks ja juhatus rahuldab neid liiga kergekäeliselt.

*

Nõnda oli lugu neil aastatel, kui kolhooside juhtimises tehti palju ja ränki vigu. Puudujäägid juhtimises olid veeks eraomandlike instinktide veskile. Kolhoosi värk — sellele võis käega lüüa, sealt võis näpatagi täiesti puhta südametunnistusega. Kõige tähtsam oli oma aiamaa ja isiklik lehm.

Ja ometi on läinud elu edasi. Läinud mitte ainult mõne tootmisharu võrdarvu mõttes, vaid kõigi meeltega tajutavalt, murranguliselt. Kui maainimesed astusid kollektiviseerimise tee esimestel vaevalistel käänakutel, võis mõni vaenulik silm kahjurõõmsalt hiilata. Kuid neil tuli pettuda, sest meie elu kannab rahva sajandeis karastunud jõud ja rahva oma võim, mis kehastab sedasama jõudu. Partei ja valitsuse poolt viimastel aastatel ettevõetud tõhusad sammud kolhooside juhtimise parandamiseks on andnud uue, võimalusterohke rakenduse sellele jõule, mis on viljakaks teinud saare kivise pinna, kasvatanud üles palju tugevaid põlvkondi.

*

Jälle on sügis, sedapuhku 1958. aasta viimased kuud. Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi raamatupidaja Julius Mook võib teha mõningaid kokkuvõtteid kollektiivi aastase töö tulemuste kohta. Juba suvekuudel selgus, et aasta algul kinnitatud eelarve — saada rahalist tulu 1 miljon rubla — on võimalik täita ja ületada. Kollektiiv kohustus sissetulekuid saama 1 miljon 211 tuhat rubla. Nüüd on selge, et seegi kohustus täidetakse ületamisega.

Niisiis võime Viktor Kingissepa nimelisest kolhoosist rääkida kui miljonärist. Sellessamas majas, kus praegu on kolhoosi kontor, elas ka aastat paarkümmend tagasi miljonär — bussijaama omanik ja suurmaapidaja Mihkels. Sellessamas toas, kus raamatupidaja sm. Mook kolhoosi töötulemusi kokku arvutab, tegi kunagi härra Mihkels oma tulude kokkuvõtteid. Need suurenesid sedamööda, kuidas ümbruskonna inimesed vaesemaks jäid, mida roh-

T. Linna foto

Mehhaniseeritud lehmalaut Lenini-nimelises kolhoosis (Pöide k/n.)

kem oli rahajõmmil kasutada kehvrahva odavat tööjõudu. Kolhoosi jõukus kasvab koos tööinimeste peremehetunde kasvuga, iga ühismajandis enam toodetud rubla tõstab kollektiivi elustandardit. Selles on põhiline, määrav erinevus eilse ja tänase tööpäeva vahel.

Heidame pisut üksikasjalisema pilgu tänasesse tööpäeva, tänaste miljonäride argipäeva.

Julius Maripuu on jaganud ühismajandi saatust esimestest päevadest peale. Ta oli üks kolhoosi asutamise initsiaatoreid, tal on tulnud rasketel päevadel esimehe vastutusrikkal tööpostil jõudu proovida, praegu on ta aseesimees ja juhib ehitusbrigaadi. Kolhoosi ehitusmehed on püstitanud rea ajakohaseid tootmishooneid, nagu sigala ning sigade suvelaager, kanala, viljakuivati, garaaž ja töökoda. Just ühismajandi 10-aastase juubeli eel valmis klubi, kus esmakordselt pidutseti ka päevale kohaselt.

Tubli ehitusmehena pälvis Julius Maripuu niisuguse kõrge autasu, nagu seda on Tööpunalipu orden. Aga selle töömehe hoolitsevat kätt on tunda kõikjal kolhoosi elus. Aseesimehena ei saa tema mured piirduda ainult ehitusbrigaadiga ja tänavusel parteialgorganisatsiooni aruande-valimiskoosolekul suurenesid Julius Maripuu kohustused veelgi: ta valiti algorganisatsiooni sekretäriks. Küllap teati, keda valida! Juba talude ühinemiseks selgitustööd tehes sai Maripuu agitaatorina hea kooli. Ta oskab inimestele läheneda ja tunneb selgitava sõna tähtsust. Eriti viimastel aastatel on ilmunud tähtsaid partei otsuseid, mis kindlustavad kolhoosiküla kiire arengu ja mille jõud on seda tõhusam, mida kiiremini need

kolhoosnikute teadvuseni jõuavad. Selline «kiirendamine» on kolhoosi kommunistide esmaseid ülesandeid. Kui ilmusid partei Keskkomitee juunipleenumi materjalid, tegid Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi kommunistid oma majandi kohta täpse analüüsi ja vestlustel külades võisid kolhoosnikud kuulda, et kolhoosi sissetulekud suurenevad nüüd järgmiselt: taimekasvatusest saadakse endise 51 495 rubla asemel 64 611 rubla, veisefarmis on vastavad arvud 447 345 ja 599 888, seafarmis 410 500 ja 441 730 ja nõnda edasi. Nende kümnete tuhandete võrra oli jälle ühine majapidamine rikkamaks saanud, need olid rõõmustavad, lootustandvad arvud.

Ja Julius Maripuu, kes on oma südames läbi elanud kõik kodukolhoosi kasvuraskused, näinud pahatihti ükskõikset suhtumist ühisomandi vastu, teab, milline edasiviiv väärtus on lihtsa tööinimese niisugusel lihtsal lausel: «Nojah, nüüd on jälle sedajagu parem...»

Rääkides nendest, kes vabariigi esimese ühismajandi teoks tegid ja aastate jooksul on sellesama majandi viinud niiöelda lapsekingadest miljonäriks välja, ei saa mööda minna eelmise vennast Vladimir Maripuust, tehnikamehest. Kuigi Vladimir Maripuu on aastaid kuulunud Pöide traktorijaama kollektiivi, on tema töö ja hool traktoribrigadirina läinud kodukolhoosi hüvanguks. Umbkaudu 140 hektarit ülesharitud Sakla ja Pahna sood, 160 hektarit kultuurheinamaad, 30 hektarit kultuurkarjamaad — seda kõike ei ole saanud ilma tehnikata, rääkimata iga-aastastest töödest põldudel, heinamaadel ja mujal. Ja traktorijaamade reorganiseerimisel jäi Vladimir Maripuu juba päris ametlikult kolhoosi koos seitsme traktori ja ühe kombainiga.

Kahtlemata võime NLKP Keskkomitee 1953. aasta septembripleenumit lugeda murranguliseks kolhooside ülesehitustöö seisukohalt. Septembripleenumi otsus: «Spetsialistid maale!» tõi Albert Lausi Orissaare Rajooni TSN Täitevkomitee põllumajandusosakonnast Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi zootehnikuks. Kõike muud kui rõõmustav oli kolhoosi karjamajandus, mille edasise käekäigu sm. Laus oma hoole alla võttis. Lehma kohta lüpsti aastas siis keskmiselt 1 300 kg. Sm. Laus, kes kodanlikul ajal töötas karja kontroll-assistendina, teadis, et see keskmine arv ei jäänud hoopiski maha üksiktalude aegsest tootlikkuse näitajast. Kuid ta teadis, et teda suunati kolhoosi mitte vanade radade jätkajaks, vaid uute rajajaks.

Praegu on kolhoosi keskmine aastatoodang 2 800 kg piima lehma kohta — seega viie aasta jooksul enam kui kahekordistunud. Viis aastat ei ole pikk aeg ja muidugi tekib huvi, et kuidas just on niisugune pikk samm astutud. Kui selle küsimusega zootehniku poole pöörduda, toob ta kõigepealt lagedale väikese kaustiku. Ei tahaks uskuda, et ühel kaustikul võib olla mingi osatähtsus kolhoosi karjamajanduse otse murrangulises edasiminekus! Ometi on see nii. Kolhoosis käib järjekindel ja tähelepanelik tõuaretustöö ja seda saab edukalt teha ainult iga lehma kohta üksikasjaliste

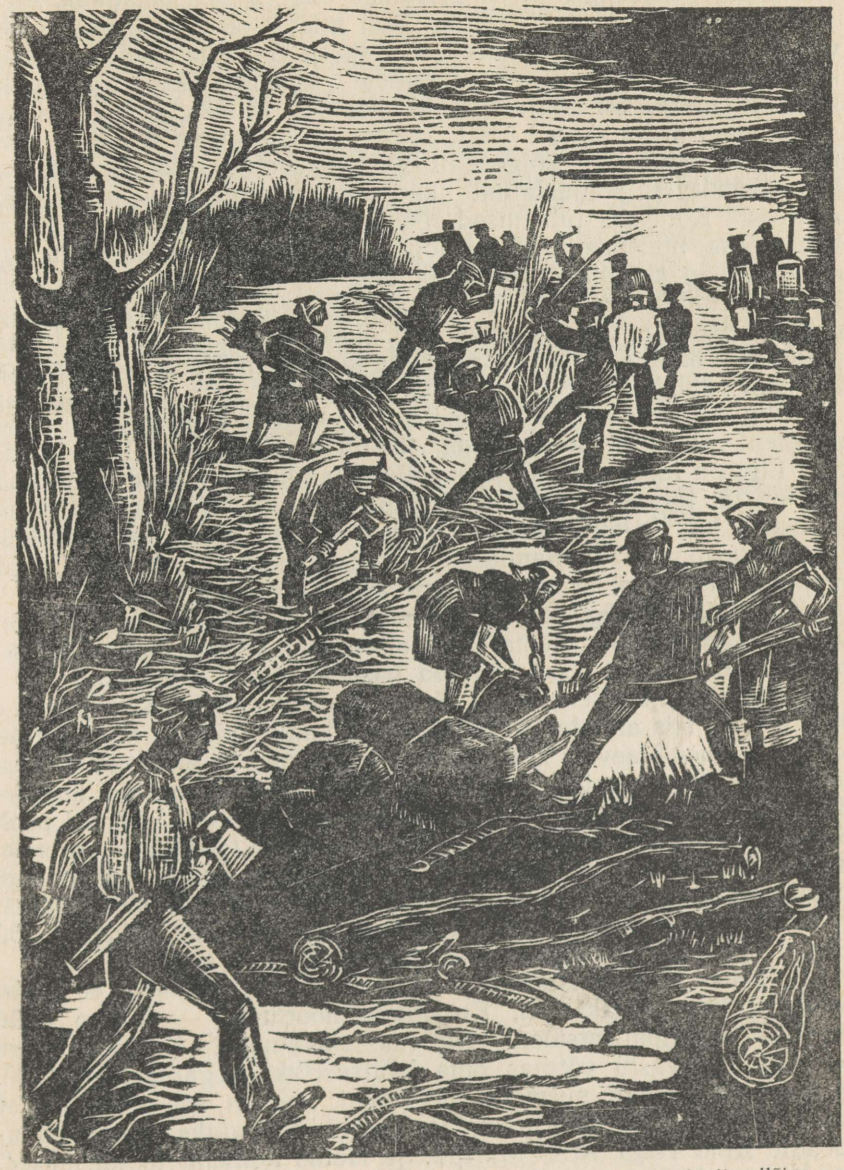

E. Transtoki linoollõige

Kultuurkarjamaid rajamas

märkmete tegemisega. Need märkmed ongi selles kaustikus. Muidugi ei oleks tõuaretus suutnud üksi midagi ära teha, kui poleks vajalikku tähelepanu osutatud söödabaasi laiendamisele, kultuurkarjamaadele, loomakasvatushoonete ajakohasusele. Zootehniku kaustiku juures oli põhjust eraldi peatuda selleks, et see kuidagi sümboliseerib sm. Lausi tööd: täpsus ja kord igas pisiasjas. Sellise korra nõudmine kõigepealt loomakasvatuses töötavatelt kolhoosnikutelt on põhjustanud ka mõningaid nurinaid zootehniku aadressil. Kuid eks tulemused rõõmusta kõiki. Igatahes on Viktor Kingissepa nimelise kolhoosi loomakasvatajate hulgas palju inimesi, kes on nõudlikud eneste ja teiste vastu, nagu lüpsjad Nelli Lahke, Armilde Pärtel ja Erna Rannala, seatalitaja Roosi Rist ja paljud teised. Ja juba üksnes loomakasvatusest saadavate tulude najal on Viktor Kingissepa nimeline kolhoos miljonär — 1 miljon 92 tuhat rubla eelarve järgi, mida loodetakse täita ületamisega.

Et jutt jõudis viimastel aastatel kolhoosi suunatud kasulike meesteni, on põhjust peatuda juhatuse esimehel Albert Ligil. Sm. Ligi on lõpetanud Kõljala põllumajanduskooli, kuid palju aastaid on tal tulnud töötada kaubandusmehena. Kolhoosnikud ei ole kiitusega kitsid, kui esimehest juttu tuleb. Ja küllap on esimehele tulnud kasuks ka kaubanduses töötatud aastad, sest suure ühismajandi juhtimisel ei ole üleliigne ükski kogemus.

Kuni tänavu sügiseni on pidanud sm. Ligi esimehe töö kõrval ka agronoomiks olema, sest alles ühel oktoobrikuu vihmasel päeval astus uksest sisse oodatud mees — Endel Maripuu.

Kolhoosi rajamise ajal oli Endel Maripuu alles väike poisiots. Kas võis ta siis aimata, et kollektiviseerimine kujuneb murranguks ka tema elus? Vaevalt küll. Kehvas asunikuperes ei olnud inimestel kunagi avaramaid perspektiive eluks, neid ei osatud kujutledagi. Ent kommunistlik noor Endel Maripuu suunati kolhoosi poolt Kehtna kolhoosikaadri kooli ja nüüd saabus ta tagasi agronoomina. Noormees vabadikuperest asub juhtima suure ühismajandi taimekasvatust. Muidugi teab Endel Maripuu, et see on vastutusrikas töö, et see nõuab palju teadmisi, ja seepärast jätkab ta töö kõrval õpinguid põllumajanduse akadeemias.

Kolhoosi kommunistlikud noored on üpris rõõmsad, et Endel Maripuu jälle tagasi tuli. Energiline noormees — küllap nüüd muutub algorganisatsiooni tegevus elavamaks! Komsomolipere on parajasti vastu võtmas oma kuulsusrikka organisatsiooni 40. aastapäeva. Leidub mitmeid noortöölisi, kes on ära teeninud, et tähtsa päeva puhul neid preemiaga meelde tuletataks. Noorte põllutööliste Aino Tulgi, Arno Maripuu ja Heino Reinemi töötulemused, mis ületavad 300 normipäeva, on igatahes preemiate väärt... Nüüd sügisel keskendub noorte huvi jälle klubi ümber. Kõige lähemal ajal on plaanis moodustada oma orkester.

...Nii kaugele kui suulised või kirjalikud mälestused ulatuvad, on siitkandi ja teistestki Saaremaa küladest ikka võõrastelt radadelt mindud paremat elujärge otsima. Nüüd on kodukülas küllaltki

tegemist. Noored ei lähe enam esimesel võimalusel isamajast laia maailma. Paljud nendest, kes ühismajandamise alustamise rasketel päevadel läksid mujalt õnne otsima, leiavad jälle tee kodukolhoosi. Tänavu on normipäeva eest planeeritud seitse ja pool rubla raha ning kilogrammi piires vilja. See aga pole veel kaugeltki mingi piir!

Ei saagi olla piire loomisvõimelise kollektiivi ees! Sedapuhku suutsime vaid põgusa pilgu heita ühismajandi mitmepalgelisse tööpäeva. Puudutamata jäid sootuks mõned tootmisharud, nagu aiandus või ka kolhoosi tellistetehas. Ei ole oma võimeid veel näidanud noor agronoom Endel Maripuu ja pole sugugi kindel, kas zootehniku arvamus, et põllumajandus ei suuda loomakasvatusega sammu pidada, jääbki paika pidama ... Jäid nimetamata paljude tublide inimeste nimed, kes iga päevaga muudavad koduküla ilmet ja muutuvad ise selles kangelaslikus töös. Kindlasti aasta või paari pärast vabariigi ühise töö pioneere külastades tunduvad hoopis tühistena need saavutused, millest me täna kõneleme ...

V. Kingissepa nimelises kolhoosis,
oktoober 1958

KODUKÜLAS

Tujukast aprillitaevast sadas jaama ees seisvale meestesalgale kaela lumelörtsi. Kui suurem osa reisijatest oli räbala ilma eest linna poole rutanud, haarasid nemadki oma kompsud ja kastid ning hakkasid teistele pikkamööda järele minema.

«Vara vist tulime. Ega sellise ilmaga veel kuskil ehitamist ole?»

«Mis vara? Vaata, kas saadki tööotsa peale. Mineval kevadel jäime hiljaks, sai mitu nädalat ringi longitud. Hea, et vana Ederbergi juurde sai veel.»

Jälle astuti vaikides edasi. Öökorterit otsustati otsima minna Müürivahe tänavast. Seal omakandi mehel väike plekksepatöötuba, — sai eelmisel suvelgi selle seina ääres ööd üle aetud, ehk võetakse nüüd jälle. Tuleb ikka odavam.

Järgmisel päeval algas töö otsimine, kuid seda polnud saada ei siit ega sealt. Ettevõtjad laiutasid käsi: «Teame küll, et saarlased kõvad ehitusmehed on, aga hiljaks olete jäänud — pole enam ühtegi meest tarvis.» Nii rändasid Saia küla mehed ühest linna äärest teise, aga paremat ei kuskil. Viimati jõuti ehitusettevõtja Treibergi jutule. Sellel oli ühe ärimehe maja ehituse juurde töölisi tarvis. Kaubeldi ja tingiti tükk aega palga pärast, aga viimaks andsid mehed alla — lase see ots käest ära, siis mine kas koju tagasi. Aga mida sa suvel seal teed? Kodused viletsad maad tervet peret toita ei suuda, muud tööd seal ka ei ole. Pane või hambad varna.

Igal hommikul ronis Dimitri Sai koos kolme venna ja teiste omaküla meestega juba kell 6 tellingutele. Alla sai ta siit alles siis, kui päike juba ammu oli majade varju veerenud. Oli küll 8-tunniline tööpäev ette nähtud, aga hakka sellest kinni pidama, siis pole talveks sentigi koju viia. Öökorteris sai natuke kuiva leiba ja vorsti näkitseda, kui juba ränkraske väsimus seina äärde tehtud kõvale asemele pikali tõmbas.

Ühel õhtul, kui lähedal asuva kiriku tornikella kaksteist kärisevat pauku meestele meelde tuletasid, et aeg on tellingutelt alla minna, jäi Dimitri Sai teistest kauemaks oma tööriistade juurde kohmitsema. Tellingutreppide nagin oli lahkunud töökaaslaste

jalgade all juba vaibunud, kui Dimitri kõrvu kostsid järsku nukrad muusikahelid. Need voogasid naabermaja lahtilükatud aknast. Muusikat kuulates hakkas rinnas midagi rõhuma, südame ümber tõmbus kokku: «Mis kasu sellest on, et ma ööd ja päevad rühman. Kui maja sügisel valmis saab, tulevad siia elama inimesed, kes pole kunagi kätt töö külge pannud, kes ei tea, mida tähendavad lubjast söödud käed ja raskete kivikoormate kandmisest tuikavad õlad. Sügisel mine jälle koju ja vaata, kuidas terve suve jooksul korjatud sentidega talve üle saad. Selles majas hakkab särama elekter, siia tuuakse raadiod, luksusmööbel . . . Sina aga kössuta talveõhtutel kitsas, hämaras kodutares.»

Aastad möödusid. Dimitri Sai käis Tallinnas veel mitme ehituse tellinguil. 1940. aastal, pärast juunipööret sai ta Nõmmel kiviraiumise töökojas kindla tööotsa, kuid aasta pärast, kui algasid rasked sõjapäevad, vahetas ta tööriistad relvaga ning läks vaenlasele vastu.

See oli 1951. a. kevadel, kui Dimitri Sai kapi tagant jälle vaaderpassi välja otsis ning selle hoolega tolmust puhtaks pühkis. Sedakorda ei läinud tee enam võõrsile. Koos venna Feodori ja Peetriga ning Kristjan Lemberi, Karl Tiitsoni ja teiste vanade ehitusmeestega seati sammud Pähkla küla põlluveerele, kust kaugele paistsid nii tuttava vaigu järele lõhnavad palgivirnad ning Kaarma paemurrust toodud kivikuubikute lasud. Pähkla, Saia ja Unimäe mehed olid paari aasta eest ühisel jõul asunud oma elu seadma. Alguses küll iga küla eraldi, aga nüüd kuulusid nad kõik «Esimese Mai» kolhoosi perre. Juba talvel oli plaan tehtud, et ilma uue laudata ei tule lehmade pidamisest midagi head. Oli neidki, kes vastu sõdisid: võiks ju katsuda endist moodi läbi ajada, misjaoks ilmaasjata raha kulutada.

Nüüd seisid mehed aga palgivirnade vahel ning takseerisid tulevase ehituse platsile mahalöödud vaiasid. «Egas midagi, mehed, lööme labidad maha ja hakkame peale,» ütles Dimitri Sai, kes oli ehitajate brigadiriks määratud, ja surus esimesena oma labida klibulisse kamarasse.

Müürid olid tõusnud juba madalatest kadakanuttidest kõrgemale. Millise helluse ja hoolega sätiti iga kivi oma paika! Kellelgi polnud enam selja taga peremehe poolt saadetud virisevat kubjast, aga igamees takseeris enne tükk aega mördi sisse kinnikoputatud kivi — kas istub ikka hästi —, kui asus uue juurde.

Kinnitati veel viimaseid ripp-raudtee poltisid, kui karjatalitajad oma hoolealustega uue lauda juurde jõudsid. Alguses oli tegemist, et kõik 120 lehma laudas oma kohtadele paigutada. Siin pidid mehedki korraks oma tööriistad kõrvale panema ja naistele appi tulema. Olgugi et naised olid peaaegu iga päev uut ehitust takseerimas käinud, ei tahtnud täna keegi siit koju minna.

«Ei tea, kas lehmad harjuvad selle automaatjootmisega,» oli nende kõige suuremaks mureks, «hakka viimaks jälle käe otsas vett ette kandma.» Mitu korda päriti meestelt kinnituseks, kas nii ava-

T. Linna foto

Noorloomade laut «Esimese Mai» kolhoosis

rate akendega suur ehitus peaks talvel ikka sooja pidama. Need olid aga tehtud tööle kindlad ja selles veendusid varsti ka naised.

Karjatalitajad ei jõudnud kiitust veel lauda kohta lõpetada, kui mehed asusid uue, niisama suure sigala ehituse juurde. Selle järel kerkisid vasikalaut, moodne kiirkuivati, autogaraaž, viljakuurid ...

Veel paistis päikeseketta punetav serv kidurate kaskede tagant, kui Dimitri Sai soost tulema hakkas. Eile õhtul arutati parteikoosolekul kolhoosi loomakasvatuse perspektiivplaani, aga täna ei saanud partei-algorganisatsiooni sekretär enne rahu, kui vaatas siin hulk aega, kuidas kraaviader kolme võimsa traktori järel sirged, liivaste põhjadega kraavid maha jättis.

«Pole viga, uudismaa laieneb, juba tuleval aastal võib lehmade arvu suurendada.»

Nüüd jõudis ta Pähkla koolimaja juurde ja nagu ehitusmeestel ikka, jäi silm jälle peatuma kahele pooleliolevale elamule: «Näe, ehitusbrigaadi mehele Kristjan Lemberile võib varsti soola-leivale tulla, kuid ega seatalitajal Melania Annuselgi see päev enam kaugel ole. Siin tuleb ehitusmeestel alles tööd — tulevaste majade krundid on tervete tänavate kaupa sellele teeristile planeeritud.»

Kodutee keeras alla koolimaja otsast. Ühel pool teed seisid hämaruses üksikud majad, mille aknad särasid elektrituledes, teisel pool teed valendas tasases tuules sahisev rukkipõld. Dimitri Saia mõtted keerlesid veel ehitamisele tulevate elamute ümber, kui ta esimese maja juurde jõudes kuulis vaikset muusikat. Kuidagi ootamatult meenus järsku kesköötund Tallinna tellingutel, muusikahelid avatud aknast, tookordne nukker ja rusutud meeleolu ...

Nüüd on ka siin, kodukülas, igas talus elekter, raadiod ... Kui palju sai siis pühapäeva õhtupoolikutel, kui nädalane väsimus oli

V. Kallase foto

Kraaviader on oma töö teinud

välja puhatud, Viru tänava vaateakende taga seistud ja arutatud, mida küll ostaks. Ent sendid taskus olid nii vähesed, et kaupluse uksest ei söandatud sisse astuda... Aga eile linnast tulles olid naised esimese küsimusega vastus: kas uut mööblit on müügile tulnud?

Kerge tuulehoog tõi sõõrmetesse küpseva rukki kodust lõhna ja mälestused ehitusmehe endistest rännakuaastatest andsid jälle ruumi homse päeva plaanidele.

«Esimese Mai» kolhoosis,
juuli 1958

IV osa

Ümberringi on meri

KODUSAAR

On tihti ülistatud luules
jäist põhja, kuuma lõunakaart,
kuid mulle armsad meie tuuled.
Ma laulus kiidan
oma saart.

Ta tõuseb taeva lainte sülest,
nii kutsuv, tumesinine.
Näe, otse veest siin kerkib üles
mets lopsakas, rand kivine!

Siin Suur Tõll muiste pähkleid otsis.
Teel leidnud hukkund laeva eest,
ta võimsal sammul laineid trotsis
ning mehi noppis mereveest.

Me mets ... Kui aaret Eesti rinnal
ju teda hoitud vanast a'ast.
On praegu kahekordselt hinnas
su kaunis loodus, Abruka!

Pärn kohiseb ja lõhnab leeder,
metskitsed põõsaist piiluvad.
Nii hea on kõndida neil teedel ...
Kas see vast ongi
rahu saar?

Järsk mürin vaikust kaheks lõikab,
kui sada südant taktis taoks!
Paat paadi järel lahest põikab
ja sääre otsa varju kaob.

Ei ole elu seisvais vetes,
vaid liikumises, tormihoos!
Nii püüab ikka teistest ette
«Murdlaine» nimeks saand kolhoos.

Ja kuigi meie saar on kitsas,
siin palju on, mis rõõmu teeb.
Ma laulus kiidan vana metsa,
ja elu uut, mis saarel keeb!

A. UUSTULND

SAAREMAA LAEVAMEISTRIL KÜLAS

Tee lookleb mööda mere äärt, pöördub järsku vasemale, jätab kuulsa meresõitja Bellingshauseni mõisa paremat kätt helkima helevalgena pealelõunases päikeses, ning kaob siis kadakapõõsaste vahele... Meri... jälle meri... kohati kaob ta kadakate varju... siin-seal ilmub aga jälle ning nüüd limpsavad veerjad laineharjad juba teetammi... Vaevalt märgatav tõus, liivane põllulapp koltunud kartulivartega ning tee lõpeb avarate akendega rannatalu tagaõues. Siin rannakäärus Jõgela külas elabki saarlaste üks kuulsamaid laevameistreid Peeter Sepp.

Siseneme ruumikasse talutuppa. Laevameister istub mere poole avatud akna all ja on parajasti kummardunud mingite paberite kohale. Lüheldast kasvu, randlase tagasihoidliku naeratusega näol, astub ta oma seitsmekümne seitsmele aastale vaatamata ootamata käbedusega meile vastu.

Peeter Sepp pole sugugi pahane, et tulime teda segama. Ei, ta on harjunud külalistega. Eks kirjanik Aadu Hintki on teda sageli külastanud ja nagu rääkida teatakse, on «Tuulise ranna» Vanaõue Mihkel ning Peeter Sepp vägagi teineteisega sarnased.

«Ma polnud veel kuueteistkümnenegi, kui emaga koos läksime vallamajast passi saama,» jutustab meister. «Passi sain ikka kätte ja siis kohe otsad lahti ja isa juurde, kes Narva-Jõesuus Makarovi kontorile laevu ehitas. Isa oli siis juba meister, mina olin talle jooksupoisiks. Seal ma laevaasjandust õppima hakkasingi. Isa oli seda õppinud jälle oma isalt ja veel Riias saksa meistri juures ennast täiendanud. Kust aga tema isa õppis, seda kõike ma enam ei mäleta. Minu isa teadis vaid, et meie sugu mehed olevat laevu juba iidamast-aadamast ehitama hakanud... Noa laev vist pidi see esimene olnud olema,» lausub ta muheldes. «Noh, ja isa käest saingi oma esimesed õpetused — laevaehitamise tarkuse saladused.

Ega seda võõrastele õpetatud. See läks ikka isalt pojale ja nii tuligi, et laevameistrid võrsusid ühest ja samast tüvest.

Paari aasta pärast tulime siis isaga Saaremaale. Noh, mis nüüd rääkida: oma takused püksid olin juba laevateki vahele ära triivinud, poeriided olid seljas ja oma teenitud kopikaski taskus. Mustjalas hakkasime ärimees Lootusele kuunarit ehitama. Siis jäi isa haigeks ja mul tuli tööde juhatamine enda kätte võtta. Oh, neid uneta öid ja murelikke päevi! Erilisi raskusi oli mastide paiguta-

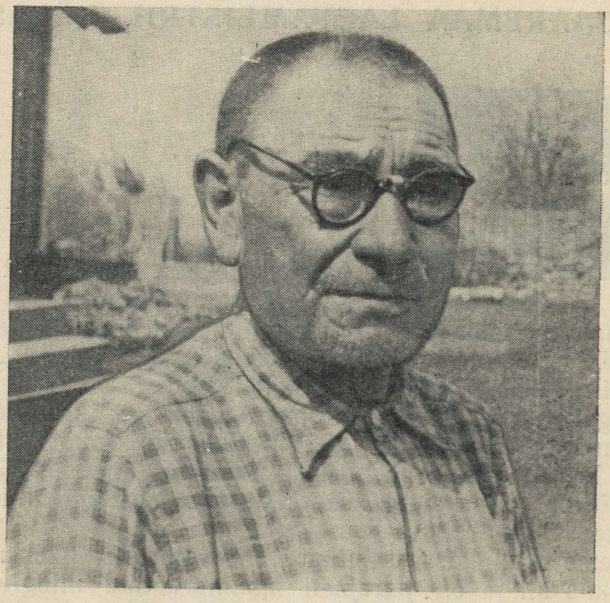

E Pälli foto

Vana laevameister Peeter Sepp

misega. No viltu ka ei tohtinud asi minna. Kippus vahest küll vägisi sinnapoole, aga ikkagi sain hakkama. Kus selle häbi ots, kui seal oleks midagi valesti läinud. Eluks ajaks oleksid paberid määritud, meistri aust lahti ja ametist ilma. Õnneks sai isa laeva vettelaskmise ajaks terveks, siis kamandas juba tema. Polnud hiljem kuulda midagi, purjekas tuli aus . . .

Palk oli Saaremaal pisike ja õigeid rahamehi polnud, nii siis tuli isaga Pärnu Kabli randa minna, kus alles õige töö algas. Ega siingi palk tea mis olnud ja töötada tuli päikese tõusust loojanguni. Ära elada ikka sai ja mis peaasi, sain seal isa juures õige meistrikooli. Purjekaid ehitasime «Grandid ja Marksoni» kompaniile.»

Astume koos laevameistriga seinale lähemale, kus ripuvad kümmekonna uhke purjeka pildid, üks toredam teisest. Siin ongi

maalid Marksonile ehitatud uhketest purjekatest: «Mars», «Uku» ja «Dora» — kõik kolmemastilised raa-purjedega soonarid.

«Uku» juures peatub meister kauem ja kõneleb edasi: «Eks iga meister tahab midagi oma tööst teha eriti, noh, mis oleks nagu tema meistriteos, ja eks minu isal oli selliseks laevaks «Uku». «Uku» kaarte asetus, nende valmistamine ühtlasest puust oli esimene sellelaadiline katsetus ja osutus kõigiti otstarbekaks. Laev oli tugev ning kündis veel mitukümmend aastat pärast isa surma merd... »

«Uku» — milline tore laev! Isegi meile võhikuile jätab ta uhke laeva mulje oma tuules paisutatud purjedega, pingul vantide ja trossidega vahustes lainetes uljalt tääviga teed rajamas.

Siin sai ka Peeter Sepast juba täis laevameister, kelle kuulsus hakkas kodumaalt kaugemale kanduma, ja juba paari aasta pärast, see oli 1906, siirdus ta soomlaste kutsel Soome Lavansaarde, kus 5 aasta jooksul ehitas 7 purjekat.

«Elu Lavansaares oli hea, võiks öelda, mu nooruse paremad päevad,» jutustab laevameister edasi. «Seal hüüti mind tohtriks, kuna mul tuli üheaegselt uute laevade ehitamisega juhtida vanade remontimist.

Lavansaare kiriku kirjas seisis 404 inimest, nendel inimestel oli aga kokku 210 purjelaeva. Täis meremehed olid! Ei need küsinud tuulest ega tormist, sõitsid, millal heaks arvasid, noh, ja eks siis juhtuski, et sageli käisime kaljude otsast vrakke kokku korjamas. Paikamist ja lappimist oli jälle mitmeks ajaks.

Ainuke viga oli näriv igatsus oma maa ja rahva järele ning ei aidanud siin soomlaste keelitamine ega palga lisamine. Ühel päeval sidusin «santsukoti» suu kinni ja Eestisse tagasi.

«Käsmu» laevakompanii oli vahepeal tugevnenud. Juba Soome saatsid nad mulle kirju järele ja nüüd siis läksingi Käsmu laevakompanii teenistusse. Parajasti oli käsil purjekas «Anette», mida vanade soome meistrite poolt ehitati. Ehitusmaterjali oli vähe, panin ette ühtlasest puust siilungite tegemise, mis laevale erilise kindluse ning vastupidavuse tormidele andis ja mida juba minu isa elu lõpupoole kasutas. Soomlased ei võtnud seda kuulda. Laevakompanii vanad kaptenid olid minu ettepanekuga päri. Soomlased said lõpparve ning ehitus anti üle minule.

Siis avanes mullegi võimalus asuda ehitama oma meistriteost.»

Nüüd läheme koos «Anette» pildi juurest meistri laua kohal rippuva maalitud purjeka juurde. «Tormilind». Jah, «Tormilind», kõik oleme kuulnud sellest oma aja uhkemast purjelaevast, kuid nii vähesed teadsime, et selle ehitajaks oli saarlane Peeter Sepp. Kodanlikuaegne ajakirjandus kirjutas väga palju sellest ilusast neljamastilisest purjekast ja Käsmu kompaniist, kes oli merekaunitari omanikuks. Selle ehitajast aga ainult korra nagu mööda minnes...

...Kuulus inglise lord vaatas läbi monokli uhket purjekat Thamesi jõel, kiitis teda ja ristis ta Balti mere uhkuseks. Ta teadis,

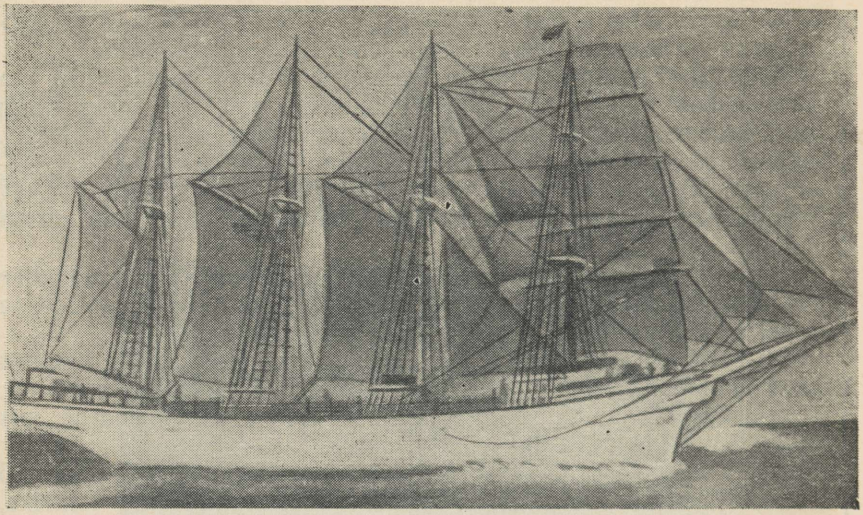

E. Pälli foto

P. Sepa meistritöö «Tormilind»

et laev oli Estoniast, kuid mees, kes selle ehitas, polnud talle sugugi oluline.

Kui imelik see kõik oli... selle purjeka võis omandada igaüks, kellel aga oli räpaste kätega kokkukraabitud raha. Kuulus oli see mees, kes laeva omandas, mitte see, kes ehitas, olgugi et ehitada oskas ainult üks ja see üks oli Saaremaa kivide ning kadakate vahelt võrsunud tagasihoidlik kuldsete kätega laevameister Peeter Sepp.

Laeva ehitamine nõudis palju tööd ja hoolt. Ise oli meister kaasas Ruhnus metsa raiumisel, ise selle materjali veol ja saagimisel. Päeval ehituse juures tööl ja öösel plaanide kohale kummardumas. Osa oma hingest pani meister selle laeva ehitamisse, sellepärast ongi laeva pilt ta laua kohal ja sellepärast seisab ta kaua vaikides selle pildi ees. Küllap selle pildi juures on temalgi selgunud rohkem kui mujal kodanliku korra paradoksaalsused, korra, kus valitses kapitali võim, mis tõi kuulsust ja tulu rahameestele, mitte lihtsatele töökatele töömeestele.

Nüüd seletab meister, kuhu ta kaarte alla pani soolalapid, kuidas ta tääve ning kaari immutas soolveega ja kuidas nädalate viisi laskis voolida esirinda, et laev noolena laineid lõikaks.

«Ja siis toimus ristimine. Laev libises rasvaga määritud renne mööda. Vööri ots oli vees, kui kapten Paalberg šampanjapudeli esitäävi vastu puruks lõi ning üheaegselt tõusis ruumi luugist lehviv valge lipp, millel ilutses nimi «Tormilind». Proovisõit... Puhus suviselt soe Westi tuul ning Soome lahe lained lõid laisalt laksudes vastu «Tormilinnu» voolitud külgi. «Tormilind» kihutas paisu-

tatud purjedega. Uhked daamid ja härrad jalutasid laevalael ning pummeldasid salongis. Paukusid šampanjapudelite korgid, voolas vein ja kitsi poldud ka konjakiga ... Vööris seisis aga unustatud meister, kes veel proovisõidu ajalgi kõike jälgis ja kontrollis ...

Õnnitleti kapten Paalbergi hea laeva puhul. Meister aga ... ah, tema, ta sai ju palga ... Närused kroonid tõelise meistritöö eest ...

«Hiljem, vist kolmekümne kaheksandal aastal,» jutustab meister edasi ja ta hääles on kuulda kurba alatooni, «uputas noor Paalberg laeva. Ta sõitis võidu aurikutega, käis Ameerikas ja Aafrikas ning lõpuks kihlveo peale kihutas Hiiumaa rannas lumetuisuga kummuli!»

Ei osanud kapten Paalberg arvata, mida see kõik vanale laevameistrile tähendas ...

«Laev parandati ja jälle läks sõit lahti, kuid minu «Tormilind» oli igaveseks uputatud,» lõpetab laevameister jutu «Tormilinnust».

«Siis hakkas ikka enam aurikuid peale tulema, vanu aurulaevu sai välismaalt odavasti, meie mehed olid agarad neid ostma. Mis siis sellest, kui mõni neist juba esimesel või teisel reisil hukkus, töötuid oli palju ja hukkunute asemele astusid uued. Süüdi oli ikka tormine meri, mitte rikaste ahnus. Mul tuli nüüd remontide peale jääda, kuid see remontimise töö polnud eriti meeltmööda. On, nagu paikaks vana kinga: paned lapi peale, kuid lapi kõrval jälle uus auk. Ei siin ole näha, mida sa teinud oled. Eks siis läksingi tuhande üheksasaja kahekümne üheksandal aastal Tallinna Peetri tehastesse, kus parajasti Balti Puuvilla vabriku direktor Wachmann hakkas luksusjahti ehitama. No oli see alles töö! 26 jalga lai, ruumi sügavus 11 jalga 8 tolli. Kiil, mis valati malmist, kaalus 23 tonni. Mastid päris taevani — 110 jalga ja purje kõrgus 96 jalga. Ehitusmaterjaliks Siiami tikkapuu ja Ameerika mänd. Kogu see laev läks maksma 34 miljonit senti. Wachmann tegi pankroti, viimistlustööd jäid tegemata. President Päts tahtis laeva endale, kuid ei mäleta, kuidas see lõppes, hiljem kuulsin, et sakslased olevat laeva Saksamaale viinud.

Ega siis minulgi jäänud midagi üle, kui peremees pankrotti läks — kolid kokku ja Saaremaale. Vahepeal olid Saaremaa mehed ka laevadega tegelema hakanud. Olid siin Teeäärad ja kaupmehed Sepp, Jürgens ning Tammik raha kokku kraapinud ja nii tuligi, et asusin kolmele viimasele Papisaarde 650-tonnist purjekat ehitama. Õieti see mu viimane tõsisem töö oligi. Siin võtsin ahtri osas kasutusele kahe-täävi-süsteemi: üks kõver, teine sirge, millega senini kasutusel olnud peegli toestus muutus. Laev sai tugevam ja lainele vastupidavam. Hiljem hakkasid soomlased niiviisi purjekaid ehitama. «Juhaniks» ristiti see Saaremaal ehitatud purjekas. Kuuldavasti sõidab see laev praegugi,» kõneleb laevameister.

«Saksa okupatsiooni ajal ei tulnud laevaehitusest suurt välja. Materjalid olid närused ja ega need peremehedki paremad olnud. Noh, Teeäärele ühe purjeka ikka ehitasime, aga laev jäi nimeta.

E. Pälli foto

Laevameister Aadu Himmist koos poja ja pojapojaga

See oli okupatsiooni lõpupäevil. Peremehed korjasid laevale normivilla-laadungi ja tahtsid koos villaga Rootsi putkata. Sakslased said aga haisu ninna, võtsid laeva kõige villaga üle ja hakkasid Saksamaale sõitma. Ega nemadki kaugele jõudnud: laeva meeskonnas olid kõik maarotid ja hiljem oli kuulda, et kusagil Sõrve sääre kandis olevat veel mõned sõitnud, aga juba laeva põhja peal.»

Vana laevameister jääb mõttesse:

«Ega mina olnud üksi laevameistriks, siin ümberkaudu on neid teisigi. Õieti oli ju igas külas oma ja mõnes külas mitugi. Näed vennad Himmisted, Ado ja Peeter, olid sihukesed laevasepad, kelle kuulsus ulatus Soome ja Saksagi. Ei tea mina ega tea nad isegi, kui kaugele see sepaamet nende suguvõsas ulatus. Puutöö peal olid kuulsad jälle Hohensee ja Pank, kes samuti kümneid soonereid ehitasid.»

«Kas nad kõik veel elavad ja mida teevad?» oleme huvitatud ka teistest laevameistritest.

«Eks neid ela ja eks ole mõni surnudki. Mis nemadki enam, niisama kui minagi, rabelemised on rabeletud, lai ilm läbi käidud, nüüd aga oleme pensioni peal ja otsime vaiksemat paika.

. . . Peaasi, et mere kohin ikka kõrvu käib ja rand silme ees näed, ikka vere sisse on meile see meri läinud . . .»

*

Vana kombe kohaselt on ka laevameistri kaks poega siirdunud isa jälgedesse — Karl ehitab spordipaate, Herman aga töötab Tallinna Laevatehases.

«Jah, eks saarlaste tehtud paatide ja laevadega püüta praegugi kala Balti merest, kuid neid sõidab ka Mustal ja Valgel merel ning isegi Ohoota merel.»

Mõnus on vestelda vana laevameistriga, kelle kooliharidus on vaid mõni aasta, kuid kelle juures võiksid ka praegused laevaehituse insenerid nii mõndagi õppida.

...Aeg liigub oma rada ning õhtune päike hakkab juba merest oma janu kustutama. Lained kohisevad karide kohal ning kajakad kimbutavad kisades ogarulle... Jätame hüvasti Saaremaa laevameistriga, olgugi et ta võiks veel palju huvitavat jutustada...

September 1958

E. PÕLD

TEKIPOISI PÄEVILT

1940. a. juuni. Tossutame «Merisaarel» mööda laia ja võimsat Mississipit New-Orleansi poole. Suured jõepraamid nagu tohutud leivapätsid ujuvad laisalt pärivett. Käratsevad, välkuvate silmavalgetega neegrid praamil püüavad üksteisele selgeks teha, millise riigi lipp on värvitud meie laeva küljele. Üks agaram üritab isegi, käsi ruuporina suu juures hoides, küsida, kelle lipu all me sõidame, kuid lootsi toores käratus komandosillalt lõpetab jalamaid tärganud uudishimu.

Majesteetlikult ujub mööda suur Norra tanklaev — tõeline ookeanihiiglane. Tundume oma vanal söekünal niivõrd armetutena, et kadedusest lausa hing rindu kinni jääb. «Eeh, pool elu annaks, kui saaks kas või ühe reisi sellisel iludusel üle Atlandi põrutada!» Mereiludus ei näi aga meie õhkamisest väljagi tegevat. Graatsiliselt ja üleolevalt liugleb ta avamerele . . .

On talumatult kuum. Tuult peaaegu polegi. Kõrvetav päike küpsetab halastamatult meie pruune, higist läikivaid poolalasti kehasid.

Läheneme aeglaselt kaile. Pool tundi käsklusi, vintside raginat, sõimu ja lihaste pingutust ning otsad ongi kinnitatud. Isegi tüürimees Kompus kergitab oma kuldtärniga mütsi ja pühib higi kleepuvalt otsaesiselt.

«Mille kuradi pärast need bobid end nii tähtsalt meie boordi aalavad,» uriseb pootsman Taader ja lükkab keelega osavalt kõveravarrelise piibutobi teise suunurka.

Tõepoolest, neli-viis ronkmustas vormikuues politseinikku marsivad kail meie laeva külje all ikka vöörist ahtri ja tagasi. Hei-

dame küsivaid pilke tüürimehele. See vaid muigab omaette ja tatsab siis rahulikult paksu, karvast kõhtu õõtsutades kapteni salongi poole.

«Küll on lugu,» arutame omavahel. «Tuleb välja, et siin sadamas ei saagi mahamaksu, kuigi lepingu aeg on täis.»

«Seda võis arvata,» tähendab vana Taader mõtlikult. «Kompusele on vaja odavat tööjõudu ja meie seda olemegi. Odavaid mehi tuleb ju iga hinna eest hoida. Pole selle mehe komme kopikat kompanii kahjuks välja anda. Kus sa sellega — peaosaniku võsuke tunneb juba asja.»

«Kuradile! Andku mahamaks või palka juurde!» tõmbuvad mehed mürgisteks.

«Õigus! Kas meie peame näljakopika eest eluga riskeerima. Sõjaaeg — pea ei või juhtuda, et ühel heal päeval lendame kõige krempliga vastu taevast.»

Meeste meeled on ärevil. Nii mõnigi hellitas lootust paremale jobile. Nüüd oli ilmselt kõigel kriips peal.

Kütja Tani, ise tahmane kui tont, tuleb higirätiga ägedalt vehkides ruhvi poole.

«Noh, Tani, kas said vana käest juba mahamaksu?» viskab pootsman nöökavalt.

«Saatana viigrid,» pistab Tani kiruma. «Said haisu ninna, et tahtsime putket teha, ja tellisid juba merel olles kardavoid appi. Aga seda ma ütlen, selle palgaga küll edasi ei sõida!»

«Õige jutt! Lööme streigi lahti!»

Meie protestimeeleolu paisub nii ägedaks, et meelitab tüürimees Kompuse uuesti tekile. Ka kapten Roseni kiilaspea ujub ettevaatlikult tüürimehe lähedale.

Tani tungib kohe ägedalt peale:

«Miks politsei meid maale ei lase? Kas oleme sunnitöölised või?»

«Jalga lasete, kui maale pääsete! Teada juba,» naerab Kompus.

«Lepingu aeg on täis. Iga mees võib vabalt endale uut santsu vaadata. Ega me selle künaga laulatatud ole,» läheb Tani põlema.

«Niikaua, kui mina siin laeval kompaniid esindan, on mul selles suhtes kaasa rääkida, millal teile anda mahamaks või millal mitte. Tean, et leping on lõppenud, kuid me teeme uue lepingu.»

Mehed kisavad läbisegi.

«Käi põrgu oma lepinguga!»

«Anna lõpusotid ja klaar!»

«Kui tahate, et edasi sõidame, siis palka juurde!»

«Palka juurde jah! Mis kapten selle kohta ütleb?»

Kapten Rosen, lühike kiilaspäine mehike, ei tea esialgu, mida vastata. Ta vaatab nõuküsivalt vägeva «kompanii esindaja» otsa, köhatab siis ja hakkab sõnu aeglaselt mäluma:

«Mina juhin laeva merel. Meeskonna palga küsimuse üle otsustab siin ... hm ... otseselt härra Kompus.»

Tüürimees jõllitab veelgi tähtsamalt. Käratab siis:

«Palk jääb endiseks ja loril lõpp! Tehke luugid klaariks, et saaks laadima hakata!»

«Ah nii on lood,» venitab vana Taader tigedalt. «Mehed enam tööle ei hakka!»

Vaikus. Siis prahvatab nagu paisu tagant mitmest kõrist.

«Streik jah! Käigu põrgusse Kompus kõige oma kompaniiga!»

«Õigus. Enam ei liiguta lillegi!»

Järgmised päevad on täis metsikut möllu ja prassimist. Maale ei pääse, kuid ikkagi hangitakse kastide viisi viskit. Meeletu jooming kestab päevad ja ööd.

Streik kestab. Mehaanikud kütavad katlaid, kapten ja tüürimehed õiendavad vintsidega. Laadimine edeneb aeglaselt.

Päev enne New-Orleansist väljasõitu on Kompus sunnitud järele andma. Ta lubab palka tõsta poole võrra. See rahuldab meie nõudmised ja me alustame tööd.

Kütja Tani ja pootsman Taader öeldakse üles. Kompus lubab nad kui eestvedajad tapiga Eestisse saata. Ja seal paistavad muidugi trellid. Euroopani aga peavad mehed «passaseeridena» kaasa sõitma. Isegi meeskonna ruhvis ei lubata neil magada. Vana presenditüki all, mis on üle poomi tõmmatud, leiavad kaks käredamat «mässumeest» peavarju. «Vigvamis» suvitamine on isegi mõnevõrra romantiline, aga kui meri pahuraks muutub, siis on «passaseeride» elu lausa põrgu. Laine uhub külje alla ja teeb olemise üsna märjaks. Õnneks ei juhtu seda väga tihti, sest on suvi ja ilmad võrdlemisi ilusad.

Nii logistamegi jälle Euroopa poole...

*

Viuu... tra-ta-ta-taa...

Ruhvi uks paiskub raginal pärani. Keegi karjub: «Ahoi! Kas ruhvis on veel kedagi? Kõik kiiresti päästepaatidesse!»

Samas kostab jälle lähenev lennukimürin, mis laeva kohale jõudes muutub võikaks ulumiseks. Üksikud kuulipildujavalangud rabisevad vöörteki terasest plaatidel. Kuulid põrkuvad vingudes laiali.

«Seekord vist ei pääse! Põhja kupatavad, raisad,» sähvatab mul läbi unise pea.

Hüppan kui herilasest nõelatud koist. Ruhv on tühi. Kõik on jõudnud juba tekile joosta. Raban kiiruga koi kõrvalt vanad tööpüksid ja sikutan need kuidagiviisi jalga. Jälle läheneb lennuk, laeva kohale jõudes pikeerib ja saadab mitu pikka kuulipildujavalangut.

Topin meeleheitlikult kinga jalga. Vasakuga saan hakkama, kuid parem ei lähe. Käed värisevad. Viskan teise kinga raevunult ruhvi nurka.

«Kas jõuan veel päästepaati?»

Ahtris prahvatab vägevalt, laevakere läbib imelik judin.

«Pomm!»

Seisan hetke keset ruhvi. On tunne, nagu oleksin äsja saanud kaikaga obaduse otse keset lagipead.

Lõpuks toibun ja tirin koi alt päästevöö ning lidun, ühes jalas king, teises paljas sokk, tekile.

Siin on lausa põrgu. Ahtris möllab tuli, kõrbenud tõrva ja värvi lõhn tungib teravalt ninna. Lakkamatult tiirutab lennuk laeva kohal, põristades pikki valanguid kuulipildujast. Meie «mässumeeste» Tani ja Taaderi eluase — «Vigvam» või «Villa Hortensia», nagu me seda nimetasime, on kui sõelapõhi, rebenenud puldaniräbalad lipendavad poomil.

Meri seevastu on täiesti rahulik. Just nagu polekski me praegu Biskaial, kus alati keeb nagu samovaris. Nõrk tuulehoog lükkab laisalt veerevaid laugjaid lainevalle.

Mehed askeldavad allalastud päästepaatides. Haaran rippuva taliotsa ja hetk hiljem tunnen paadi kõikumist jalge all.

Asume vaikides tööle. Kuus aeru tugevais kätes tirib paati toll-tollilt laevast eemale. Kiunudes vihiseb pomm umbes sada meetrit paadist eemal vette, paisates võimsa veesamba kõrgele õhku. Surume meeleheitlikult aerudele. Kõigi nägudel peegeldub vaid üks tumm küsimus: kas jõuame ohutusse kaugusesse, enne kui laev vajuma hakkab?

Nagu raisakull saaki varitsedes tiirleb lennuk endiselt üha enam tuld võtva laeva kohal. Jälle pudeneb pomm lennuki tiiva alt. Seekord prahvatab see otse keset laeva. Tohutu söetolmu ja suitsu sammas lendab kõrgele. Hetk hiljem haaravad määratud leegid kogu laeva.

Jälgime tummalt seda vaatepilti. Rinda rõhub ängistav tunne. Tajun sel hetkel tugevat ühtekuuluvust tolle vana laevaga, mille raudne kere oli meid läbi tuulte ja tormide kindlalt kandnud sadamast sadamasse. See hukkuv laev oli ju meie kodu, oli tükike kodumaad...

Karmid näod pinevil, lõuapärad vihaselt kokku surutud, seiravad mehed pea kohal tiirlevat lennukit. Oma hävitustööga nähtavasti rahul olles eemaldub see sujuvalt. Viivuks välgatuvad mustad ristid tiivanurkadel.

«Sakslane, raibe,» surume nagu ühest suust tumedalt ja raevukalt.

Pingutame endiselt aerude taga. Purje heisata pole mõtet, sest tuult peaaegu polegi.

Varsti selgub, et teine paat, mille komandöriks on tüürimees Kompus, lekib. Mehed ei jõua sissetungivat vett välja loopida ja paati ähvardab uppumise oht. Kapten Rosen võtab meeskonna üle meie paati. Jätkame sõitu sügavalt vees istuva paadiga. Lained on küll laugjad ja rahulikud, kuid ikkagi kõrged. Aeglaselt ronib paat määratu veevalli otsa, hetk hiljem libiseb juba alla sügavikku. Näib, et järgmine laine rullub üle paadi. Ei, siiski kerkib paat

võbisedes nagu elusolend laine turjale, et samas jälle kaduda veemägede vahele.

Need on suure tormi järellained. Järgmisel päeval on lainetus juba märksa madalam. Tuult ei ole endiselt.

Mehed küürutavad aerudele surudes. Käed on sõudmisest rakkus. Kas jõuame enne randa, kui tormiks läheb?

«Paat!» hõikab keegi.

Silmitseme päikeses helkivat veepinda. Tõepoolest loksutab laine meie poole peaaegu ääreni vett täis paadivrakki. Sõuame lähemale. Mingi must kühm ulatub üle paadiserva. Siniseks tõmbunud käsi kramplikult klammerdunud reelingu külge, lamab vees kummuli laip. Siin on võitlus elu eest lõppenud... Üle reelingu tolknevalt päästerõngalt loeme: «Lucian-Napoli». Tähendab, itaallane. Kergitame hetkeks aerud veest. Midagi külma poeb südame ligi...

Juba kolmas päev merel. Rusuvad mõtted rõhuvad südant. Üha sagedamini tuleb vahetada aerumehi. Joogivesi on lõppenud, kuivikuid on veel. Närime neid masinlikult ja kugistame kuivanud kurgust alla. Lonks magusat konserveeritud piima suurendab veelgi janu. Loputame suud mereveega. Ka see ei aita.

Õhtul, enne päikeseloojangut, silmame horisondil üsna väikest musta täppi, mis aeg-ajalt kaob lainete taha.

«Laev!» pääseb valla kahekümne viiest kähedast kõrist.

Karjume ja vehime meeletult, justkui võiks sellisest kaugusest keegi märgata meie nii väikest, armetut paadikest.

Uue jõuga surume aerudele. Keegi tirib valge särgiräbala masti. Pingutame nõrkemiseni. Hirmus pikkamisi läheneb täpike, aga siiski ta läheneb ja võtab lõpuks laeva kontuurid. Sealtki on meid märgatud, sest laev seab kursi otse meie poole. Ahnelt neelame pilkudega lähenevat päästjat. Veel veidike ja olemegi prantsuse kalalaeva poordis. Vinname end väsinult tekile.

Sõbralikud prantslased kostitavad meid keedetud merekrabi koibadega. Sööme ahnelt seda maitsvat liha ja rüüpame peale karastavat prantsuse vino-tintot. Vein päästab lukus olnud keelepaelad valla. Varsti püüame prantsuse kaluritele oma laevahukku kuidagi arusaadavaks teha. Vääname halastamatult ingliskeelseid sõnu (prantsuse keelt meist keegi ei oska), millest prantslased pikapeale kuidagi aru saavad. Lõpuks võtab väsimus jalad alt. Uni vallutab meid silmapilkselt.

Hommik võtab meid vastu väikeses sadamalinnas Lorientis Prantsusmaa lääneranniku1. See on harilik kalasadam oma tavaliste lõhnade ja askeldavate turunaistega. Mis aga kõigepealt silma torkab, on see, et kõrvuti prantsuse kolmevärvilise lipuga lehvib linna kohal tohutu punane kangas musta haakristiga. Fašismi raudne kand on haaranud peaaegu terve Prantsusmaa. Kusagil lõunas käivad veel lahingud, kuid selle suurepärase rahva saatus on selleks korraks juba otsustatud.

Millistest instantsidest meie lugu läbi käis, pole teada, kuid

tulemus on see, et õhtul sammume hanereas läbi linna ööbimiskohta. Kari paljasjalgseid poisiklutte saadab käratsedes meie armetut rongkäiku. Eriti koomilisena näin neile mina. Kütja Tanilt saadud tohutu suur tunkepintsak ripub mul kotina õlgadel, mille tõttu mind peetakse vist omasuguseks. Minu paljad porised varbad saavad poiste tormilise tähelepanu osaliseks. Vastutasuks surun ühele jõnglasele pihku oma ainsa kinga, mida ma seni hoolikalt kaenla all kaasas kandsin.

Lõpuks jõuame sihtkohta. See on suur koolihoone, mille katuse all leiame peavarju. Selles sünges, vanaaegses kivimajas elab ka palju prantslasi-sõjapõgenikke. Need on enamuses naised ja lapsed. Kõhnad ja kurnatud näod piidlevad meid esialgu areldi. Tundmatu kõne äratab neis uudishimu. Mõni julgem alustab vestlust. Laiutame vaid abitult käsi ja naeratame vist küll võrdlemisi totralt, sest naised sosistavad omavahel ja turtsuvad naerda.

Üksluiselt ja hallilt venivad päevad selles igavas linnakeses. Fašistide toores peremehetsemine muudab Lorienti meile ängistavaks. Käime kaptenilt aru pärimas, millal meid ükskord kodumaale lastakse. See kehitab vaid õlgu ja soovitab oodata.

Varsti juba kaks kuud, kuid ikkagi pole veel mingit teadet. Käime kaptenile peale, et ta sõidaks Pariisi ja lükkaks meie viisa saamise asja natuke takka. Juuli lõpul sõidab tüürimees Kompus. Mõne päeva pärast tuleb ta tagasi väga mornis tujus.

«Jälle mokas,» arutleme omavahel tüürimehe tujutut nägu nähes.

Me ei suuda aga ära imestada, kui Kompus ütleb:

«Pange hakkama. Sõidame Pariisi ja sealt Eestisse.»

Me ei usu oma kõrvu. Miks, kuradi pärast, ta siis seda kauaoodatud uudist nii sandi näoga toob, justkui tuleks meil minna mitte kodumaale, vaid pisikese paadinäruga tagasi Atlandile?

Siis aga selgub kõik: Eestis on kehtestatud töörahva võim. Eesti Vabariigi saatkond on laiali jooksnud ja meid võtab oma hoole alla Nõukogude Liidu valitsuse esindus. Elame veel mõne aja Pariisis hotellis, kuni viisad korda seatakse, ja siis istumegi rongi.

Laevaomanikud ja -osanikud on näost ära, meie aga juubeldame. Kodumaale! Seljataga on vaevalised vintsutused miiniväljade, allveelaevade ja lennukite hirmus. Ainult võigas mälestus on päevadest, mil peremehed meie valvamiseks politseinikke sadamakaile kutsusid, kui me palka juurde nõudsime.

Me sõidame mitte lihtsalt kodumaale, vaid — oma, töörahva kodumaale!

H. KERMIK, E. PÕLD

MÖÖDA LAHINGUTEID KALURIKÜLLA

Enamasti öeldakse Sõrvemaad algavat sealt, kus Salme jõgi kitsa ning pikakaelalise poolsaare Saaremaa küljest oma mudase, ummistunud sängiloogaga lahti lõikab. Pöide mees saab aga päris pahaseks, kui keegi julgeb vastu vaielda, et kanged Nasva kalurid ei ole sõrulased. Mine tee siis kindlaks see vahepiir! Meie omalt poolt anname nõu tähis «S õ r v e» püstitada, kui keegi seda kunagi üldse kavatseb, sinna, kus tee jõuab tuulevaiksest Järve metsast tuulisele kadakaväljale, — enne Tehumardi lagendikku. Siit algab Sõrve selles tähenduses, mis tal on praeguse inimpõlve silmis. Algab endiste lahingute tallermaa, kus, hoolimata tööka Sõrve rahva virkadest kätest, kerkivad paljud ahervaremed ja mustad poolpõlenud õunapuutüükad ahastavate käsivartena maltsa ning koirohu puhmastest; kus teeveerel hakkavad silma küla algust tähistavad tulbad «Kaimri», «Hindu», mis seisavad küll sirgelt ning ometi nii võõralt keset lagedaid teeservi, kus ei ole aastaid haukunud teekäija peale ükski õuekoer ega kõveratest poolvarisenud korstnajalgadest kerkinud koduste ringidena koldesuitsu.

Sõrve ... Tehumardi .... Need nimed on seotud mõistega kõigest inetust, mida inimkond ei ole suutnud tänaseni kõrvale heita.

Kas olete kunagi hilja õhtul või öösel seisnud Tehumardi väljal — siis, kui pimedus on nihutanud oma tohutu kämbla kangelaskalmistule ning kaldapealsete kadakate lamedad tipud eralduvad merest heledamal taeval? Siis, kui päevane kalatuul ei ole väsinud noorte mändide latvadega hullamast ja virgalt Riia lahe vett randa kihutab. Sellistel öödel kuulete tavalises tuulevingumises sõdurilabida löögi vihinat ja nappe oigeid. Värinaga kehas arvate saladuslikes öö-häältes tundvat terase kõlisemist vastu kiivri metalli ning sadade meeste rasket vihast hingamist ...

Ööd Tehumardi väljadel on elavad, täis sõnatut juttu kangelastest ning mehistest tegudest. Sellest öölahingust ning teeserval Saaremaa marmorist tahvlitega tähistatud haudades puhkavatest relvavendadest võiksid jutustada ka paljud «Salme Kaluri» ja «Sõrve Kaluri» kolhoosi liikmed — endised Sõrve vabastajad.

Mälestus kõigi liidurahvaste poegadest, kelle nimed on lõigatud kiviplaatidele või kelle nime asemele kirjutatakse «tundmatu sõdur», ei kustu Sõrve inimeste südames. Igal kevadel võidupühal

M. Kaldi foto

Läätsa uue konservitööstuse tsehhis

koguneb Tiirimetsa ja Salme rahvas ühishauale, et austada langenud võitlejaid. Ühendatud segakoor laulab südantpuudutavalt: «Isamaa ilu hoieldes, vaenlase vastu võideldes...»

Ja kui juhtub olema tuuline päev, siis saadab mehist laulu randa murdvate lainete müha. Vaba mere mühin. Homme, ülehomme ja nii edasi sõidavad sellele merele kalurite paadid ning toovad oma koormad Läätsale uude moodsasse kalakonservivabrikusse. Püsivamaks monumendiks kui dolomiidist sammas vennashaual on Sõrve vabastajaile see konservitööstus ja iga aastaga kasvav «Salme Kaluri» kolhoosi keskus. Võib-olla seisab siin, praegu päris kinnikasvanud jõe ääres kunagi Salme linn. Sama ojakese ääres, mille vabastamise eest andsid oma elu Tehumardi kangelased.

Sõrve väravad

Pikka, ahtat poolsaare kaela, mis ulatub Salmelt kuni Rahuste külani, võiks nimetada täie õigusega Sõrve väravaks. Sellel maakitsusel kindlustasid 1941. a. end punaarmeelased ja 1944. a. sügisel istusid fašistid tugevates blindaažides. Siin Hindu-Lõpe joonel eraldab Sõrve poolsaart «suurest maast» — päris-saarest — 1941. a. rajatud tankitõrjeliin. Selle betoonist püramiidide kaherealise keti ümbrus muutus poolteist kuud kestnud Sõrve vabastuslahingute

ajal mustaks verega kastetud maaks. Loodus lakub ise oma haavad. Inimkäe abita ajavad vanad kännud miinitulest näritud metsas uusi rohelisi võrseid ning mürsuauku sattunud lepaseeme on teinud oma töö: sügavat lehtrit varjab tihe võsamüts. Aga uued külad vanadele alusmüüridele ei kerki iseenesest, nagu ei kasva uus kaevuvinngi varisenud rakete kohale. Vaadates sõjajälgi kerkib alati silme ette Sõrve 1944. a. sügisel pärast vabastamist.

...Raputades liiva krae vahelt, ronisid metsakoobastest pesemata kõhnunud nägudega naised ja lapsed ning kuulatasid imestavate nägudega võõrastavat vaikust ümberringi. Võtsid kompsukese viimase jahvatamata viljast küpsetatud leivakoorukesega ning läksid läbi suitsevatest kärtsahaisulistest küladest otsima oma purustatud pesapaiku. Üksikutesse terveks jäänud metsamajadesse kogunesid terve küla inimesed, et läve ees olevat talve vastu võtta. Kitsas oli, aga saadi läbi, sest paljukest neid peresid siis külas paigale jäi — suurema osa naabrite kohta teati ainult nii palju, et saksa rindepolitsei sai nad metsast kätte ja saatis Mõntu. Seal pandud aga inimesed suurtele laevadele ning viidud Saksamaale.

Lähenev talv ähvardas sõrulasi külmaga ning tühja kõhuga. Üksteise järel lahkusid kaugemalt tulnud tuttavate ja sugulaste kutsel paljud järelejäänutest. Uueks aastaks langes maha värske lumi ja kattis surilinana tühja ning moonutatud maa.

*

...Naised siin sageli hauda on läinud
nii, et ei näinud raudteed.
Mehed on rasketes saabastes käinud
kõikjal. Nad rajasid need.

J. Smuul, «Kirjad Sõgedate külast»

1945. a. suvel tuli uus elu surnud küladesse. Purustatud tühjade majade ümber hakkasid askeldama sõduripluusides mehed. Jõudsid tagasi Saksamaale küüditatud ja Nõukogude tsooni sattunud perekonnad. Kalureile andis riik uued püünised, andis paadid — ole mees ja püüa. Mis nõnda viga siis uut elu alustada oligi. Kui tuletame meelde noorte meeste teenistuse algust endistel aegadel, siis oli see hoopis teisem tubakas. Võtame näiteks Kaavi kaluri Mart Oeselja, sest temataolisi mehi on Sõrves palju. Teinud läbi karjase kooli, proovinud nii mulgi kui kalakulaku leiba, jõudis Mart möödapääsmatule otsusele, et see elu pole rassimise väärt. Noormees oskas ennast Rotterdami sõitvale laevale sokutada mõttega laias maailmas õnne proovida. Umbkeelsena ja sendi rahata võõras linnas, kus «võmmi silm» peal peeti kui mõnel pätil, tuli abiks saarlase julgus ja ettevõtlikkus. Mart ei tea isegi, kuidas tal õnnestus leida meremeeste maja, aga seal oli juba teisigi eestlasi ees ja varsti munsterdati ta laevale.

Laulusalmgi ütleb, et «mehed on rasketes saabastes käinud kõikjal . . .» Aga nüüd ei saa enam Sõrve naisigi maha vaikida. «Hitler võttis nõuks nendele oma suurt Saksa riiki enne ärahävitamist näidata» ja praegu on maailma mandritel endisi Sõrve inimesi igal pool elamas-asumas. Aga nende üle ei ole meil põhjust uhkust tunda. Need sõrulased, kes oma kodud jätsid, on meile võõraks jäänud.

Meil on põhjust selle üle rõõmustada, et 1944. a. sügisel tühjenenud ja purustatud poolsaarel on nüüd miljonärkolhoos «Sõrve Kalur», et kolhoosi-Sõrve randade vett vaotavad ainult kõhukad kakuampaadid ja võimsad traal- ning külmutuslaevad ja teede ääres kasesaludes helendavad uute karjalautade või sigalate eterniitkatused. Tunneme rõõmu, et õhtuti sõidavad kolhoosiklubisse Jämajas kaugemate brigaadide töölised kolhoosi autodel või isiklike sõiduvahenditega lõbusa laulu saatel. Ja võime uhkustades öelda, et selle kolhoosi sportlastel annab vastaseid otsida oma rajoonist ja vabariigi teiste kalurikolhooside hulgast. Hiljuti anti kehakultuurikollektiivile kätte üleliidulise põllumajandusnäituse preemia — mootorratas.

Sõrve tänapäev on kihutanud kalurinaise elust pimedusetondi. Mida siin rääkida raudtee nägemisest, kui Tallinna otsa võib palju mugavamini ära teha Kingissepast kolm korda päevas startiva reisilennukiga. Igal suvel sõidavad kolhoosnikud oma kolhoosi autodega ekskursioonile Riiga, mõnesse teise suurlinna või kuskile looduslikult ilusasse kodumaa nurka. Kuidas töö, nõnda puhkus.

Rannakulakuid pole

Kaavi kalasadam. Avamerel pillutab tuul laineid ja vahtu. Suurekerelised mootorpaadid loksuvad täna kõik silla ääres, sest ilmamärgid ei luba kalureid merele minna. Aga nende süda on muretu merre pandud kastmõrdade pärast: see tuul korralikule püünisele veel liiga ei tee. Mõnusat piibujuttu puhudes vilgutavad mehed uisid ning painutavad mõrravitsu — angerjapüügi aeg ei ole enam kaugel, tarvis kiiresti bottengarnid korda panna.

«. . . Ma tulin kaitseväest ja tahtsin kangesti lestapüüki proovida. Rääkisime siis sõpradega kokku. Meid oli kolm Marti, igal mehel kümme küünt ning töömehe sitked sooned,» pajatab Mart Oeselg, äiates korraks käega üle pruuni otsmiku, ise mõrratiiva külge kinnitatud selist takseerides. «Saime ühe jõukama peremehega kaubale, see laenas paadi ja püünised ning kukkusime noodaköit tarima. Kolmandiku püügist võttis paadi peremees, ülejäägi jagasime omavahel.»

«Jah, nöörimine käis ühtevalu,» sülitab südametäiega Aleksander Ramst bottengarni pujuseid kinnitades. Tema poisikesepõlv läks Muhu angerjakuningate nahka. Jutt muutub korraga üldiseks. Arvestatakse, kui palju need angerjakullid ka «puhast» võisid ühe

M. Kaldi foto

Püügiks avamerel on rajooni kalurikolhoosidel 15 traallaeva. Pärast traalimist tõmmatakse vintsiga räimeloomus tekile

suvega Sõrves kokku ajada. Kõige rohkem teab sellest rääkida elatanud kalur Aleksander Parem. Päris uskumatu, kuidas Schmuulid Koguvast, Iisak Österman Ruhnust, Vormsi Vikström ja sõrulane Mart Vipp omal ajal siin randadel peremeest mängisid. Ehitati toredaid maju, osteti sumplaevu, millega Sõrve angerjasaak välismaale veeti, ja kui tuju tuli käraka ning mürtsutegemise järele, siis telliti linnast takso ja härrad sõitsid lõunaajal «Kuldankrusse» «otsi kinnitama». Sel ajal, kui nad tuhandeid kõrist alla lasksid, pidid mõrrasulased laenatud paadis kõigest väest aerusid kiskuma, et ennast ära elatada ja et peremehe kukkur ka kõhnemaks ei jääks.

«Eks inimese sõrmed ole juba kord nihukese ehitusega, et käivad liikmest ainult oma poole.» Ja keegi täiendab kõrvalt:

«Ammuks see oli, kui ühe küla mehed vedasid teise paatkonna mõrrale oma püüste tiivased ette. Pisku pealt, et es lähe löömaks.»

«No-jah, inimesi on mitmesuguseid nagu püügiaegugi. Mineval aastal olid bottengarnid hommikuks täis niigu Pärtli Liisu jõulumakid — ei jõudnud angerjaid ära vedada. Kes teab, mis selle aasta võtab teha!»

Pole head ilma halvata. Ka kaluritel on oma mustad päevad.

Jutt läheb kaluri teenistuse ja palga peale. Olgugi et kolhoosi sissetulek ning püügimeeste tasugi olenevad tavaliselt kalaõnnest, näib, et mehed on igati rahul. Kui võtta raamatupidaja viisi kaluri

L. Tõusti foto

Suure — kuni 18 m sügavuse — seisevnooda tühjendamine räimest

aasta keskmine kuutasu kolhoosis, siis tuleb ilmsiks, et ta saab rohkem raha, kui on enamiku ehitusinseneride või kvalifitseeritud arstide kuupalk. Aga hea püügikuu preemia eest võib teinekord tuua kas või «Moskvitši».

Tellingud

Soe juunikuu õhtu. Külavahelisel teel on jäänud päris vaikseks. Mehed tulid rannast oma mootorrataste ja «põrride» lärmiga varakult enne mõlemaid omnibusse. Täna ei ole laupäev, see-eest aga jaaniõhtu. Naispere on tiitsalt koduste toimetustega hakkamas. Toast lauta, laudast õueköögi, köögist tagasi tuppa — ikka pooljoostes. Teeserval, valendavate ja rinnuni ulatuvate majaseinte juurest kostavad aga kirvelöögid rahulikus ning asjalikus töörütmis. Ka minul ei ole ruttu — jaanitulele nagu vara veel minna — ja sellepärast astun läbi puupööraga õuevärava ning soovin helesinises sportsärgis mehele jõudu. Tööd katkestamata heidab mees lühikese pilgu ning võtab tervituse vastu. Vahetame mõned tavalised laused ilma ja selle kohta, et kala tänane tuul küll ei too. Kirves aga varab lausa tantsides vaigulõhnalist männipalki. Vaatan ja imetlen osavaid käsi. Mees ise nagu iga õige sõrulane on

jutukas. Räägib oma tööst, naabritest, pojast, kes sügisel tuleb aega teenimast, ja paljust muust.

Akendevahelisele palgijupile on naagliaugud sisse lastud ning mees, pannes oherdi käest, hakkab paarimeetrilist männitüve sülle võtma. Ta ei nihuta oma pruunide sooneliste käsivarte haaret otsa poole ka siis, kui appi tõttan.

«Ehitate päris vägeva maja siia, kas puhta üksipäini?» avaldan imestust. Alles siis, kui raske ning pikavarreline mamsel on seinale tõstetud palgi kolme löögiga paigale põrutanud, tuleb vastus:

«Siin on neid ehitatud jah, enamasti ikka üksi,» ja veidikese aja pärast lisab mõtlikult: «See tuleb kolmas minu elu jooksul. Pärast vanamehe surma tegin uued elud. Neid ei ol'nd kauaks — neljakümne esimesel aastal põlesid maha. Siis sai jälle kuidagi elu üles. Oli teine veel päris pooleli, kui neljakümne neljanda aasta sügisel mürsk lõi köögipoolse seina alt ära. Maja vajus nurkapidi vastu maad ning sakslased vedasid palgid oma punkrite sisse. Üteldakse, et kolmekeene kõige vissem —, ju näeb, kas jääb siis see minu surmani pidama.»

Mees jääb mõtlikuks ning istub mahavisatud seinahaamrile. Päike on jõudnud vana, vist küll esimese maja ehitamise aegu istutatud pihlaka varju pikaks ning peeneks venitada.

Nii tema kui minu tähelepanu tõmbavad korraga enesele maanteelt tulevad lohisevad sammud. Väravast mööda komberdab vanadusest kõveraks vajunud mees. Kulunud ning kauasest kandmisest pigise soni alt turritavad hallid juuksesalgud.

«Jaak läheb oma õuekrunti vaatama,» ütleb vestluskaaslane. Tema järgnevatest sõnadest saan kuulda selle inimese kurvast saatusest. Jaagu naine suri enne sõda ja ta jäi kahe tütrega üksi. Need panid siis, kui see üle mere jooksmise tuhin lahti pääses, ühes Pärnu meeste paadis ka minema ning vana jäi päris üksi. Jaagu küüditasid hitlerlased koos teiste sõrulastega Saksamaale ning sealt tuli kuuekümneaastane mees juba raugana tagasi.

«Ta oli ikka mu naabrimees, aga nüüd elab küla teises otsas.»

«Kas siis tütred ei aita ka? Räägitakse, et siit rahvas pidi välismaalt kõvasti pakke saama?»

«Äh, mis need pakid. See on muidu üks mõte, et välismaalt ikka peab midagi suurt ning vägevat tulema. Nõnda on ammust ajast oln'd: mehed käisid laevade peal ning kodus oodati pakkisid. Aga poisid, sindrid, tulid enamasti koju ainult uhkete lõõtsapillidega ning sõid endist viisi vanas majahütis tuhlist-kala. Sellel on paljas suur nimi, mis sealt väljast tuleb, aga Jaagu tütred p'saada sedagi. Kui riik ei annaks toetust, jääks vana küll päris hädasse.»

Jaak on jõudnud oma endise kodu värava kohale ning peatub kohmitsedes. Ta käsi liigub harjunult, nagu tahaks olematut haaki tõsta. Raskelt kõhides hakkab siis astuma sirelite vahelt paistva kõrge kolmeastmelise uksetrepi poole, mis tervelt ning kogukalt

seisab keset rohtunud alusmüüri. Tahtmatult pöörame silmad mujale, kui vanake hakkab trepile ronima...

Jutt ei taha tulla enam kummalgi. Küsin, mis ametit poeg oskab ning kus tööle hakkab. Mees arvab, et ega ta kodust kuskile lähe. Kolhoos pidi kevadel uue traktori ostma, pakuvad poisile traktoristi kohta. See amet olevat tal selge.

Viieristi poolt toob tasane tuuleõhk automürinat ja pilli- ning lauluhääli. Varsti jõuab külateele kaskedega ehitud GAZ. Auto on tulvil lõbusaid piduriides inimesi.

«Jaanilised Tiirimetsast on juba siin, tarvis ka õhtu teha,» hakkab mees tööriistu poolelioleva seina äärde koguma. Lahkun huvitavast jutukaaslasest. Ta ruttab koju habet ajama. Astun pikkamisi jaanitule platsi poole mööda hästi kruusatud teed — maanteed on Sõrve uhkuseks alati olnud — ja naudin ilusat õhtut ning idüllilist ümbrust. Vasakut kätt teest ehitab kolhoos suurt sigalat. Sarikate kohal lehvib ridva otsas juba närtsinud pärg.

Kolhoos ehitab ning kolhoosnikud ehitavad — varsti on kadunud Sõrvest majadeta, tühjad külad.

Jaanituli

Kaavi küla tee pöörul, seal, kus vanasti oli Taalbri mõisa häärber ning praegu varjuline ilupuudega ümbritsetud kiigeplats, seisab tõrvatünn kõrgete ritvade otsas. Kõik on peo alguseks valmis, kui linnast, Tiirimetsast ja Salmelt tulnud külalised kerge lavataolise ehituse ees pinkidel istet võtavad. Kostavad lõbusad vastastikused tervitused, küsimused, kuidas üks või teine elab, ja jälgitakse ootavalt liikumist peopaiga lavapoolses otsas.

Astmestikule tõusevad segakoori lauljate read, õlakad mehed ja kirevates Sõrve kuubedes naised. Sigin-sagin publiku pinkidel lakkab, püstiseisvate inimeste mets tardub tummas ootuses ja samas prahvatabki lavalt

«Oh laula ja hõiska...»

nii, et vastas olevas metsas paugub vastu meeliülendav viis. Vägevalt laulavad!

Kauaks jäävad jaaniliste silmad väikese lava poole. Seal laulavad-mängivad lapsed, keerutavad rahvariides tantsupaarid ning mürtsub puhkpilliorkester, mis on selle poolest tähelepanuväärne, et koosneb noortest muusikameestest ja ka pillid ostis kolhoos alles hiljuti.

Kontserdikava lõpul hakkavad mehed oma leeri lööma. Seal käib kobrutava koduõlle kann ringi ning jookseb mõnus «piibujutt».

«Rahvasuus oli vanasti üks siuke lugu,» alustab taat käisega õllevahust suud pühkides. «Kord läin'd meite külast soolavädajad Gotlandi minema. Kange udu oln'd merel ja mehed sõitn'd ümber Sõrve sääre Salme alla tagasi. Küsin'd säält meeste kääst: «Wast

ist das Gotland?» Mehed akan'd naerma, et «mes Gotlandiga teil siin tegu, äi tunne änam oma mehi, tulge aga maale!» Läin'd siis neilgi silmad lahti, vaatan'd: needsamad härjad ikkes, needsamad kuued ja tuuligud ka. Tuln'd maale. Noh, oln'd siis paar nädalad kodu ja läin'd jälle seiklema.»

«Ükskord jälle ... »

Vahepeal on muutunud hämaraks ning nüüd süüdatakse jaanituli. Kohe löövad ka pillimehed oma paremad lood lahti ja murul seisev inimeste kobar läheb nagu imeväel liikvele. Tantsuringis ei puudu lõbusalt lobisevate ja huikavate noorte hulgas ka mõni soliidsem paar. Näe, seal veeretab eakas taat, kes õllekapast paraja jao noorust kummutanud, väärikalt oma hallipäise elukaaslasega valssi. Loitev tõrvavalgus langeb kiigelaual lehvivatele seelikutele ning poiste õnnelikele nägudele.

«Eduard, Eduard!» kostab ühest meeste ringist räme hääl. «Kus esimese brigaadi mehed on? Me tahame teitega köit vädada!»

I brigaadi kalurid ei ole kadedad poisid ja varsti on mahatõmmatud märgi kohal paras tross pingul nagu seda sikutavate meeste soonedki. Võitjate võistlushimu kasvab kiiresti, otsitakse uusi vastaseid. Kutsutakse vastu põllundusbrigaadisid, endiste «Uue Rahuste» ja «Suure Tõllu» kolhoosi mehi — need on nüüd pärast ühinemist ka ju «Sõrve Kaluri» liikmed. See kolme kolhoosi ühinemine näitas selgesti sõrulaste üksmeelt ja arukat suhtumist kollektiivsesse majapidamisse.

«Kus põllundusbrigaadid on? Kõik brigaadid välja! Teeme täna üks selge sott, kes kangem on,» ei jäta kalurid oma jonni.

Seal nihkub naerupidavate naistesalga rinnas lähemale tüse eit ja jääb, tugevad käsivarred puusadel, väljakutsuvalt seisma:

«Noh, kui põllundusbrigaad, siis põllundusbrigaad! Me oleme valmis!»

Naerdakse lõbusalt eitede südidust ja palutakse neid oma head suuvärki õllekruusist kasta ...

Kesköö on möödas, külalised ära sõitnud. Vanemad inimesed läksid ammu koju ning norskavadki vist juba õhtu roidumusest. Ka tantsujalad hakkavad väsima ning aegamisi tuhmuva jaanitule valgel võib näha noori istumas üksi ning paari- ja hulgakesi sirelite vahel pinkidel. Pillimehed ei saa aga enne rahu, kui tantsuplatsilt on viimane paar ära mängitud.

«Kahju, et ma ei saa laupäeva õhtul koju sõita, teil pidi kena pidu tulema,» ohkab neiu ja tõuseb pingilt. Aeg on hiline, aga buss läheb hommikul juba varakult linna, võib veel maha magada.

«No, ju seal linnas neid pidusid nüüd iga päev on,» arvab teda saatev noormees väikese kadedusenoodiga hääles.

«Oh ei ole aega kooli eest pidudel käiagi.»

«Kus pool sa praegu siis õpid? Kas õdedekoolis?» küsib noormees ning tõmbab möödaminnes maast pika oblikavarre.

«Ei ole, käin keskkoolis. Pärast seda aga lähen ülikooli.»

Noormees imeb nägu krimpsutades haput oblikarootsu ja vaikib.

«Ja ülikoolist tulen kodukolhoosi agronoomiks,» ütleb tütarlaps.
«Eh-hee, mis see maatöö ka . . .»
«Mis tal siis viga on?» küsib neiu solvunult.
«Merekool, vaat see on kool. Kui Juku ning Antsu Värdi Tallinnas selle lõpetavad, siis lubas kolhoosi juhatus mind saata. Saime ju hiljuti uusi traallaevu juurde, õppinud mehi aga on veel vähe.»
«Kuule, kuule, Elmar! Sa ära lase tüdrukutirtsu ennast meelitada midagi,» segavad end noorte jutusse tavalisest natuke raskema kõnnakuga vastutulevad kalurid. Vaata ette, kui meite võrgud hommikul sassis on, siis teame küll, kus voodis sa magasid.»
Idas ahetab uue päeva algus. Magamisest ei tule enam kellelgi välja. Jõutakse kodus parajasti pidupüksid raskete veesaabastega vahetada ning siis ootavad oma tööd ning toimetused. Kellel kolhoosipõllul või karjafarmis, kellel ostupunktis, mõrrapaadis või traallaeval.
Nagu igal hommikul, tuleb merest päike, puhas ja särav, ning soojendab väikest unest ärkavat poolsaart, mille pinda on töökad inimesed juurdunud samuti kui visad ning kasvuhimulised Saaremaa kadakanässid valgeks pleekinud kiviklibusse.

Juuni 1958. a.

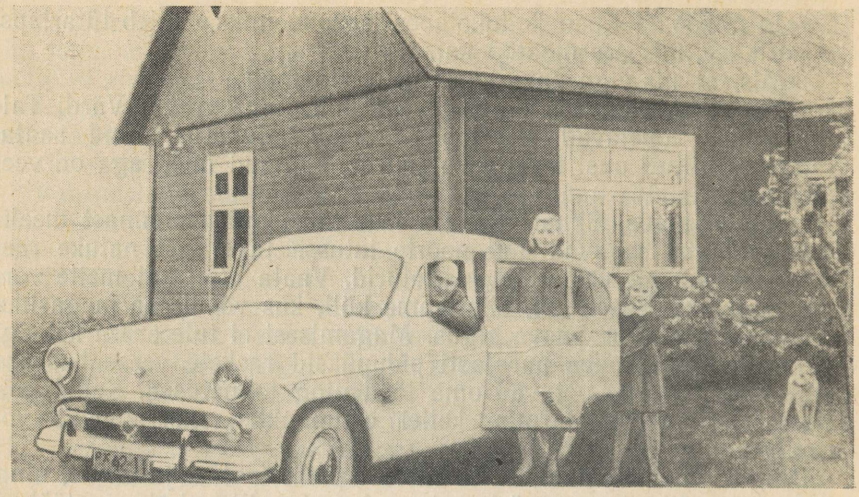

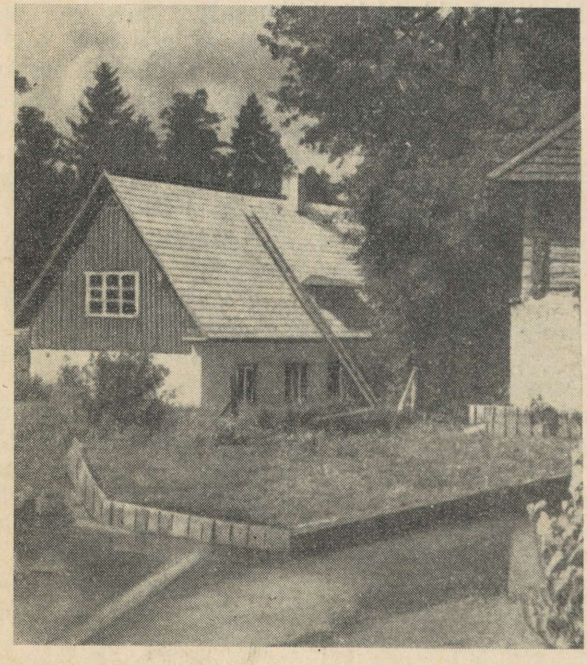

Alates 1956. aastast annab «Koduranna» kalurikolhoos rahvamajandusele igal aastal üle 1000 tonni kala, saades aastaseks sissetulekuks keskmiselt poolteist miljonit rubla. 1958. aastal tuli kaluri keskmiseks teenistuseks 19 200 rubla, Roland Kivi lüli kalureil aga 37 000 rubla. Kolhoosil on 42 mootorpaati, 60 suurpüünist ja muud varustust, kokku poolteise miljoni rubla eest. Pärast sõda on 18 Nasva kalurit ehitanud endale uued elumajad. Kõikides majades säravad elektrituled, mängivad raadiod. Paljud kalurid on endale ostnud sõiduautod ja mootorrattad. Ka kalandusbrigadir Heinrich Kuusk on isiklikku auto omanik.

M. Kaldi foto

Pidula jõel, mis saab alguse Odalätsi allikatest, on Pidula kalakasvatusmaja. Pärast sõda on selle tootmisvõimsust tunduvalt laiendatud. Kui veel 1945. aastal inkubeeriti siin 150 000 — 1 300 000 siiamaimu, siis alates 1950. aastast inkubeeritakse kuni 14 000 000 aastas. Kalamaimud lastakse Saaremaa ümbruse lahtedesse. Ka on rajatud kalamaimude kasvatamiseks 19 looduslikku tiiki. Kalakasvatusmaja finantseerib riik ja siin töötab neli spetsialisti.

M. Kaldi foto

V osa

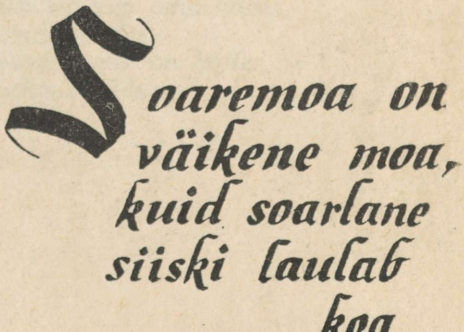

SAARLASTE SEAST

Valgete kajakaparvede keskelt,
kiviseilt nurmeilt — täis tuulikuid
— siit on ju kümnete aastate kestel
saanud me kodumaa laulikuid.

Ning meie tuuliste randade pikkust
mõõtma ei küüni ehk mõõdulint,
kuid karmi randlase hingerikkust
põhjani mõõta võib — Aadu Hint.

Sitkete saarlaste püüdlikust perest,
rannast, kus soolaselt mühab tuul,
mõrdadest, mootorpaadist ja merest
lugusid loob meile — Juhan Smuul.

Kogu me kodumaa tööhoost ja -pingest,
rahust ning sõprusest laial maal,
tõelise töörahva avarast hingest
— Vaarandi laulab ja — Aira Kaal.

Nemad kõik kiikusid siin oma hällis,
sirgusid saarlaste ridades.
Nii nagu kodusaar neile on kallis,
nii on nad saarlaste südames.

TERVITUS VÄINA TAGANT!

Paar päeva kestnud torm on vaibunud. Teen oma harilikku jalutuskäiku ümber iidse lossipargi. Merel on veel kerge uduvine ja Abruka paistab vaevalt nähtava tumeda triibuna.

Linnapark koos lossiga on mulle kujunenud Saaremaa sümboliks, saanud lähedaseks, omaseks. Siin olles tundub, nagu oleks minugi kohuseks seista tema eest ja kummutada mandrirahva seas sageli esinevaid väärarvamusi «väikesest maast» ja tema elanikest, — väärarvamusi, kohati naiivseid ja romantilisi, kohati naljakaid ning koguni totraid.

Lugesin täna uuesti Sinu kirja. Ja usu, mulle tegi nalja ning pisut vihastusingi, et Sina veel tänaseni maksad tublit lõivu sellele, vabanda, õrnalt öeldud — naiivsele mandrimeeste ettekujutusele. Sinu kirjast paistab, nagu elaksin ma kusagil maailma kõige kaugemas sopis, seal, kus silmapiir ühtub merega ning mille taga enam midagi ei ole.

Nii ärataski Sinu kiri minus vaidluskire ja sellepärast püüan kohe vastata. Õigemini see polegi vaidlus omaette, vaid meie umbes samateemalise, kolme aasta eest toimunud vestluse järg.

Küsid, kas ma olen sellest kolkast juba tüdinud ning kas mul ei ole vajadust Tallinna vaimuelu järele ning millise mulje Saaremaa on mulle üldse jätnud.

Ammendav vastus kõigele läheks kole pikaks, ent kuna Sa rõhutad vaimuelu ning armastad tegelda kultuuriküsimustega, siis püüan kirjeldada seda külge niivõrd, kui ma olen seda suutnud tundma õppida ja kuidas seda oskan näha oma isiklikust vaatenurgast.

Sulle tundub Raplas, kus Sa ennast pead juba pooleldi pealinlaseks, et Saaremaa on kolgas. Sinu arvates leidub meil veel inimesi, kes oma elus pole näinud raudteed. Vaevalt küll! Luba

aga omakorda küsida, kui palju on mandri inimesi, kes on sõitnud lennukil? Vean kihla, et Saaremaal on neid rohkem kui kogu vabariigi mandriosas kokku, sest meil on lennuk harilik, igapäevane liiklusvahend saare ja mandri vahel.

Sinul tuleb viiekümne kilomeetri sõiduks, mis Sind lahutab Tallinnast, logistada paar tundi raudteel või poolteist bussis. Meil aga kulub üle kolme korra pikema vahemaa ületamiseks, lennukisõiduks Kingissepast Tallinna, vaid viiskümmend minutit. Näed, kui tinglikuks on «kolka» mõiste tänapäeval muutunud!

Arvamus Saaremaa kultuurilise mahajäämuse kohta ei ole muide kuigi uudne. Seda levitasid omal ajal mulgi hallparunid ja teised taolised, püüdes selles veenda saarlasi endidki, et pakkuda neile madalaid palku ning panna leppima viletsamate töötingimustega. See oli aga väär juba siis, sest saarlased mitte üksnes ei kraavitanud Mulgimaad ja poolt mandrit, vaid sõitsid ringi kogu maailma meredel, nägid võõraid maid ja inimesi.

Mõtle vaid korraks sellele, kui palju kultuurimeistreid on vabariigile andnud Saaremaa. Näiteks kirjanikke. Loetleda pole vist vaja, sest tead seda sama hästi kui mina.

Kirjanduselu pole aga saarlaste-kirjanike mandrile siirdumisega veel kaugeltki vaibunud. Peaaegu kolm aastat töötab rajooniajalehe «Kommunismi Ehitaja» toimetuse juures oma kirjandusring, korraldatakse kirjandusvõistlusi. Iseloomulikuks on see, et üle kolmandiku laekunud töödest on ajalehes avaldatud ja seda mitte vähese nõudlikkuse tõttu. Tean autorit, kes oma lühijuttu kuus korda ümber tegi, enne kui see ilmus trükis. Siit võiksid isegi vabariigi ajalehtede-ajakirjade toimetused mõndagi õppida, kui mitte kvaliteedi, siis algajate autoritega tehtava töö järjekindluse osas. Mõnigi neist, kes oma esimesed read avaldas rajoonilehes, on nüüd juba tuntud vabariigis. Oled kahtlemata ise lugenud Salme Tuuliku ja Endla Tegova luuletusi ning Endel Tennovi ja Ülo Tuuliku lühiproosat. Neist viimane on 18-aastane, — iga, mida kadestavad nii meie habemega kui habemeta noorkirjanikud.

Kirjandusringi tegevus on aga veelgi laiem. Möödunud aastal uurisid kirjandusringi liikmed Saaremaa 1919. a. ülestõusu materjale ning koostasid selle põhjal teksti vabaõhulavastuseks, mis kirjandusringlaste ja aktiivi esituses kujunes rajooni laulupäeva meeldejäävaks finaaliks. Praegu aga on pooleli kultuuripärandi, Saaremaa etnograafia ja revolutsioonilise mineviku põhjalik uurimine. Kui siia lisada veel koolide kirjandusringid, siis on loota järelkasvu meie kirjanikele ka Saaremaalt.

Meenutan vaidlusi meie kirjandusringis alati heameelega. Kui neis oligi vähe kirjanduslikku terminoloogiat ja teoretiseerimist, siis indu ja tuld seda enam. Vahest jääb meie noortel puudu osale vabariigi noorkirjanikele omasest pool-boheemitsevast elulaadist, aga vaevalt neid sellepärast kahetseda maksab. Kas see pole ka mitte killuke vaimuelu, millest Sa räägid, — lihtsam, aga seetõttu ka mõneti tervem kui pealinnas?

H. Velviste foto

Hellamaa rahvamaja segakoor esineb O. Rauga juhatusel

Piiri rahvamajas on aktiivseks isetegevuslaseks ja laulukoori juhiks Piiri kooli noor õpetaja Koidula Keerd

O. Naabri foto

Oled muusikasõber ja küllap Sulle meeldivad Heli Läätse laulud. Kui Sa seni ei teadnud, et ta on saarlane, siis võta teatavaks! Kingissepa Laste-Muusikakool, kus kõrvuti vana muusikaveterani Joosep Aavikuga töötavad noor entusiast Harry Kuusk ja teised, on juba neli õpilast saatnud erialal edasi õppima. Tundub vähesena, kuid see on ju algus, kuna kool loodi alles nõukogude võimu ajal.

Kodanliku vabariigi aastail oli Saaremaal üksainus keskkool, nüüd aga on neid viis: Kingissepas kaks ning Mustjalas, Orissaares ja Leisis. Kas see nõukogude korrale üldiselt omane nähtus ei kajastu erilise reljeefsusega just siin. Mõtle ise: viiekordne suurenemine!

Paar aastakümmet tagasi oli Saaremaal harulduseks kino ja seda said nautida peamiselt ainult kuressaarlased. Praegu aga ei ole meil enam rahvamaja või kolhoosi brigaadi, mida rändkino ei külastaks. Linnas, tõsi küll, on olukord vilets. Kaks statsionaarkino ei suuda sageli mahutada kõiki soovijaid, kuid eks seegi räägi ühest küljest küll kinokitsikusest, teisest küljest aga — ja usun, et see on kaaluvam — rahva kultuuriliste vajaduste tõusust.

Teatriga on lugu kurb. Selles suhtes olete mandril küll vaieldamatult paremas olukorras. Seni teenindab Saaremaad Rakvere, Viljandi ja Pärnu teater, harvemini ka Tallinna teatrid ning «Vanemuine». Mõned head aastad tagasi suleti kohalik Kuressaare teater olnud ja olemata põhjustel. See oli viga ja vigade tegemine on inimlik. Praegu on aga asi käimas ja lähemal ajal likvideerime selle puuduse.

Teine mandri kaheldamatu eelis on televisioon. Siia see veel seni õieti ei ulatu. Loodame, et asi paraneb lähematel aastatel, sest releeliini ehitamine Saaremaale pidavat juba varsti jõudma kavandamisjärgust välja. Rääkida aga sellest pikemalt, et raadio leidub peaaegu igas saarlase peres, on sama hea, kui tõestada, et kassil on neli jalga.

Igasugune virisemistahe kaob aga siis, kui näed mitme tuhande pealist rahvahulka põlisel lossiväljakul rajooni laulupäeval, kui avaneb võimalus osa võtta rajooni kunstilise isetegevuse ülevaatusest. Siin ei ole jutt enam kultuuritegelaste tippudest, vaid tuhandetest saarlastest, kes ehitavad uut elu ja kultuuri.

Ausse on tõstetud rahvapärand. Mustjala rahvamaja isetegevuslane-entusiast Ann Tiidus seadis oma rahvatantsurühma jaoks kohalikel põlistel pulmakommetel põhineva «Mustjala pulmarongi», «Ühismaa» ja Maasi kolhoosi eakad naised aga lõid kokku oma tantsurühma ning esitavad pidudel vanu rahvatantse.

Sul tuleks näha Taritu rahvamaja isetegevust. Selle «kolka» rahvamaja isetegevusringidest võtab osa ligi sada laulu-, tantsu- ja näitekunstihuvilist. Taritu koorijuht Eduard Prei, kes oma armastatud alal tegutseb 30-ndatest aastatest alates, on õpetanud laulma ja muusikat armastama juba kaks põlvkonda lauljaid. Laulumehed Oskar Prei ja Peeter Niit on aga kooris laulnud juba

Taritu rahvamaja meeskoor. Keskel koorijuht Eduard Prei

üle 40 aasta. Sega- ja meeskoori kõrval töötab rahvatantsuring 26 osavõtjaga ning näitering, mis on toonud lavale «Libahundi», «Pisuhänna» ja paljusid kaasaegseid näidendeid ning tõid külakosti kingisseplastelegi muusikalise komöödiaga «Rummu Jüri».

Laulu armastavad saarlased nii maal kui ka linnas. Eks kõnele iseenda eest see, et Kingissepas läbiviidud laulupäevast võttis sel aastal osa üle 6000 inimese, kellest oli ligi 1000 isetegevuslast. Ka fakt, et vabariiklikul isetegevuse ülevaatusel tuli kolmandale kohale Kingissepa kultuurimaja segakoor Harry Kuuse juhatusel, ei olnud juhuslik.

Sa peaksid vaid kuulma Taritu ja Kavandi, Mustjala või Piiri rahvamaja agitbrigaade. Millist vatti neilt saavad ühisest tööst kõrvalehiilijad, iga sorti loodrid ja nahahoidjad! Siin on tegu mitte üksnes kultuuri kvantiteedi, vaid ka kvaliteediga, selle uue sisuga, mida elule ja tööle on andnud nõukogude kord.

Me teame küll, et Kasti lahel veel vahetevahel ristitakse lahkusulisi, et «Kalevi» kolhoosis leidub «vendi», kes püüavad tublisid karjatalitajaid kutsuda lüpsmise ajaks palvetundi. Kuid üha kitseneb nende ring saarlaste terve ja tööka loomuse ees, tuhandete saarlaste ees, kes oma vanadele saare kultuuritavadele annavad uut, tänapäeva sisu.

Mu kiri veniski juba üsna pikaks, vaatamata sellele, et kultuuriküsimusi suutsin puudutada vaid üsna põgusalt ja pealiskaudselt. Usun, et selles pikas loos peitub ka vastus küsimusele, milline mulje on mul jäänud Saaremaast üldse. Nüüd, kui jällegi siin olen

E. Toomsi foto

Kauniks traditsiooniks on saare rahvale kujunenud iga-aastased laulupäevad, millest võtab osa tuhandeid isetegevuslasi. Kõrvuti täiskasvanutega demonstreerivad oma võimeid ka väikesed mudilased

E. Toomsi foto

Alates 1957. aastast korraldatakse ka ülerajoonilisi noorsoofestivale, mille pidustused algavad külades ning lõpevad lossihoovis suure kontserdiga. Peoplatsile siirdutakse läbi linna rongkäigus

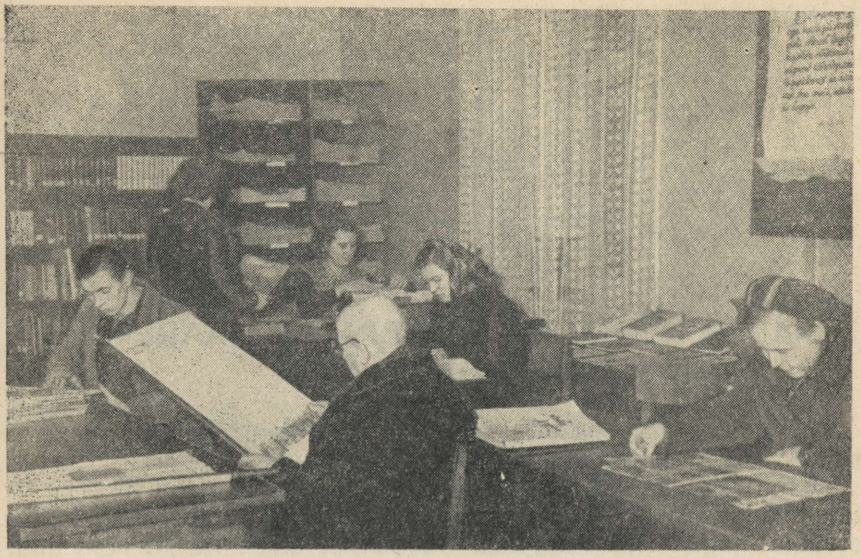

M. Kaldi foto

Igal õhtul veedavad linnaelanikud oma vaba aega Kingissepa Rajooniraamatukogu lugemissaalis, kust on võimalik laenutada ilu-, erialast ja poliitilist kirjandust, ajalehti ning paljude maade ajakirju

pärast ligi aastast vaheaega, tunnen ennast päris kodusena. Ja kui mind üpris sageli eksikombel saarlaseks peetakse, siis pole ma sellest mitte solvunud, vaid tunnen heameelt. On mugav tunda ennast vastuvõetuna nii suurde ja töökasse kollektiivi, kui seda on meie saarlaste pere.

Karta kultuurilist seisakut Saaremaal ja kadestada Tallinna ei ole põhjust. Minu vaimuelu tagasilangusest rääkida on päris rumal. Saaremaalt ja saarlastelt olen nii mõndagi õppinud, saanud muljeid ja elamusi. Kui ei usu — koli S a a r e m a a l e!

Kingissepa, 14. augustil 1958. a.

ÄÄREMÄRKUSI JA MATERJALE SAAREMAA RAHVALUULEST

Isoleeritud asukoha tõttu on Saaremaal mitmeti erinevalt arenenud rahva suuline vaimulooming, rahvaluule.

Vanu regivärsilisi rahvalaule on Saaremaalt vähem üles kirjutatud kui keskmiselt teistest maakondadest, mistõttu on hakatud arvama, nagu oleks vana laul Saaremaal üldse vähem arenenud. See ei vasta tõsioludele: Saaremaal eksisteeris enam-vähem sama laulurepertuaar kui mujal, see hakkas aga varakult kaduma, eriti Lääne-Saaremaalt, ja aset andma uuele, lõppriimilisele rahvalaulule. Siiski on mõnest kihelkonnast (Mustjalast, Pöidelt ja Muhust) üles kirjutatud rohkem kui keskmine eesti regivärsiline laulurepertuaar. Saaremaa regivärsside hulgas leidub laule väga mitmekülgse temaatikaga: esinevad töölaulud, milles on ka omapärast kaluriluulet, kalendrilised laulud, eriti mardi- ja kadrilaulud, kiigelaulud, perekondlikud tavandilaulud, millest pulmalaulud on jõudnud eriti kõrgele arenguastmele, mängulaulud, lastelaulud, jutustavad ja lüürilised laulud, milles laulik avaldab oma tundeid ja meeleolusid mõisa ja küla suhete kohta, kirjeldab vastuolusid külas endas, käsitleb armastuse ja abielu rikkalikku temaatikat, kõneleb oma laulikusaatusest ning kirjeldab loodust ja elunähtusi, sagedasti humoristlikus laadis.

Toome näiteid regivärsilistest rahvalauludest.

Lauludest ep kaeta lauda,
Ei panda pada tulele —
Higi pannakse padasse,
Kätevaeva vaagenasse.
Enam on muret laulijal,
Kui on rehepeksijal —
Rehe peksan, see unustan,
Laulu laulan, töist muretsen.

Anseküla

*

Tule, tule, tursukene,
Hakka otsa ahvenake,
Mere kirju kalake.
Tule minu kooku kummardama,
Hakka mu kuldse koogu otsa,
Hõbedase õnge otsa,
Vaskise valemi otsa.
Kuha tuleb Kuivastu ninalta,
Vimb tuleb Viire poagi poolta,
Lesta lee parda alta.

Kihelkonna

*

Saksad sõitsid saanidega,
Talupojad tõldadega,
Mina kehva kõlguga,
Kirju koer mul kõlgu ees,
Tagant tulin, ede läksin,
Kõik maailma ära võitsin.

J. Trull Pöidelt

Saaremaal on uuem lõppriimiline rahvalaul kodunenud varem kui mandril. Seetõttu on selle traditsioon kujunenud eriti tugevaks ja saanud loominguliselt viljakaks. Isegi keerukates pulmakommetes on vanu regivärsilisi laule osaliselt asendanud uuemad, lõppriimilised pulmalaulud. Saaremaal on leidunud rohkesti küla laulumeistreid, kes on kohati pidanud nagu ühiskondliku ülesandena sepitsema suurteks pühadeks või tähtpäevadeks aina efektsemaid lööklaule kohalikest sündmustest või päevaküsimustest. See on omamoodi tõelise rahvalaulu ja sotsiaalsete vahekordade elav kroonika, mis võtab teravalt seisukoha eriti tõsiste poliitiliste sündmuste (1905. a. revolutsioon, Saksa okupatsioon 1918. a., Saaremaa ülestõus 1919. a. jne.) puhul. Muidugi ei puudu neis lauludes kalduvus naturalismi ja rõvedustesse. Uute laulude sepitsemisel on kaasas käinud samavõrra viljakas viisilooming.

Elame siis nõnda tasa
Nii kui meie vanaisa —
Ta teeb meile truuist tööd,
Vikatid ja sirbilõed,
Raub valmis adravannad,
Koolutab ka veistepannad.

M. Kallas Kaarmalt

... Ükskord tehtud sai see jutlus,
see oli püha papi ütlus:
— «Paranda ja pööra patust,
kes sina selle sisse satud!
Kui tood mulle hästi raha,
kustutan sinu patud maha.
Kui sul neid kui taevatähti,
raha eest saad kõigist lahti.
Mis kasu on siis kõigest sest,
kui hing läheb hukka igavest,
kui tulese pead astuma,
mis iial ei saa kustuma.»
— Oh papp, kui palju palgaks saad
seda ülekohtust mammunad!
Just sellest elavad need preestrid
ja kõik pühad mungakloostrid,
Kes siin laulvad hoosianna,
ei neile saja taevast manna,
ei neid toida pühakiri —
kõik on vaeste vaev ja veri.

K. Tuttav Pöidelt

Rahvalaulude alagrupi moodustavad mängulaulud, millest suurem osa on lõppriimilised. Ilma laulutekstita mängude kõrval leiame Saaremaalt, eriti Muhust ja Mustjalast, rahvatantse, mille hulgast mõned kuuluvad kõige vanemate ringtantsude rühma («Muhu kõverik», «Targa rehealune», «Juudi jung», mitmesugused Mustjala «rongid»), labajalavalss on võtnud aga mõnesuguseid erivorme.

Saaremaa juturepertuaari, eriti muinasjutte, on vähe kogutud. Siiski leidub kogudes jutte loomadest, lollist pojast, võõras- ja päristütrest, tugevast poisist, ussikuningast, kõiksugu üleloomulikest vastastest ja abilistest jne. Kahjuks on paljud Saaremaa kogujad vähe rõhku pannud rahvapärase väljenduse täpsele ülesmärkimisele ja leppinud kirjakeelse tekstiga, mis vähendab nende kogude väärtust. Muinasjuttudest rohkem on kirja pandud Saaremaa naljandite repertuaari, seda eriti viimastel aastakümnetel. Saaremaa naljandites kajastub elavalt kohalik olustik ja saarlase arenenud huumorimeel, mis võtab sagedasti pilke alla naabrid — kihnulased, hiidlased jne., tundes teiste rumaluse, ahnuse, kergluse, laiskuse ja muude halbade omaduste kõrval oma üleolekut. Teiste paikade naljandivaras on saarlane tuntud vigurimehena ja seiklejana, nagu ta tõeliselt võis paistagi oma suvistel rännakutel suurele maale.

Isaisade Soomesõit

Vanast keisid ikka Soomest soola toomas. Kis pääräs (praegu) hakkab änam sellepärast nii kaugele minema.

Va Immudu Tõnis oli mo isaisa ees rääkind, kuidas nad keind Soomest soola toomas. Va Alligu Hendrik olnd kipriks (kapteniks). Nad saand päeva looja minnes holmide (skääride) sega (sekka) ning pand ühe holmi ääre ankru. Vanad mehed hakand tuhlid (kartuleid) keetma ning poisid läind maale keima.

Ühe va soomlase lambad olnd sääl holmi pääl söömas. Kut poisid ikka mehed on — tahtand ühte äe nosida. Nad vaatand, kas peremeest ännast näha on, äga näha pole mätte miigitsugust olnd. Poisid pääkind (tapnud) lamba ää ning toond laeva, äga pole lamba peremeest kohegil näha olnd.

Homiku nad hakand linna poole minema ning näind äkist, et soomlane püüab neid pisikese paadiga käde saada. Neid olnd hulk mihi laevas ning mõtlend: «Mis see vanamees ka meitele võib üksi teha?» Saand tene juba üsna nende ligidale, kui äkkist pöörand püssi otsa nende kohe (poole) ning laskand ühe mehele rinnust sisse. Mees, vaene, kukkund laeva surnuks.

Tõnis oli tüüri päel olnd, ning üks noormees vihastand hirmus, et nende seltsimees maha lasti. Võttand oma riivli (püssi) ning sihtind vihase meelega umbest vanale selga. Nõnda kut see pauk keind, nõnda ka vana jäänd norrakali paadi ääre pääle ning läind pääle tagatuult ütsides (kõikudes).

Nad kartand, et pärast asi tuleb üles ning ööritand (pööranud) ümber koju tulema. Nad pole tohtind omamaal üteldagi, et üks maha lastud. Läind ühte kohte maale ning mattand salaja surnd mehe maha ning siis ütlend kodu, et mees ää uppund on.

M. Arm Kihelkonnalt

Naljandeid

Söömalaua taga tuln ikka nõnda välja, et peremees söön kõik pehme leva ää ja sulane saan paljast kooruksi. Muidugi peremehe süi: muudkut annab aga kooruksed sulase ede.

Ühekorra heinamaal läin söömavahe nii pikale, et peremees hakkan hädalema: «No kõht hakkab juba nõnda tühjaks minema. Teab, peabse ete sööma minema või?»

Sulane vastu: «So pehme leib annab muidugi ennem järge. Mo kooruksed hakkavad nüüd alles liguma!»

O. Jõgi Karjast

Viljandis küsitakse saarlaste käest, kui suur Saaremaa on. Saarlased seletavad, et on ikka oma kaksteist kupermangu ja nimelt: Kihelkonna, Mustjala, Karja, Jaani, Põide, Muhu, Püha, Valjala, Kaarma, Kärla, Anseküla ja Jamaja. Nee olla nee korralikud kupermangud, aga siis on pisemaid ka veel, aga nee pole suuremad asjad!

O. Grepp Karjast

Saaremaa juturepertuaaris moodustab tähelepandava osa kohamuistend, mis püüab rahva kunagise primitiivse mõtlemisviisi kohaselt seletada kohalike loodusmoodustiste tekkimist ja tähendust. Nii kõneldakse varieeruvaid jutte järvedest, jõgedest, allikatest, veekogude sügavuse mõõtmisest, metsadest, hiitest, jälgedega kividest, kiviristidest, omapärastest mägedest, väinade ja saarte tekkimisest, sillaehitamistest merre jne. Sagedasti on muistendite tekitajaks olnud katse vastava kohanime päritolu seletada, milleks rahva fantaasia annab piiramatuid võimalusi.

Omapärase rühma moodustavad Saaremaa usundlikud muistendid, mis kajastavad rahva enneristiusulist haldjate- ja surnuteusku. Kõneldakse headest ja halbadest metsavaimudest, samuti mitmesugustest veevaimudest, kellele on viidud ohvreidki. Mereohtudega alatiselt võideldes on muistne saarlane uskunud pahatahtlikku näkki, kes veetleva neitsina ahvatleb mehi uppumisohtu. Kujutleti ka merelehmade ja -sõnnide olemasolu; neid võidi koguni kinni püüda ja kasutada oma karja rikastamiseks. Peamiselt Saaremaal on usutud laeva kaitsevaimu kotermanni ehk potermanni.

Tähtpäevade pühitsemisega on seotud mõnesugused põllunduse ja karjanduse kaitsevaimud, kellelt loodeti vastavate tseremooniatega sigivust vilja- ja karjakasvule. Huvitavaim neist on olnud metsis ehk metsik, keda karja edendamiseks austati vastlapäeval erilise tseremooniaga: inimkujuline nukk viidi küla karjamaale puu otsa ja seal peeti suure lärmi ja tantsuga metsikupidu.

Põllu- ja kalasaagi pärast on saarlased suurt huvi tundnud ilmastiku ja taevalaotuse vastu. Kõiksuguste loodusnähtuste põhjal on ennustatud ilma; aja ja liikumissuuna määramiseks on hästi tuntud taevatähti ja nende liikumist; meremehed on uskunud võimalust tuult kunstlikult tekitada või nõiakunsti abil pöörata. On usutud surnud inimeste hingede edasielamist ja sügisel neid hardalt kostitatud erilistel «hingeõhtuil». Halbadest või millegi pärast rahulolematuist surnutest on usutud kodukäimist; nende jaoks on Saaremaal erinimetus «külmking», mis mujal ei esine.

Surnute ja loodushaldjate kunagise austamise tunnistuseks on muistsed kalmistud ja pühaks peetavad paigad, kus hilisema ajani viidi ohvreid või käidi haiguste vastu abi otsimas. Eriti katoliku kiriku vahetalitusel süvenes usk nõidadesse. Saaremaa nõida nimetati «võluks» ja tema maagiliste võimete hulka loeti ka oskust ennast ümber moondada libahundiks või tuulispeaks. Inimese kurja tahte sünnituseks loeti kratti ehk vedajat, kes kandis omanikule varandust kokku kuradi kaasabil. Krati ja kuradi kujutelmi on saarlased laenutanud peamiselt keskaja saksa müstikast.

Saaremaale omaseks hiidvägilaseks oli Suur Tõll, kellega seotud muistendid lähenevad mitmeti peamiselt Kirde- ja Ida-Eestis tuntud Kalevipoja-muistenditele. Suure Tõllu aineks on esmajoones Lääne-Saaremaa kohtadega (Tõlluste, Tõldemägi ja muud Sõrve, Kihelkonna ja Kärla paigad) seotud vägilaslood; nagu Kalevipoeg, nii võitleb ka Suur Tõll maale tunginud vaenlaste ja vanapagana

R. Põldmäe foto

Suure Tõllu haud Tatarselja külas

vastu, ilmutades erakordset kehajõudu ja vaprust oma saare ja rahva kaitsmisel. Ühtlasi käivad ka Suure Tõlluga kaasas hiidudele iseloomulikud mõtlematud teod. Vähem tuntud on olnud Tõllu hiiglaslik naine Piret ja poeg Noor Tõll, virk ehitusmeister ja osav pillimängija.

Muistendeid Suurest Tõllust

Kotlandi saare mehed olid vanal ajal Põide kirikut ehitanud ja Suur Tõll teinud kirikut. Aga see ei olnud Suure Tõllu meelepärast olnud, et Kotlandi saare mehed ka kirikut tegid. Suure Tõllu naine pannud suure kivi põlle sisse ja hakanud sellega Undva poole minema, et seda suure laevatee pääle viia, et Kotlandi mehed kevadel koju minnes kivi otsa sõidaksid.

Selle kivi pidi ta öösel tooma, aga läks hilja ja Lõuka talu kukk laulis juba hommikut. Siis katkesid Suure Tõllu naise põllepaelad ja kivi kukkunud maha ja on sääl tänapäevani. See kivi on 4—5 sülda kõrge ja on heinakuhja kujuline.

E. V ä ä r t Karjast

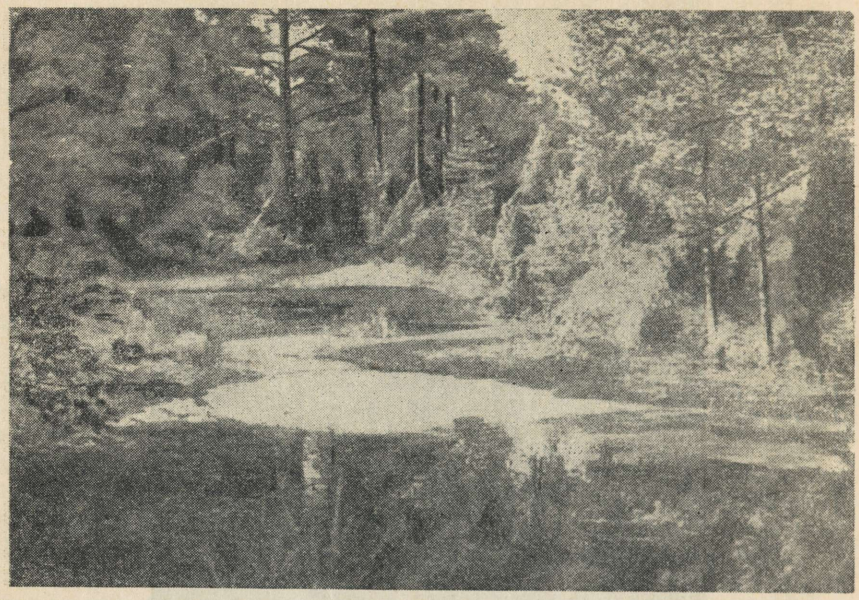

M. Kaldi foto

Odalätsi allikad

Odalätsi allikad

Suur Tõll peab olema oma kepiga löend need Odalätsi alligad. Tal ond suur oda, selle on maha löönd, sellest saadud need alligad ja Odalätsi küla nimi.

Üks on silmallikas. Kui inimese silmad on haiged, siis pese selle veega, siis oled kohe terve. Käisime seel. Sel on suur kuhi peel, nii hullusti keeb, seel on sajad alligad.

Kihelkonna, 1958. a. ekspeditsiooni materjalidest

Saaremaalt on rohkesti kirja pandud mõistatusi ja vanasõnu, mis kuuluvad enamikus üle-eestilisse repertuaari, kuid on kohandatud kohalikule ütlusviisile ja sõnavarale.

Vanasõnu

Ära võta kõrsist ja kergust naest, võta töö juurest naene.

Hakka kurja vaimuga ühte õlut tegema — esite joob õlle, pärast sööb ka raba.

Keskhommiku tuul ja naese viha ei anna enne järge, kui vesi lahti on.

Pisuke viidas lööb koorma enne ümber kui suur.

Sool ei riku kala, seeme ei riku põldu.

Mida kõrgemale inimene tikub, seda sügavamale ta kukub.

Virk ema kasvatab laisad lapsed, laisk ema kasvatab virgad lapsed.

Mees püüab merd, meri püüab meest.

Mõistatusi

Mis on kõige raskem puu? — *Sandikepp.*

Missugusest poisist ei saa iialgi meest? — *Teopoisist.*

Linnab kui lind, aga lind ta pole;
möirgab kui härg, aga härg ta pole;
tõngub kui siga, aga siga ta pole? — *Sitikas.*

Eest orajas, keskelt kerajas, tagant kui tambilasn? — *Kana.*

Ei ole viki- ega punniauku, aga ise kahesugust märga täis? — *Kanamuna.*

Katlas keedetakse, vaagnasse pannakse, laua pääle tõstetakse, koerte ette visatakse? — *Maki (vorsti-) pulk.*

Metsas kasvab, rannas sünnib, vee pääl liigub? — *Laev.*

Saaremaal on rahvaluule kogumine toimunud ligi kahe sajandi kestel. Juba XVIII saj. lõpuveerandil alustas rahvavalgustaja-humanist J. W. L. Luce Saaremaa rahvakommete ülestähendamist. Luce algatusel loodi 1817. a. Kuressaarde eesti kirjandusselts, kelle rikkalikud kogud sisaldasid rohkesti ka rahvaluulet, kuid on kaotsi läinud.

Tähtsamaks Saaremaa rahvaluule kogumise organiseerijaks sai Kuressaare gümnaasiumi õpetaja J. B. Holzmayer. Tal tegutsesid mitmed kaastöölised, kelle etteotsa tõusis Rudolf Kallas. Viimane õhutas kogumistööle ka oma onu Carl Allase, kes hakkas 1870-ndail aastail materjali saatma Eesti Kirjameeste Seltsile Tartusse.

H. Tampere foto

Rahvalaulik Maria Koert Ninase külast

Rahvalaulik Mihkel Remmel Karala külast, kes on A. Hindi «Tuulise ranna» pime-Kaarli prototüübiks

R. Hanseni foto

Samale seltsile kogus veel Kaarma seminari õpetaja G. Markus, kes rakendas selleks oma õpilasi. Peeter Süda Kärlalt kogus iseseisvalt Suure Tõllu muistendeid ja andis trükis välja. Soomlane O. A. F. Mustonen kogus 1877. a. Saaremaa rahvalaule, mille avaldas Soomes erivihuna «Virolaisia kansanrunoja» (1893). Eesti Kirjameeste Seltsile kogusid veel Villem Rattur Jaanist ja Villem Mägi Karjast. Viimane rakendas ka teisi saarlasi. Ta enda ülestähendused kalduvad võltsimisele, eriti Suure Tõllu juttude osas.

Kui 1888. a. Jakob Hurt avaldas eesti ajakirjanduses suure üleskutse rahvaluule kogumiseks, asus Kaarma seminaris kogumistööd organiseerima Th. Undritz. Parimaks kogujaks tervel Saaremaal kujunes Tartu seminari õpilane Johann Trull, kes kogus peamiselt Pöide rahvalaule. Müüritööline Aleksei Küng saatis mitmekesist Pöide materjali. Talumees Karl Loiken Kärlalt organiseeris Hurdale kaastöölisi kogu Saaremaal ja kirjutas ise. Tema parimaks abiliseks oli neiu Juula Leiner Pöidelt. Muhust kogusid koolmeistrid T. Kuusik ja A. Pallasmaa, Kärlalt koolmeister Tõnis Jank ja tema õpilane Jakob Mändmets, tulevane kirjanik. Silmapaistvalt töötas kurt mees Mihkel Kolm Valjalas. 1898. a. suvel

käis Lääne-Saaremaal Soome teadlane A. R. Niemi ja kogus 760 rahvalaulu. Tema abilisteks olid K. Loiken, V. Tasa, O. Paltz ja Th. Sõmer Kärlalt.

M. J. Eisenil kujunes parimaks kaastööliseks Torgu vallakirjutaja Andrei Kuldsaar, kes kogus 36 aasta jooksul üle 1700 lehekülje rahvaluulet. Eiseni viljakamateks kaastöölisteks olid veel J. Ratas Valjalast, J. Anger Kihelkonnalt, J. Prooses Pöidelt, V. Arge ja Fr. Peeters Ansekülast, M. Pallas Pöidelt ja J. Nau Valjalast.

Kui Saaremaalt põlvnenud rahvaluuleteadlane dr. Oskar Kallas organiseeris 1904. a. alates rahvaviiside kogumist, siis edenes Saaremaal see kõige visamalt. 1927. a. asutatud Eesti Rahvaluule Arhiiv saatis Saaremaale üliõpilasi-stipendiaate, samuti organiseeriti kohalike kaastööliste võrk. Suuremat edu saavutas käsitööline Aadu Toomessalu, kes kogus Karjast ligi 1300 lehekülge head materjali ja õhutas tööle teisi noormehi (K. Lepp, O. Grepp jt.). Silmapaistvalt töötas ka O. Jõgi. Vaene lesknaine Tiina Õunpuu Kaarmalt on kogunud rohkesti rahvaluulet, samuti mitmed teised (M. Männik, T. Luks jne.).

Nõukogude võimu ajal, 1946. ja 1947. a. kogus Kingissepa keskkooli kirjandusring õpetaja A. Vinkeli juhtimisel üle 2000 lehekülje rahvaluulet. Mõned asjaosalised on jätkanud tööd korrespondentidena. Vinkel organiseeris 1951., 1952. ja 1954. aastal kogumist ka Muhu keskkoolis. 1956. ja 1958. a. suvel korraldas TA Fr. R. Kreutzwaldi nimeline Kirjandusmuuseum ekspeditsioonid Ida-Saaremaale, jälgides eriti rahvalaulu ja rahvamuusikat.

Nõnda on peamiselt Saaremaa rahvas ise suure töö ära teinud oma esivanemate vaimuloomingu säilitamiseks. Kuid Saaremaal elab rahvaluule edasi tänapäevalgi ja võtab uusi avaldumisvorme. Oleks soovitav, et ka Nõukogude Eesti noorus rakendaks oma tahet ja head kirjaoskust sellele väärtuslikule kultuuritööle.

E. TENNOV

RAHVA VAIMSE ELU KUJUNEMISE RADADELT

Läänest tulnud «kultuurikandjad» heitsid Saaremaa rahva raskesse füüsilisse orjusse, kuid inimeste vaimuellu ei suutnud nad pika aja jooksul tuua mitte midagi uut. Nagu näitasid piiskop Johan Kieveli poolt aastail 1519—1522 läbiviidud kirikuvisitatsioonide tulemused, polnud saarlased ristiusu õpetusest, mille levitamise nimel maa anastati, kolmesaja aasta jooksul peaaegu üldse mitte aimu saanud. Rahva hulgas valitsesid alles vanad tavad ja uskumused. Haiguste ja õnnetuste puhul otsiti abi nõidadelt, austati pühi hiisi, puid ja kive, toodi ohvrit Taarale, et viljarikast aastat saada.

Reformatsiooni üheks peamiseks taotluseks oli ristiusu õpetuse viimine rahvahulkadesse. Varsti jõuti selgusele, et ilma lugemisoskuseta ei suudeta rahvale pähe tuupida katekismust ja piiblilugu, ning seepärast kerkis üha teravamalt päevakorrale koolide, rahvahariduse küsimus. Vastavalt eesmärgile kujunes ka koolide õppekava — katekismus, kirikulaul, palved ja tähtsamad ristiusu õpetused. Kirjutamisoskuse õpetamine näiteks polnud sugugi tähtis, kuna selletagi võis saada korralikuks ristiinimeseks.

Kuid ka kõige algelisema hariduse andmine maarahvale ei edenenud kuigi jõudsalt, sest rahvas ägas raskes pärisorjuses. Koolmeistrid olid sageli saksa soost, kes ei osanud õpilastega rääkida, või jälle eesti mehed, kes ise oskasid vaevalt lugeda, rääkimata kirjutamisest. Tuli ette neidki, kes ei osanud lugeda. Kooliõpetuse andmine oli neil vaid kõrvalkohustus, teoorja kohustused mõisa vastu olid esikohal. Astuti küll ilmalikkude võimudegi poolt samme koolikorralduse asjus, näiteks XVII ja XVIII sajandi vahetusel, kui Saaremaa oli Rootsi võimu all; XVIII sajandi lõpul tegi Liivimaa viitsekuberner Campenhausen oma 14 Saaremaal veedetud aasta jooksul suurt tööd haridusolude parandamiseks; väga tõhusaid koolikorralduse uuendusi sisaldas Liivimaa 1819. aasta talurahvaseadus. Kuid praktiline edasiminek oli õige visa, kuna talupoja otsest ja tegelikku isandat — mõisnikku — huvitas tema harimine kõige vähem.

Omapärase ergutusena koolioludesse mõjus möödunud sajandi keskpaiku maad võtnud ulatuslik sotsiaalse ilmega usuvahetuslik

liikumine. Ev.-luteri usu koolide kõrvale tekkisid kreeka-katoliku usu koolid. See rahvakoolide kahepoolne olukord põhjustas võistluse, kummagipoolse agarama püüdluse haridusolude parandamiseks.

Nähes kreeka-katoliku usu ohtlikku pealetungi aktiviseerus luteri usu vaimulikkond ja tõmbas kaasa ka Saaremaa rüütelkonna. Hakati ehitama uusi koolimaju, parandati õpetajate olukorda. Nende hariduspüüete tulemusena asutati 1870. aastal õppeasutus, millel oli suur edasiviiv tähtsus Saaremaa haridustöös — Kaarma seminar. Oma peaaegu neljakümne-aastase tegevuse jooksul andis seminar 189 kvalifitseeritud lõpetajat. Seminari õppekavas oli peale usuõpetuslike ainete veel eesti, saksa ja vene keel, arvutamine, geograafia, joonistamine, laulmine ja orelimäng, edaspidi ka füüsika, geomeetria, pedagoogika, võimlemine. Põhikirja järgi oli ette nähtud õpetada ka praktilist maamõõtmist, põlluharimist, talurahvaseadust jne., kui olud lubavad. Vaevalt küll «olud lubasid» kõiki ettenähtud aineid heal tasemel õpetada, sest veel 12 aastat pärast seminari asutamist kurdab õpetaja Undritz, et koolil ei ole kella, õiget lampi, kaarte. Üks seminari lõpetanu, kirjanik Jakob Mändmets märgib ühes hilisemas kirjatöös, et «kool polnud suurem asi, ta oli, nii ütelda, hädaabinõu».

Kuid kõigist puudustest hoolimata oli Kaarma seminaril väga suur tähtsus Saaremaa edasiste haridusolude kujunemisel, eriti kui arvesse võtta, et enne olid kihelkonna- ja külakoolmeistriteks inimesed, kes ise kuidagiviisi lugemise selgeks õppinud.

Teiselt poolt said kreeka-katoliku usu koolid riigilt toetust kooliruumide üüriks, kooliõpetajate palkadeks ja muuks.

Ehkki sellise võistluse tulemusena kujunes Saaremaal erakordselt tihe koolide võrk (1896. aasta aruande põhjal 201 kooli), ehkki siin olid Kaarma seminari näol oma aja kohta küllaltki soodsad tingimused õpetajate ettevalmistamiseks, ei ole põhjust arvata, et rahvahariduse tase Saaremaal oleks sajandi lõpukümneil olnud eriti kõrge. Tallinnas tollal ilmunud progressiivne nädalaleht «Virulane» toob 17. dets. 1885. a. kirjutise Saaremaalt, milles öeldakse:

> «... Koolielu head edenemist takistavat nimelt koolmeistrite kasin palk, nõnda, et tublide koolmeistrite puudus ikka enam ja enam tuntavaks tulevat. Mineval aastal olnud Kärla kihelkonnas üks kool ilma koolmeistrita; sel aastal olnud vististe kolm kooli ilma koolmeistrita. Kihelkonna kihelkonnas ütelnud viis kõige paremat koolmeistrit ennast ametist lahti ...»

Nagu kaugeil pärisorjuse päevadel erines koolmeister tavalisest orjast vaid selle poolest, et ta peale mõisakohustuste ka talulastele lugemist õpetas, nõnda ka uute tootmissuhete olukorras jagas kooliõpetaja rahva laiemate hulkade saatust. Saaremaa kehvematele kihtidele nii iseloomulikuks kujunenud elatumisviisist — suviti võõrsil teenistuse otsimisest — ei pääsenud ka paljud kooli-

õpetajad. 1935. aasta 7. jaanuari «Meie Maas» jutustab vana koolmeister Johann Kindlam, kes 1877. aastal koolipõllul tööle asunud, oma mälestustes, et ülalpidamise teenimiseks käinud ta neli suve mandril kraavi kaevamas, 7 suve Riias, 3 Miitavis ja 6 Tallinnas tänavaid tegemas ning ühe suve ehitanud ta Arhangelskis raudteed. Koolimajadest kirjutab J. Kindlam, et neid oli tol ajal üsna vähe ja «enamikus peeti kooli talukambrites, kus mõnikord kõige kangema külmaga talutuba abiks võeti. Toas aga segas naiste vokkide vurin õppimist, kuid parata polnud midagi».

Sajandi teisel poolel Eestis maad võtnud progressiivses rahvuslikus liikumises tõusis teravalt päevakorda ka talurahvakoolide küsimus. Kuuekümnendatel-seitsmekümnendatel aastatel üritasid äärmisest viletsusest aetud Eesti mandri ja saarte talupojad välja rännata Venemaale «hingemaad» saama. Kopikata taskus lahkusid nad ähmaste kuulujuttude peale tuhandete viisi oma kodudest. Paljud toodi tapiga tagasi oma kodukohta, kus neid karistati rängalt. Ärkamisaja papimeelsed tegelased sõitlesid talupoegade justkui loomupärast rumalust ja sõgedust, kuna C. R. Jakobson, kes juhtis rahvusliku liikumise progressiivset, feodalismivastast suunda, kirjutas 1870. aastal «Eesti Postimehes» sellestsamast rahva pimedusest kui rahvahariduse madala taseme tagajärjest. Jakobsoni sõnade järgi teadsid väljarändajad, mis on Kaananimaa ja kui kaugel asub Geetsemani aed Jeruusalemmast, aga Kaukaasiat arvasid nad algavat kohe Narva taga.

Kuuekümnendate-seitsmekümnendate aastate rahvusliku liikumise tuuled Saaremaale veel nimetamisväärselt ei ulatunud. Kuna koolihariduse tase määrab rahvahariduse taseme laiemas mõttes, võib teha eksliku järelduse, et väga aeglane reageerimine oma ajastu ideedele tulenes Saaremaa kehvematest koolioludest mandriga võrreldes. Ei, rahvakoolide osas oli see otse vastupidi. Kuid elementaarharidus, mis pealegi antud umbse kirikliku programmiga, ei võimaldanud veel ajastu eesrindlike ideede mõistmist, ja tõhusama haridustaseme saavutamist pidurdas Saaremaa majanduslik mahajäämus.

Saarlaste pääsemine kõrgema hariduse juurde algas alles käesoleva sajandi algul. Kuressaare gümnaasiumis, mis nn. linnakoolist kujunes välja möödunud sajandi lõpul, said XX saj. algul keskhariduse juba üsna mitmed eestlased. Osa neist olid kadaklikest perekondadest, kes häbenesid, salgasid oma rahvust ja läksid muidugi rahvale kaduma. Mõned lõpetajad aga, omandanud kõrgema hariduse, saavutasid kaugelt rohkem kui kohaliku tähenduse. Siin õppis pärastine eesti töörahva juht Viktor Kingissepp. Eesti kultuuriajalukku kuuluvad sajandi algul Kuressaare gümnaasiumi lõpetanuist luuletaja Villem Grünthal-Ridala, keelemees Johannes Aavik jt.

Nn. vabahariduse alal on Saaremaal tehtud nii mõndagi, mis on ennetanud samalaadseid üritusi mujal Eestis. Juba 1817. aastal, seega esimesena Eestis, asutas J. W. Ludwig Luce Kuressaarde

eesti kirjandusseltsi (Estnische litterarische Gesellschaft). Eesti koorilaulu ajaloost rääkides ei saa mööda minna Kaarma pastori Harteni poolt 1835. a. asutatud kohalikust laulukoorist, mis on kui mitte Eesti esimene, siis vähemalt üks esimesi. Anseküla pastor Martin Körber korraldas Sõrve kihelkondade segakooridega 1862. ja 1863. a. Kuressaares kontserdid. Lauljad esinesid rahvariietes ja laulsid väga värskelt ning kõlarikkalt. 1863. aasta suvel laulsid samad lauljad Ansekülas Sõrve laulupeol. Kuigi oli tegemist vaid kahe kihelkonnaga ega saa seepärast rääkida «kõige esimesest Eesti laulupeost», peab ometi märkima sõrvelaste laulukultuuri vanu traditsioone. Muidugi oli neil üritustel edasiviiv tähtsus rahva vaimses arengus, kuid nende puhul ei saa veel rääkida rahvusliku teadvuse ärkamisest, kuna eestvedajaiks olid saksa soost haritlased, edumeelsed pastorid. Harteni laulukoori kohta pole säilinud mingisuguseid teateid. Sõrvelased laulsid 1862. aasta laulupäeval Körberi poolt eestistatud saksa laule ja 1863. aasta kontserdil olid repertuaaris laulud Körberi raamatust «Saaremaa lõokene».

Samm edasi oli laulupäev Kaarma maalinnal 1870. aastal, mille korraldas kohalik köster Kallas ja mida võiks nimetada 1869. aasta esimese Eesti laulupeo kajastuseks Saaremaal.

Kindlapiirilisemalt rahvusliku teadvuse äratamise teenistuses oli rahvaluule koguja ja väljaandja Kärla köstri Peeter Süda (1830—1892) tegevus, kes 1874. aastal asutas Kärlal laulukoori ning 1879/1880. a. raamatukogu, samasse 1881. aastal aga esimese saarlaste puhkpilliorkestri. Süda raamatust «Verine jäära pea köie otsas ehk Ratsa sõit suure kala seljas», mille ta 1881. a. «Kuressaare Pati-saksa» nime all välja andis «Kärla mängukoori heaks», õhkub autori armastust rahvaloomingu kui rahva kultuuri peegeldaja vastu. Sellest raamatust saab pildi ka mängukoori asutamisest ning ilmneb, et sellekski ürituseks ei ajendanud Süda't mitte paljas muusikahuvi, vaid kirglik soov näidata, et Saaremaa talupoeg pole loodud algeliseks tööorjaks, vaid et ta on võimeline paljukski.

Kuid kasina haridusega koolmeister ei suutnud anda oma tegevusele laiemat ühiskondlikku haaret. See jäi tagasihoidlikule kösterlikule tasemele, hoolimata kõigist headest eeldustest, mis Süda's ilmselt peitusid.

Rahvusliku liikumise ideed tungisid mandri-Eesti keskustest perifeeriasse muidugi eelkõige ajakirjanduse kaudu. Eriti C. R. Jakobsoni poolt väljaantav nn. noor-eestlaste häälekandja «Sakala» õhutas võitlevat rahvuslikku tunnet ägedas papimeelsuse ja baltisaksa mõisnike vastases vaimus. Saaremaale käis XIX sajandi lõpul eesti ajalehti ilmselt üsna vähe. (Kohaliku «Saarlase» tekkelugu ja iseloomu vaatleme veidi allpool.) Valjala kiriku õpetaja Hahn ütleb oma mälestustes, et seitsmekümnendail aastail «noor-eesti» liikumisest Valjalas midagi märgata polnud ja vaevalt seal ühelgi talupojal eesti ajalehte käis. 1883. aastal ilmuma hakanud «Saarlane» kirjutab Muhumaa kohta, et uue aja rahvuslik liiku-

mine Muhus veel pinda ei olevat leidnud. Ajalehti loetavat üpris vähe ja sellepärast olevat ka muhulaste mõtted ja meeled sellest «babiloni udust» puutumata jäänud.

Ent ometi loeti võitlevat ajakirjandust ning ka Saaremaa mõisnikud ja pastorid ei saanud päriselt jääda sellest «babiloni udust» häirimata. Saaremaal polnud mitte ainult «Sakala» lugejaid, vaid leidus ka kirjasaatjaid sellele lehele. Näiteks Kaarma mees Kaarel Kingissepp kirjutas 1880. aastal «Sakalale» 1868. aasta väljarändamise põhjustest Saaremaal, analüüsides üksikasjaliselt rendivahekorda mõisaga, mis talupoja elu lausa võimatuks tegi.

Kuressaare Eeskujuliku Kihelkonnakooli juhataja Anton Luts (1851—1896), kes oli lõpetanud Riia Õpetajate Seminari ja oli ilmselt üks oma aja progressiivsemalt häälestatud haritlasi Saaremaal, asutas 1883. aastal Kuressaarde Aleksandrikooli abikomitee. Sinna kuulusid veel Kristjan ja Eduard Kingissepp, Peeter Koževnikov jt. Komitee korraldas mitu näitemüüki. Need tõid raha eestikeelse kooli asutamise heaks ja õhutasid rahvuslikku teadvust.

Juba 1882. aasta lõpul läks Aleksandrikooli heaks sissetulek ühelt ürituselt, mis väärib eraldi märkimist. See oli Salongklubi einelauas etendatud esimene saarlaste teatrietendus — Kanswey «Mihkel ja Liisa». Näidendi lavastas Anton Luts. See etendus põhjustas sakslike ja kiriklike ringkondade esimese avaliku kallaletungi progressiivsele rahvuslikule liikumisele Saaremaal.

Rahvuslikku liikumist mandri-Eesti keskustes iseloomustas järjest teravnev võitlus Jakobsoni poolt juhitava kodanlik-demokraatliku, feodalismivastase suuna ja Jannseni ning Hurda kiriklik-alalhoidliku suuna vahel. Ja kui liikumine hakkas Saaremaal hoogu võtma, läks ka siin võitluseks.

1884. aastal asutati Hartwig Sassi poolt Kuressaares esimene eestikeelne ajaleht «Saarlane». 1939. aasta 5. aprilli «Meie Maas» toob V. Miller ühe Saaremaa rüütelkonna arhiivis leiduva toimiku sisu põhjal ära «Saarlase» tekkeloo. Balti-saksa ülikud olid tõsiselt mures, et «suur osa rahvuslikku ajakirjandust avaldab maarahvale hukutavat mõju... nende tegevus on suunatud sellele, et ... võõrutada rahvast kirikust ... vabastada rahvakooli kiriku alt... õhutada viha mõisnike vastu ...» Leitakse, et surveabinõudest üksi on vähe ja «sellepärast tuleb võidelda samal väljal, kus vastased — ajakirjanduse alal». Nüüd tõuseb uus küsimus lehe profiili üle, sest kardetakse, et «niipea, kui saab teatavaks, et sakslased lehte toetavad, kaotab see leht kohe oma lugejad ja mõju». Liivimaa rüütelkond hakkaski Riias välja andma eesti- ja lätikeelset ajalehte «Kündja» («Awises»), kuid see jooksis varsti karile. Appi tuli parun Hartwig Sass. Ta esitas rüütelkonnale sooviavalduse toetuse saamiseks, et asutada kohapeal eestikeelne ajaleht. Oma avalduses märgib Sass, et noor-eestlastel on kavatsus Kuressaares oma lehte välja andma hakata ja tema tahab neid takistada «reservatiivse» ajalehega ette jõudes. Ta lisab, et on saanud toime-

tajaks pastor Kergi, «kes tunneb eesti keelt ja keda talupojad usaldavad».

1878. aastal Kärlale pastoriks tulnud Johannes Kerg oli tõepoolest ladus rahvamees, keda talupojad usaldasid. Kuid ta oli tüüpiline Hurda-meelne, kiriklik-alalhoidliku suuna esindaja. Niisamasuguseks väliselt rahvameelseks, kuid rahvuslikku liikumist vaguralt pastorite ja mõisnike kiilvees hoidvaks kujunes ka Sassi-Kergi «Saarlane». Muide, esimeseks «Saarlase» toimetajaks oli lühikest aega Peeter Süda, kuid ta oli Kergi alluv ja ajalehe sisuline suund ei iseloomusta kuigi suurel määral tema isikut, ehkki meil pole andmeid Süda't ka «käremeelseks» pidada.

Üks esimesi «Saarlase» programmilisi väljaastumisi oli tige süüdistus «Mihkli ja Liisa» lavastusele: näidend ei seisvat ristiusu põhjal, rikkuvat rahva vaimu ja elukombeid.

Aleksandrikooli komitee suleti 1885. aastal. Selsamal baasil asutati 1886. aastal Saaremaa esimene ametlik eestlaste selts — Kuressaare Eesti Selts. Et selts rajati samade meeste algatusel, kes «Mihkli ja Liisaga» olid papimeelsed nii vihaseks õrritanud, kes võib-olla, kui uskuda parun Sassi juttu, olid kavatsenud noor-eestlaste ajalehe asutamist Kuressaares, siis võinuks oodata seltsilt üsna käremeelset rahvuslikku tegevust. Paraku pole selle kohta säilinud mingeid teateid. Seevastu võib lugeda 1888. aasta 25. okt. «Saarlasest»:

> «Kiita tuleb Kuressaare linnarahvast, et siin asutatud Eesti Seltsis mitte rahvuslikud tuhinad ei valitse... Selle seltsi liikmed on siin igast sugust ja seisusest ühel meelel lahkelt koos... Keegi ei küsi teise poliitika-joone järele.»

Muidugi ei ole mingit põhjust usaldada «Saarlast» sõna-sõnalt, sest tema eesmärk oli ju laialt propageerida seda «ühel meelel lahkelt koos olemist». Kuid meil pole teada ka fakte, mis selle teate ümber lükkaksid. Kergi, Sassi ja teiste alalhoidliku esindajate tegevus ei piirdunud ainult «Saarlasega», vaid laienes ka eesti seltsile kui rahvusliku liikumise keskusele. Siinjuures ei ole õiglane süüdistada kohalike progressiivsete tegelaste loidust. Rahvuslik liikumine hakkas Saaremaal hoogu võtma siis, kui see oma keskustes pärast C. R. Jakobsoni surma (1882) ja sellele järgneva venestussurve tõttu juba langust oli alustanud. Saaremaisel progressiivsel suunal polnud ammutada kuskilt ergutavat jõudu, et tõhusalt seista «vaigistusvoolude» vastu.

Vaidlused ja lahkuminekud muutusid Kuressaare Eesti Seltsis üsna sagedasteks, kuid need ei puudutanud ühiskondlikke küsimusi. Vaieldi alkoholiliste jookidega einelaua ja muude sedalaadi asjade ümber. «Saarlases» ilmus pikki arutlusi tantsimise sündsusest, vahetati ägedalt mõtteid «joodiku» ja «parajuslase» mõiste üle. C. Allik jõudis ühes artiklis järeldusele, et see, kes kortli viina

ära joob, on ikkagi joodik, parajuseks aga saab pidada seda, kes «kas sööma alla väikese klaasi veini, ehk sööma pääle klaasi õlut ära pruugib». Ilmselt nendes «sügavmõttelistes» küsimustes kokkulepet ei saavutatudki ja 1891. a. lakkas Kuressaare Eesti Selts olemast. Tegevus jätkus Saaremaa Karskuse Seltsi nime all. Asutati veel laulu- ja muusikaselts «Lyra» ja Saaremaa Haridusselts.

Kuid olgugi et Kuressaare Eesti Selts libises ära võitlevalt ühiskondlikult joonelt enne, kui ta seda õieti oleks saavutanudki, et seltsi tegevus kujunes provintslikuks nokitsemiseks, oli temal ometi suur edasiviiv tähtsus rahva vaimse palge kujundamisel. Äärmiselt sakslikus linnas eesti kultuuri arendada oli juba iseendast suur ja tänuväärne töö. Karskusseltsi poolt korraldati 1894. a. esimene ülesaaremaaline laulupidu, suured rahvapeod 1895. aasta augustis ja 1896. aasta juunis. Lavastati näidendeid, peeti kõnekoosolekuid. Maakonnakeskuse seltsielu mõjul elustus isetegevus maakeskustes, asutati karskusseltsid Kihelkonnal, Laimjalas ja mujal. Hakkas hoogu võtma maal seni soikus olnud sõnakunst. See kõik aitas hajutada kirikumeelset vaimupimedust, kobestas pinda tulevaste aegade ühiskondlike ideede idanemiseks rahva hulgas.

Uus tõus eestimeelses kultuurielus puhkes pärast 1905. aasta revolutsiooni. Edumeelsed ja käremeelsed lõid teravalt lahku. Viimaste tribüünina asutas Kuressaare ärimees Tehve Liiv 1906. aastal ajalehe «Hääl». 1907. aastal ühines Kuressaare killustatud seltsielu jälle Kuressaare Eesti Seltsiks. Hoogu võttis näidendite lavastamine, laulu- ja muusikakultuur, korraldati üldhariduslikke kursusi täiskasvanutele. Maakeskustesse tekkis mitu Kuressaare Eesti Seltsi haruseltsi ja iseseisvaid haridusseltse. Kihelkonnal asutas dr. S. Talvik 1908/1909. a. Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi kohaliku haridusseltsi, mis pani tavalisest algkoolist natuke kõrgema kursusega kooli käima. Kuressaare Eesti Seltsi ja Kihelkonna «kooliseltsi» ühisel ettevõttel korraldati 1909. aastal II ülesaaremaaline laulupidu.

Seltside juurde soetati raamatukogusid. Kuna raamatud olid kallid ja kogud koostati annetuste alusel, olid tolleaegsed raamatukogud praegustega võrreldes muidugi väga väikesed. Suurima raamatukogu — Kuressaare Eesti Seltsi oma kohta toob 1912. aastal ajaleht «Hääl» järgnevad andmed: «haridusosakonna raamatukogus on 537 raamatut. Mineval aastal loeti kogust üleüldse 1338 annet, neist ilukirjandust 992, teaduslist 289, arstisisulist 16, luuletusi 14» jne.

Hinnates rahvusliku kultuuritöö suuri saavutusi Esimese maailmasõja eelsetel aastatel, ei või me seda ometi sisuliselt vaadelda kui kahe-kolmekümne aasta eest alanud rahvusliku liikumise hoogustunud jätkumist. Möödunud sajandi rahvuslikud ideed olid balti-saksa feodaalse rõhumise olukorras kõige progressiivsemad, rahvuskultuuri edendamine teenis feodalismivastast võitlust. Käsitletaval perioodil polnud aga enam «üldeestlust», kuna jõuka

Koimla laulukoor 1912. aasta kevadel. Viimases reas keskel koorijuht M. Niit

kodanluse huvid ei langenud paljuski kokku rahvahulkade omadega.

Kodanliku võimu algaastail oli Kuressaares elav kirjastustegevus. Mitmesugustel poliitilistel rühmitustel ilmusid omad ajalehed: parempoolsetel «Saaremaa», «Saarte Kaja», «Saaremaa Teataja»; pahempoolsetel «Uus Rahva Hääl», «Rahva Hääl». Keskse tee valis 1919. aastal ilmuma hakanud «Meie Maa», mis kolmekümnendatel aastatel, kui K. Pätsi diktatuur lõpetas teravamate pahempoolsete vaadete avaldamise, ainsana ilmuma jäi. Äärmised parempoolsed lehed ei leidnud lugejaskonda ja jäid majanduslikult kängu. «Meie Maa» kindlustas endale palju tellijaid ja kaastöölisi ladusa rahvaliku laadi tõttu, mis võlgnes tänu ehk eelkõige kauaaegsele toimetajale Jaan Vormsile, kes oli heade kirjanduslike võimetega rahvamees, isegi paari raamatu autor. Ka oli lehel tugev kolkapatriootiline maik. Muidugi oli ajalehe selline iseloom poliitilises mõttes suigutav, teravnevatelt klassivastuoludelt tähelepanu kõrvale hoidev, aga sisaldas ka mõninga väärtuse. Näiteks avaldati palju ja päris häid materjale kodu-uurimise alalt.

Sõja ajal pisitasa hingitsenud Kuressaare Eesti Seltsi tegevus hakkas kahekümnendatel aastatel jälle hoogu võtma. Erilist mainimist väärib 1924. aasta, kui Tallinna «Rahvateatrist» kutsuti ametisse palgaline näitejuht Jaan Metua. See andis seltsi senisele näitemängude etendamisele juba teatri ilme. Metua kirjutas ise näi-

dendeid, lavastas, valmistas dekoratsioone, mängis ise kaasa. Ta instrueeris ka peaaegu kõiki Saaremaa maa-näiteringe. Kuni 1930. aastani töötas Metua Kuressaare Eesti Seltsi teatri juures. Selle aja jooksul lavastati üsna heal tasemel niisugused lavateosed nagu Kitzbergi «Libahunt», «Neetud talu», «Kosjasõit», Strindbergi «Preili Juulie», operetid «Lõbus talupoeg», «Kevade õhk» ning paljud teised. Kolmekümnendate aastate algul elas selts üle kriisi; ei olnud raha pidada palgalisi töötajaid. Uut tõusu märgib 1935. aasta. Siis asutati kutseline Kuressaare Teater, näitejuhiks tuli Narva teatrist Riivo Kuljus.

Ka kõigis Saaremaa maakeskustes olid sel ajal mitmesugused seltsid, kus laulu- ja muusikakultuuri kõrval harrastati hea eduga näitekunsti.

Muidugi jäid sellest kodusaare üsna hoogsalt areneva kultuuritöö saavutustest ilma need tuhanded saarlased, kes sulaspoiste ja teenijatüdrukutena, kraavihallidena ja ehitusmeestena otsisid leivateenistust võõrsil. Kuid see oli kodanliku ühiskonna paratamatus ega keela kõrgelt hindamast nende tublide inimeste entusiasmi, kes tegid suurt tööd rahva vaimsel arendamisel, kunstimaitse kasvatamisel. Paljud neist võtavad praegu veteranidena osa meie kultuuriasutuste tööst, jagavad oma rikkalikke kogemusi uuele põlvkonnale.

A. VINKEL

MÕNI SÕNA SAAREMAA KIRJANDUSLOOST

Nagu Saaremaa on ainuke Eesti maakond, kellel leidub omaette rahvakangelane — Suur Tõll, nii on ka saarte kirjanduspärand küllalt omapärane ja mitmekesine. Sealjuures ei võta me arvesse saarlast kirjandusliku kujuna mandri-autorite teostes, kus ta vähemalt kraavikaevaja, turbalõikaja ning linakolkijana üsna tihti esineb.

Alates eesti kirjanduse varasematest sammudest on Saaremaal selles oma osa olnud. Juba ühe esimese ilmaliku raamatu, ainult osaliselt säilinud nn. «Hansu ja Mardi jutu» (arvatavasti 1739) autorit otsitakse 1738—1747 Kuressaares töötanud vaimulikus Eberhard Gutsleff nooremas (umbes 1700—1749, surnud tsaarivanglas Peterburis). Rohkem andmeid on teisest varasest proosaraamatust «Jutud ja mõistatused» (1772), mille koostajaks oli oma aja kohta küllalt avara pilguga Karja pastor Reedik Willem Willmann (1746—1819). Sellest rahva hulgas populaarsest, huumoriga põimitud raamatust on säilinud XIX sajandi väljaanded, kuigi need on kellegi kolmanda isiku poolt ümber töötatud. Et Willmann tõlkis oma osalt kiriklikust ideoloogiast läbiimbunud proosavalmid ja õpetusjutud läti keelest, pole nendes peale mõningate murdekeelendite midagi otseselt saaremaist.

Seevastu on aga saarlaste elust kirjutatud J. W. L. Luce (1750—1842) «Saaremaa juturaamat» (I osa — 1807, II — 1812). Johann Willem Ludi Ludse juures — nii nimetas ta ennast talupoegade kirjutatud raamatutes — on põhjust pikemalt peatuda, sest ta on varaseima Saaremaa kultuuriloo silmapaistev kuju, kes oma saksakeelsetes teostes astus välja seisuslike eesõiguste ning pärisorjusliku rõhumise vastu, kritiseerides balti aadlike minevikuja kaasaegset julmust ning kultuuripuudust. Pikka aega Kuressaares arstina ja koolimehena töötades, ilmutas Luce laialdasi teaduslikke huvisid ning pani aluse Saaremaa looduse, ajaloo ja rahvaluule uurimisele. Samal ajal tegi see valgustaja rea praktilisi majanduslikke ettepanekuid ning hoolitses koolide eest. Ta rikkalikust toodangust on eesti kirjanduse ajaloo seisukohalt tähelepandav ülalmainitud «Saaremaa juturaamat», kus autor piltlike eeskujude abil püüab talupoegi äratada nende pärisorjatuimusest, võitleb ebausu vastu ja levitab kasulikke tervishoidlikke ning

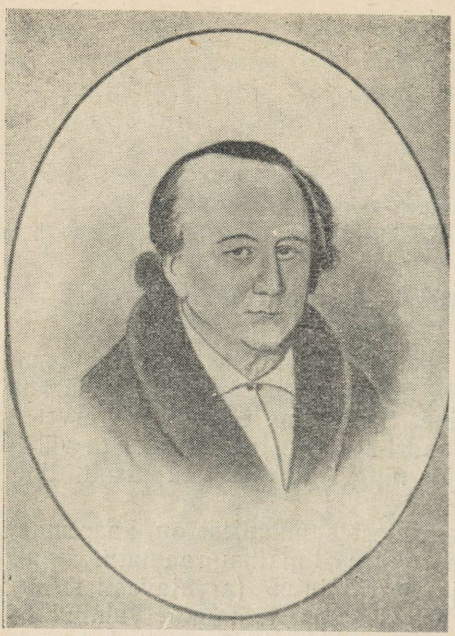

J. W. L. Luce
Kirjandusmuuseumi fotokogust

majanduslikke teadmisi. Oma aja inimese ning aadlikuna propageerib kirjanik aga ka talupoja seisukohalt reaktsioonilisi ideid, nagu mõisast põgenemise hukkamõistmine ja kehtivate ühiskondlike suhetega rahulolemine. «Saaremaa juturaamatu» keel on küllalt lihtne, kohati koguni hall. Kõigest sellest hoolimata annavad Luce jutud ilmeka pildi pärisorjusaegsest Saaremaast ja saarlastest.

Üheaegselt Lucega tegeles kirjanduslike küsimustega Püha pastor Peter Heinrich Frey (1777—1833), kes andis välja esimese eestikeelse aritmeetikaraamatu ning kirjutas eesti luule, selle värsimõõdu ja stiilireeglite üle; oma seisukohti illustreeris ta tõlgetega saksa valmidest jt. luuletustest.

Kui Willmann ja Luce asetasid rõhu inimese mõistuse arendamisele, siis vennastekogudusega sõbrutsev Jaani pastor Christian Friedrich Hofmann (1775—1817) püüdis oma vaimulikes ja poolilmalikes raamatutes talupoega mõjustada südamehaleduse kaudu. Hofmann on saare kirjandusloogа seotud ka selle poolest, et tema juures kasvas esimene eesti soost Saaremaa kirjamees Carl Wilhelm Freundlich (1803—1872). See koolihariduseta, kuid õpihimuline mees suutis hiljem edukalt täita mitte ainult Muhu köstерkooliõpetaja kohustusi, vaid oli ka sündinud laulik ning juttude tõlkija. Kümneid aastaid kirjutas ta Pärnu ja Kuressaare kalendrisaba jaoks. Kuigi Freundlichi elukäsituses leidub üksikuid valgustuslikke jooni, ei tõusnud ta oma ühiskondlik-poliitilistelt vaadetelt

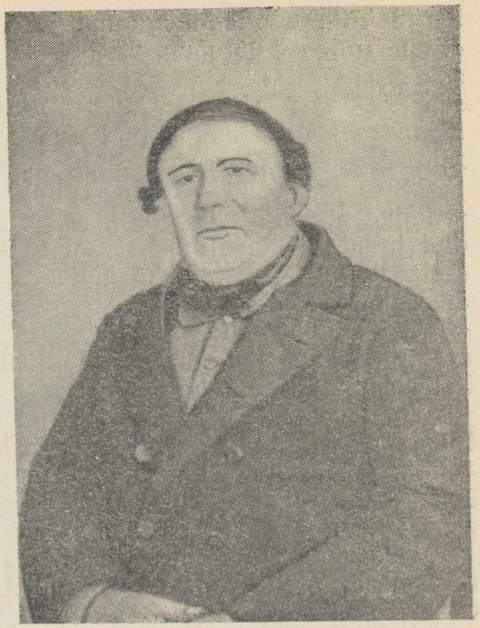

C. W. Freundlich
Kirjandusmuuseumi fotokogust

kõrgemale balti-saksa pastorite mõju alusest köstrist, kes kaitses aktiivselt luteri usku ja võitles uue kirjaviisi vastu.

Freundlichi mitmes trükis ilmunud esimesel raamatukesel oli pikk pealkiri («Siin on Magdeburgi linna hirmsast ärarikkumisest... jne. lugeda» (1837) ja see alustas XIX sajandil eesti kirjanduses nn. haledasisulise rahvaraamatu võidukäiku. Küllalt populaarseks sai ka Freundlichi algupärane luuletoodang. Võttes eeskujuks uuema rahvaluule vormi, lõi ta laule päevasündmuste kohta (näit. Muhumaa hundijahist), kujutas põllumehe elu ja tööd, võitles valgustajana joomise, ebausu jm. vastu, mõtiskles maailma ja inimese üle. Ta tabavas rahvakeeles kirjutatud luuletused on sageli vemmalvärsilised, kuid sisaldavad tihti ka lüürilist elamust. Mõned neist (näit. «Jänese õhkamine») muutusid omal ajal rahvalauludeks.

Freundlich lõi Saaremaal teatava laulikute koolkonna. Andekaim nendest oli Kärla köster-koolmeister ning esimese Saaremaa ajalehe «Saarlane» toimetaja Peeter Süda (Südda) (1830—1892), kelle värsid on pääsenud nii trükki («Noor neitsi kurva näoga», 1865, ja «Laulupoiss», 1865) kui ka rahvatraditsiooni. Eriti populaarsed on Kärla rahva hulgas tema hilisemad luuletused, mis ilmusid raamatus «Verine jäärapea köie otsas» (1881). Eesti kultuuri ja kirjanduse ajalukku läheb Süda siiski esmajoones Saaremaa rahvaluule-ainete koguja ja väljaandjana. Juba «Saarlases» ilmus tema üleskirjutus rahvaloomingust. Eriti tuleb aga mainida

Suure Tõllu lugude kogumist ja väljaandmist 1883. a. pealkirja «Suur Tõll — Saaremaa vägimees» all. See raamat omab saarlaste suhtes sama tähendust, mis «Kalevipoeg» kogu eesti rahvale. Teiselt poolt aga erineb «Suur Tõll» tunduvalt Kreutzwaldi üle kahekümne aasta varem ilmunud eeposest: Süda osa on kõne all oleva rahvaraamatukese saamisel hoopis väiksem Kreutzwaldi tööst oma peateose kallal — «Suure Tõllu» koostaja on ainult järjekorda seadnud ning lihtsas proosakeeles edasi andnud rahva suust kuuldud jutud. Vastavalt sellele ei saa Süda raamatu kirjanduslikku tähtsust ega ühiskondlikku mõju võrrelda «Kalevipoja» osaga eesti ärkamisliikumises. Kõik see ei keela meid aga esile tõstmast «Suure Tõllu» suhtelist väärtust ning ootamast teose uut trükki, sest aastakümnete eest ilmunud väljaanded on lugejatele ammu kättesaamatuks muutunud.

Süda'ga võrreldes toetuvad hoopis teistele eeskujudele Anseküla pastori Martin Körberi (1817—1893) lapselik-vagatsevad, idüllilise põhimeeleoluga laulud ning lasteluuletused kogudes «Laulud Sõrvemaalt» (1863) ja «Saaremaa kuldnokk» (1879). Mõned tema tööd on oma tundepuhtuse tõttu muutunud rahvalauludeks («Vaikne kena kohakene» jt.). Luce poolt rajatud koduloolise uurimise traditsioone jätkas Körber oma saksakeelsetes teostes «Ehituskive Saaremaa ajaloo jaoks» (1885) ja «Saaremaa enne ja nüüd» (1887—1915). Saaremaa kodu-uurimist organiseeris tollal «Verein zur Kunde Oesels» («Ühing Saaremaa tundmaõppimiseks»), mille juhtivatest tegelastest peale Körberi võiks mainida Kuressaare gümnaasiumi õpetajat J. B. Holzmayerit (1839—1890), kes avaldab oma «Osiliana»-nimelises raamatus rohkesti materjale Saaremaa mineviku ja rahvaluule kohta. Samast ajast väärivad eesti keele ning osalt ka saare murde uurijatena mainimist gümnaasiumiõpetaja Dimitri Mewes ja Pöide pastor Nikolai Nolcken (1830—1913); viimane püüdis (nagu M. Veskegi) kolmanda välte märkimiseks eesti kirjaviisi reformida. Esimene eesti soost saarlane-keeleteadlane on Maasis sündinud Jaan Jõgever (1860—1924), kes oli muuseas ajakirja «Eesti Kirjandus» asutaja ning Tartu Ülikooli esimene eesti keele professor. See mitmel alal tegutsenud kultuuritegelane on katsetanud ka ilukirjandusliku loominguga («Laulud», jutustus «Ärkamisel»), kuid need tema rahvusliku liikumise aja kirjandust jäljendavad teosed pole tähelepanemist leidnud.

Kui saarte osatähtsus ärkamisaja kirjanduses oli tühine, siis järgneval realismiperioodil tõusis silmapaistvaks novelli- ja miniatuurimeistriks Kärlast põlvnev kooliõpetaja ning ajakirjanik Jakob Mändmets (1871—1930). Tema ulatuslikus loomingus (üle 30 raamatu) on tähtis koht saaremaisel ainestikul. Seda näitavad juba pealkirjad: «Koduküla vainult» (1900). «Isa talus» (1913), «Meri» (1914), «Küla» (1916), «Läbi rädi» (1927) jt. Nendes teostes tõuseb lugeja silmade ette kirjaniku lapsepõlve-keskkond Karujärve, mühava riigimetsa, tormise ranna ja traditsioonilise mõtte-

E. Transtoki linoollõige

Suur Tõll võitleb vaenlastega

Jakob Mändmets
Kirjandusmuuseumi fotokogust

viisi järgi toimiva inimesega. Mändmets oskab kaasaelamisega kujutada Saaremaa omapärase looduse ilu, oskab anda ilmekaid inimtüüpe ning huvitavaid hingeelupilte; ta põimib oma novellid ja laastud rahvajuttude ja -uskumustega, kuid samas paljastab ka harimatust, ebausukammitsaid ja toorust; ta kirjutab sotsiaalsetest vastuoludest ja rõhumisest, mis saab inimesele osaks mitte ainult südametu mõisniku, vaid ka teiste jõukate inimeste omakasuhuvide tõttu. Kui kaasa arvata Mändmetsa kodumurdest rikastatud keelt, jäävad tema teosed omapäraseks entsüklopeediliseks mälestusmärgiks mineviku Saaremaast.

1905.—1907. a. revolutsiooni ajal sai Eestis alguse otseselt töölisklassi huve teeniv kirjandus, mille esiridadest leiame ka kaks saarlast. Kõigepealt tuleb märkida muidugi Viktor Kingisseppa, kelle kirjanduslik tähtsus seisneb poliitilises publitsistikas, kus ta rakendas teravalt võitlevat stiili. Proletaarset luulet ja proosat aga viljeles Laimjalas sündinud Vassili Mölder (1878—1943), kes võttis 1920-ndail aastail aktiivselt osa töölisliikumiseset Põidel, mille eest teda suleti seitsmeks ja pooleks aastaks vanglasse. 1910. a. avaldas ta V. Proletaarlase nime all luuletuskogu «Sõnajalad», kus kujutatakse realistlikult kehvikute elu mõisnike, kiriku ja maakodanluse klassi- ning ideoloogilise surve all. Luuletuse «Minu lapsepõli» värssidest kõlab autori kibedustunne haridusest ilmajäämise pärast. Kõrvuti ühiskonnakriitiliste paladega kirjutab Mölder ka üleskutsuvaid luuletusi, mille võitlevat sisu pidi tsensuuri tõttu peitma romantilis-allegoorilise vormi taha. Suur hulk

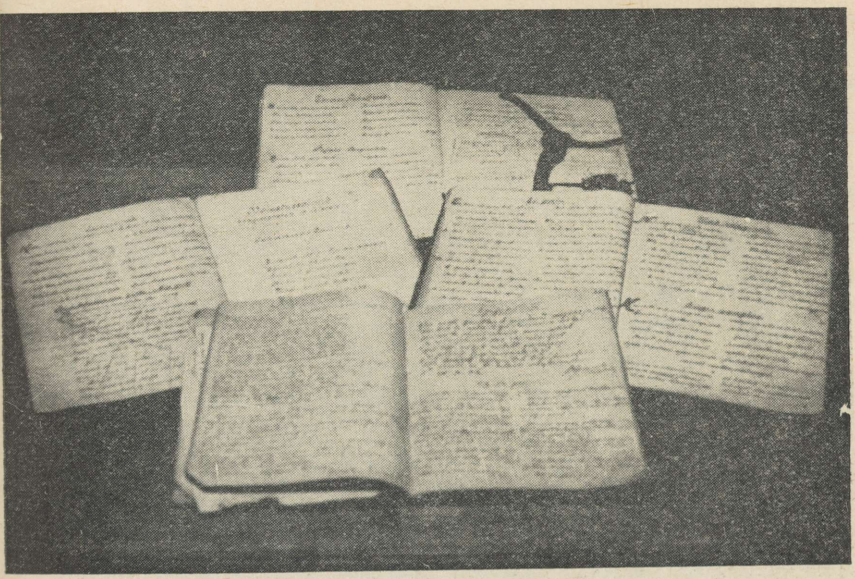

Kirjandusmuuseumi fotokogust

Vassili Mõldri Kuressaare vanglas kirjutatud luulevihikuid

Mõldri luulet on jäänud käsikirjadesse. Väärtuslikuma osa sellest moodustavad 1920-ndail aastail kirjutatud värsid, mis peegeldavad vangielu kogu selle raskuses; nendes kõlavad vangi kannatused ja masendused valvurite sammude saatel, mure toetajata jäänud perekonna pärast, samas aga ka julgustussõnad kaasvangidele ning mõtteosalistele — kindlaks jääda võitluseesmärkidele, veendumus, et saabub aeg, kus rõhujatest saadakse jagu, kus vanglauksed avanevad. Mõlder nägigi oma poliitiliste ideede teostumist 1940. a. juunipöörde ajal, mida ta tervitas uute paatoslike luuletustega. Hitlerlike sissetungijate vastu astus ta välja satiiridega. Värsimeisterlikkuselt võib proletaarsete luuletajate hulgas Mõldriga võrrelda H. Pöögelmanni.

Kuid Saaremaa pole koduks ainult realistlikele ja proletaarsetele kirjanikele. Nimelt tekkis XIX sajandi lõpul Kuressaare gümnaasiumi ja linnakooli õpilaste kirjanduslik ring, mille liikmetest Joh. Aavik ja V. Grünthal (1885—1942, kirjanikunimi Ridala) on tuntud hiljem kodanliku kirjanike rühmituse «Noor Eesti» autoritena. Muhus üles kasvanud Ridala avab värsikogudes «Laulud» (1907), «Kauged rannad» (1914) jt. lugeja ees oma sünnimaa looduse, selle kadarike, pankade, lõppede, leede, laidude, väinade ja mere ilu ning luule. Ta on maalinud saarte maastikke realisti silmateravuse ning romantiku igatseva südamega, ilma et oleks jätnud tähele panemata ka inimest, eriti möödunud aegadel. V. Grünthal on tuntud ka keeleteadlasena ja kirjandusloo kirjutajana.

Kirjandusmuuseumi fotokogust

Kuivastu kõrts — V. Ridala sünnikodu — üks iseloomulikemaid säilinud kõrtsihooneid Saaremaal

Laimjalast põlvneb keelemees Joh. Aavik (sünd. 1880), kelle ilukirjanduslikud ja keelearendamise põhimõtted olid formalistlik-peenutsevat laadi. Veelgi vastuolulisem on kolmanda «Noor Eesti» autori, Pärsamaal Ratlas sündinud kooliõpetaja, hiljem närvihaigeks jäänud juhutöölise Jaan Oksa (1884—1918) elu ja looming. Esimese vene revolutsiooni ajal oli ta pahempoolse maailmavaatega, kõneles tuliselt rahvakoosolekutel (Läänemaal ja Muhus) ning kirjutas üsna realistlikke visandeid Saaremaa külaelust («Kolmekesi», «Rõhutud ringis»), kuid hiljem esines ta «Noor Eesti» ja «Siuru» väljaannetes naturalistlik-subjektiivsete luuletuste, novellide ja kirjanduskriitiliste ääremärkustega. Lõpuks tuleb öelda, et käesoleva sajandi algul avastas Saaremaa kui kirjandusteoste allika «Noor Eestile» lähedal seisev soome naiskirjanik Aino Kallas (1878—1956), kes oli abiellunud Kaarmalt pärineva rahvaluuleteadlase Oskar Kaldaga (1868—1946). Kuigi rahva huvidest eemal seisva kodanliku kirjandusega koolitatud A. Kallas vaatab Saaremaad ja selle lihtrahvast turisti või huvitavaid aineid otsiva romantiku pilguga, kandis ta teiselt poolt oma teostega Saaremaa ja saarlased mitte ainult Soome, vaid tõlgete kaudu ka paljude teiste rahvaste lugejate teadvusse.

Kuressaare kirjanduslikust õpilasühingust ei võtnud osa ainult

uusromantilise kunstisuuna esindajad: ringi ajakirja «Nooreestlane» toimetajaks oli linnakooli õpilane Karl Kider (sünd. 1882 Valjalas, surnud 1946), kelle tee hariduse ning ajakirjanikukutse juurde tähendas lakkamatut võitlust puudusega. Ta on vähe kirjutanud, kuid tema Redik Soare varjunime all avaldatud realistlikud lapsepõlvepildid «Esimesilt päevilt» (1921) osutavad autori pilguteravusele ning annavad hea kujutluse sajandi lõpu saare lapse murede ja kehvade rõõmudega põimitud elust. Nagu Soar, nii tegi ka teine Saaremaa kohalik autor Jaan Vorms (1885—1936, sünd. Muhus) läbi raske tee külakooli haridusega lihttöölisest Saaremaa suurima ajalehe toimetajaks. Kuigi Vorms kirjutas hulga jutte ja vesteid («Muhu Madise piibujutud») ajalehe joone alla, on talt eriraamatuid ilmunud ainult kaks — teoorjuse aega käsitlev «Painaja poeg» (1935) ja Saaremaa revolutsioonilistele liikumistele pühendatud «Punased leegid» (1927). Vorms osutab head kohaliku elu, ajalooliste sündmuste ja rahvakeele tundmist, kuigi ta pole suutnud oma raske ajalehetöö lisasaadusi kunstiliselt viimistleda. Muidugi mõista pole ta ka revolutsioonilistele sündmustele lähenenud marksistlikult seisukohalt.

Kideri ja Vormsiga ühte sugupõlve kuuluvad ka asjaarmastajad näitekirjanikud Heino Anto (sünd. 1882 Sõrves, surnud 1956) ja Jaan Metua (1889—1945, pärit Harjumaalt), kes töötas Kuressaares dekoraatori ja lavastajana. Anto on harrastanud draamavormi, Metua aga kirjutas kergesisulisi komöödiaid väikelavadele. H. Anto näidendite sündmustik toimub sageli saare rannikul ning tegelasteks on meremehed (mõni räägib ka sõrve murrakut), Metua on aga oma rohkes toodangus (ligi 20 näidendit) ainult erandjuhtudel puudutanud Saaremaa olustikku («Maa ja meri» ehk «Mehed merelt», 1936). Kumbki autor pole tõusnud oma aja keskmisele tasemele; siiski on Anto loomingut mängitud ka nõukogude laval («Merepojad» Riiklikus Draamateatris 1944) ja Metua «Jüri Rummu» teksti on samanimelise nõukogude muusikalise komöödia autorid kohati sõnasõnalt üle võtnud.

Kodanliku korra ajal kirjandusse astunud autoritest tuleb mainida kõigepealt Aleksander Antsoni (1899—1945, sündinud Pihtlas). Nooruses Saaremaa spordiaktivist, hiljem eesti töölisspordi juht, ajakirjanik ning kirjanike kutseorganisatsioonide tegelane, on Antson samal ajal ka luuletaja, draama-, romaani- ja reisikirjanik. Võib-olla pole see huvide ja ülesannete rohkus tal võimaldanud luua kõigiti laitmatuid suurteoseid, kuid teiselt poolt on ta proletaarsest maailmakäsitusest kantud looming erandnähtuseks 1920—1930-ndate aastate vahetuse eesti kirjanduses.

Oma varasemates näidendites («Kolgata», «147», «Töölise tütar») kujutab ta kommunistide ja proletariaadi rasket võitlust töölisklassi reeturite ja kodanliku korra vastu. Oma «Epigrammides» paljastab Antson kodanlust ning võimulolevaid poliitikamehi ja kultuuritegelasi, piitsutab rahvusvahelist reaktsiooni, fašismi ja sõjaõhutajaid. Tema proosaloomingust tuleb esile tõsta aja-

Aleksander Antson sportimas (1930-ndatel aastatel)

Kirjandusmuuseumi fotokogust

loolist jutustust «Võit» (1946) ja romaani «Sina ei pea mitte himustama» (1938). Viimati mainitud armastusromaani sündmustik areneb 1918. a. Kaali-Kõljala kandis ning lõpeb 1919. a. Saaremaa ülestõusu kirjeldusega. Kuigi romaani põhisündmustikku pole just eriti sügavalt käsitletud, annab autor teiselt poolt tolleaegsest Saaremaa külaelust ja -tüüpidest hulga elamuslikke pilte (heinategu ja -talgud, saunaskäik, kaklused jm.). Antsonil oli käsil või kavatsusel veel terve rida Saaremaa-ainelisi teoseid (muuseas ta elutööna mõeldud romaanisari «Saarlased»), kuid Saksa okupatsiooni aegses vanglas läbielatud kannatused hävitasid kirjaniku loomisjõu enneaegselt.

Teistest kodanliku perioodi autoritest võiks märkida Kihelkonnalt põlvnevat Helene Tambergi (1898—1946, kirjanikunimi Ranna), kelle esikteos «Keha ja vaim» (1930) äratas suurt tähelepanu. Selle Saaremaa naisõpetaja armastuse ja abielu teemal kirjutatud psühholoogilise romaani tasemele pole kirjaniku hilisem looming küündinud.

Saaremaa kirjanduspärandi ülevaadet lõpetades ei saa jätta märkimata, et veel suurem kui nõukogude-eelsel perioodil on saarlaste osa tänapäeva Eesti sõnakunstis. Mitu juhtivat eesti nõukogude kirjanikku on võrsunud Saaremaalt või Muhust, millega nad pole seotud ainult oma sünnipära poolest, vaid ka nende loomingu ainestik, tüübid, rida keelevahendeid ning probleeme on suuremal või väiksemal määral saartelt pärit.

Selles suhtes on kõige iseloomulikum Aadu Hint (sünd. 1910. a. Muhus, üles kasvanud Lümandas), kelle juba 1930-ndail aastail ilmuma hakanud romaanid ja pärast sõda kirjutatud näidendid arenevad valdavas osas tema kodukoha — Lümanda-Kihelkonna kandis, käsitledes sealset ranna- ja maaelu kas kaasajal või minevikus. See käib ka kirjaniku teoksil oleva mitmeköitelise romaanisarja «Tuuline rand» kohta, mille seni ilmunud kaks esimest köidet on leidnud tunnustamist eesti nõukogude eepika silmapaistvamate teostena. Keskseks küsimuseks on tänapäev Eesti NSV Kirjanike Liidu esimehe Juhan Smuuli loomingus, kes sündis 1922. a. Muhus Koguva külas. Tema parim Muhu-aineline proosateos «Kirjad Sõgedate külast» valgustab õnnestunult rida nõukogude ranna- ja kolhoosielu probleeme. Smuuli loomingu põhiliseks elemendiks on meri, kuid samal ajal pole kirjaniku otsiv vaim piirdunud ainult oma koduranna ringiga, vaid on rahutult tunginud uute temaatiliste, ideeliste ja kunstiliste võimaluste poole. Sellest on tingitud ka Smuuli žanriline mitmekesisus.

Kui Smuul on nihkunud lüürikalt sidumata kõne suunas, siis on värsivormile truuks jäänud Laimjalas üleskasvanud Debora Vaarandi (sünd. 1916), kes nagu Smuulgi tõusis esile sõjajärgsel perioodil. 1940—1950-ndate aastate vahetusel oli Vaarandi silmapaistvam nimi eesti nõukogude lüürika ja lüüro-eepika alal, kusjuures nii mõnigi tema luuletus ja poeem («Talgud Lõõne soos», «Sumisevad metsad», «Tagamõisa randadel», «Alla Mari») on kirjutatud kodusaare ainestikul. Saaremaalt on pärit ka teine naisluuletaja ning reisikirjanik Aira Kaal (sünd. 1910. a. Põidel), kes oma võitlevas värsitoodangus on korduvalt pöördunud ka oma sünnikoha, selle looduse ja seal pulbitseva uue elu poole.

Saaremaalt on lõpuks pärit mõned eesti nõukogude kirjandusteadlased ja kriitikud (K. Taev, J. Peegel, O. Jõgi).

ETNOGRAAFIAST

Looduslikud tingimused, saareline asend ühelt poolt ja ajalooline arengukäik teiselt poolt ning nendest lähtuvad erinevused majanduses on andnud ka Saaremaa materiaalsele kultuurile terve rea erijooni. Saareline eraldatus on põhjustanud teatud pikaldasema arengu ja etnograafiliste nähete (rahvaõivas, kombestik jm.) kauema püsimise. Ehituse alal on aga olulisi uuendusi ellu rakendatud varem kui valdavas osas Eesti mandri alal. Alljärgnevalt peatumegi põgusalt mõningatel Saaremaa materiaalse kultuuri iseloomustavamatel momentidel, kuna ulatuslikumat ülevaadet käesoleva kogumiku raames pole võimalik anda.

Põllumajanduse kõrval oli saarlastele tähtsaks elatusallikaks kalastus ja meresõidud. See omakorda viis aga rangele tööjaotusele perekonnas: põllutöö jäi täielikult naiste hooleks, mehed aga olid seotud merega. Selline traditsioon juurdus niivõrd tugevasti, et meestele peeti põllutööd isegi häbistavaks. Ainult külvamist loeti mehele vääriliseks.

Kivine põllumaa tingis ka mõnevõrra erinevate põllutööriistade, nagu näiteks lameda seanina-adra, eritüüpi äkke jt. leviku. Vähese tootlikkuse tõttu püsisid primitiivsed põllutööriistad Saaremaal kasutusel üsna kaua. Nii lõigati siin sirbiga rukist ja suvivilja kohati veel 1930-ndatel aastatel. Huvitav on siinjuures märkida, et sama ajani kasutati Saaremaal, eriti Sõrves põllutöödel ja ka vedudeks härgi. Tavaline oli paarisrakendus ikke abil.

Kalastusega ei tegelnud mitte üksnes rannikul asuvate kalurikülade elanikud. Kalapüügi hooaegadel käidi ka Saaremaa siseosadest merel. Selleks ehitati rannikule ajutised kalurionnid. Saaremaa vetesse on ulatunud ka kihnlaste, hiidlaste jt. kalastus- ja hülgepüügi retked.

Väga levinud saarlaste lisateenistuse hankimise vahendiks oli mandril tööl käimine. Naised leidsid teenistust põllutöödel mandri mõisates ning hiljem suurtaludes, meeste retked on ulatunud aga isegi Lätisse ja Venemaale. Ehitusmeistritena olid eriti hinnatud Kihelkonna mehed, kuna Mustjalast, Karjast jt. kihelkondadest käidi peamiselt kraavitöödel.

Saaremaa asulastikus võime eelkõige eraldada rannikuasustuse sisemaa asustusest. Pinnasest ja kaua säilinud omapärasest maa

Etnograafiamuuseumi fotokogust

Saare naine möödunud sajandi lõpul härgadega põllul kündmas

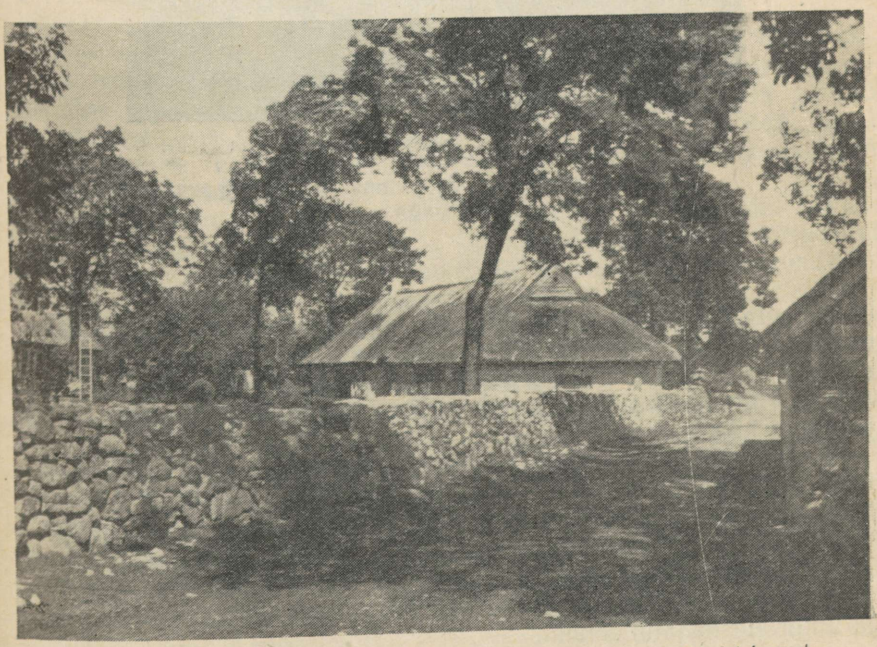

Etnograafiamuuseumi fotokogust

Vaade Igaküla (Muhu) tänavale

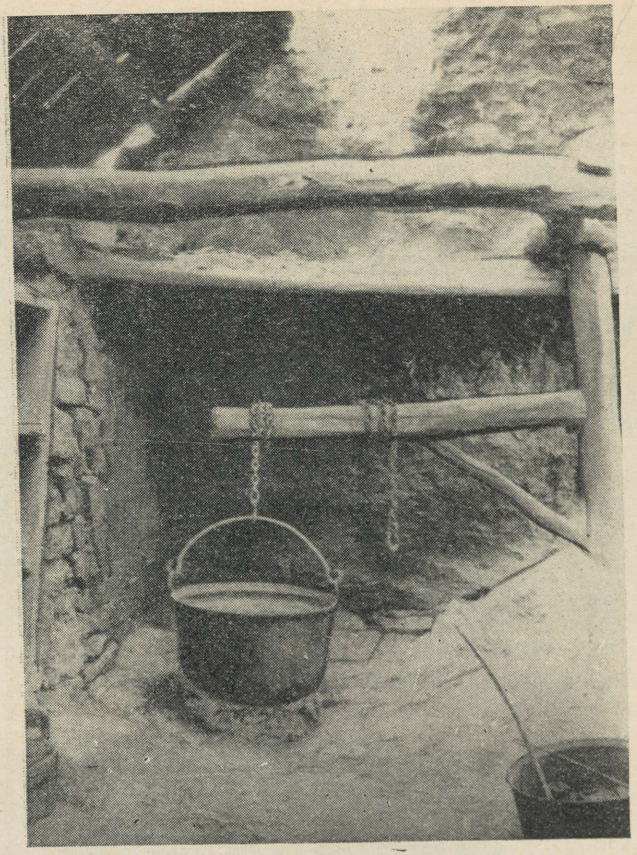

Etnograafiamuuseumi fotokogust

Suveköögi kolde nurk katlavinna ja sellel rippuva katlaga

ühiskasutamisviisist tingituna on valdavaks külatüübiks kujunenud sumbküla hargneva külatänava ja sageli keskse väljakuga. Esineb ka hajakülasid, peamiselt Ida-Sõrves, Kihelkonnal ning mitmeid üleminekuvorme sumb-, rida- ja ahelkülade vahel (Pöide ja Püha kihelkonnas, Muhus).

Erilise omapärase ilme Saaremaa küladele annab aedade rohkus. Aiad on tehtud puust või laotud põllu- ja paekivist. Viimaste kõrgus ulatub kohati kuni 1,8 meetrini. Sageli on kiviaiale peale tehtud puuaed (hirsaed või pistandaed). Nende läbimiseks on tavaliselt suured rõhtlattidest väravad, mis on kaunistatud väljalõigetega. Aiad kaitsesid nii põlde kui ka heinamaid kariloomade eest ja ümbritsesid taluhooneid.

Tavaliselt on taluhoonete paigutus ilma kindla plaanita. Majapidamishooned on esiküljega lõunasse või koondatud külatänava ääres oleva rehielamu ümber. Hoonete vahele jääv keskõu on kaetud muruga ning eraldatud karjaaiast.

Saaremaa taluhoonestiku hulka kuulub rehielamu, mitmeid aitu (liha, kala, vilja, riiete jm. hoidmiseks), lautu, saun ja suveköök. Rehielamu on Eesti alal ajalooliselt välja kujunenud hoonetekomplekt, mis täidab nii majanduslikku (viljakuivatamise ja rehepeksuruumi) kui ka elamu funktsioone. Rehielamu koosneb tavaliselt kolmest eriruumist: kesksest rehetoast, millele liitub ühelt poolt rehealune, teiselt poolt kambrid. Rehealuse otsa on ehitatud kohati ka laut või kasutatakse rehealust ennast laudana. Mustjala kihelkonnas aga tavaliselt laudad ühendati aitadega ühise katuse alla.

Iseloomulik Saaremaa taluehitusele on suveköök. Selles valmistati vanasti ja valmistatakse veel praegugi suvel toitu nii perele kui ka loomadele, soojendatakse pesuvett ja muud. Kõige algelisemate suveköökide puhul on lahtisele keedukoldele seatud ümber lattidest või plankudest tuulevari. Kalurid on selleks praktiliselt ära kasutanud tarvitamiskõlbmatuid paate, seades püstselt vastamisi kaks paati või paadipoolt. Valdavas osas on aga suveköögiks ehitis, mõnel pool on see ühendatud ka saunaga ühise katuse alla. Toitu valmistatakse lahtise kolde kohal rippuvas katlas, mis on kinnitatud katlavinna külge tellitava pikkusega katlakoogu või keti abil. Suits väljub ukse, seina ja katusepragude või katusele tehtud erilise suitsuluugi kaudu.

Kuna kodusepis on olnud varem laialt arenenud, siis võib sepikoda leida peaaegu iga talu juures, kas kokku ehitatuna suveköögiga või hoonetest veidi eemal eraldi ehitusena. Mis puutub saunadesse, siis on Ida-Saaremaal neid üldiselt kasutatud talvel lambalaudana. Eraldi lauda ehitamist takistas puu-ehitusmaterjali vähesus kohapeal.

Puu on olnud Saaremaal peamiseks ehitusmaterjaliks. Tavaliselt on elamute, aitade, lautade ja saunade ehitamisel kasutatud männipuud. Metsavähestel aladel ja paemurdude piirkondades (Kaarma, Kärla, Jaani kihelkonnas, Muhus) on tarvitatud ehitusmaterjalina paeplaate ja põllukive. Kividest ehitati eelkõige suveköögid ja sepikojad, kohati uuema nähtena kiviseintega rehalad. Hoonete katuste katmiseks kasutati enamasti õlge, kuid ka pilliroogu (Püha, Valjala ja teistes kihelkondades). Suveköögi ja sepikoja katused olid tuleohu vältimiseks tehtud kas laudadest või paeplaatidest. Õlgkatuste otsalauad — unkalauad kaunistati sageli loomapea-kujuliste väljalõigetega.

Peamiseks eluruumiks rehielamus oli rehetuba, mis oli ainsaks köetavaks ruumiks kuni möödunud sajandi viimase veerandini. Rehetoa ühes nurgas, tavaliselt suuga ukse poole, asus suur ahi. Ahjusuu lahtisel koldel valmistati talvel toitu. Suits juhiti välja peamiselt avatud ukse kaudu. Pühade ja pulmade puhul kaeti mus-

Etnograafiamuuseumi fotokogust

Kalurite võrkmaja võrkaiaga Jamajas. Esiplaanil olevatele postidele — vabedele — riputati võrgud kuivama

tad suitsunud rehetoa seinad valgete linade või peerumattidega. Võrreldes mandri-Eestiga levis Saaremaal klaasi kasutamine akna katteks ligi paarkümmend aastat varem, juba XVIII sajandi lõpuaastaist alates. Siiski jäid rehetoast valguseküllasemad ja puhtamad kambrid eluruumina kasutatavaks ainult suvel ja rehepeksu perioodil. Alles möödunud sajandi 70. aastaist hakatakse Saaremaal ehitama rehielamuile korstnaid. Soojalõõride kasutusele võtmine muutis kambrid köetavaks ja seega ka pidevaks eluruumiks.

Rehielamu kõrval on Kihelkonnal ja Karjas levinud omapärane elamutüüp, milles on tulekindlaks muudetud ruum nn. r o o v i - a l u n e. Selles asus keedukolle ja sinna on suunatud ahjusuu.

Mis puutub ehitusmaterjali muretsemisse kui ka otseselt ehitustegevusse, siis tuli vanasti igal sammul rangelt silmas pidada rahvatraditsioonis juurdunud nõudeid. Näiteks loeti majapalkide raiumiseks kõige sobivamaks ajaks südatalve «pimedat aega», mil puu on täiesti surnud, s. o. jaanuari- ja veebruarikuud. Okaspuud tuli raiuda vanas kuus, iga puu langetada ida või põhja poole, lehtpuud seevastu raiuda noores kuus pehme tuulega ja langetada lõunakaarde. Palgid veeti kohale tavaliselt talgute korras. Maja ehitamisel ei tohtinud seina sattuda t u l i v i m m a p u u, mille tun-

Etnograafiamuuseumi fotokogust

Mustjala vanem rahvarõivas (kasutusel möödunud sajandi keskpaiku)

nuseks oli tulioks (koorega palgi sisse kasvanud oks). Selle puu sattumine seina olevat põhjustanud maja põlema süttimist. Õnneks pidi aga selline palk enne seinas praksuma ja teda oli võimalik varakult asendada uuega.

Saaremaa rahvarõivas on rikkalik oma mitmekesisuse poolest, sest igas kihelkonnas oli välja kujunenud oma rõivastus, mis erines teiste kihelkondade rõivastusest. Sellele vaatamata võib leida mitmeid ühiseid jooni ühelt poolt Saaremaa ida- ja teiselt poolt lääneosa rahvarõivastes ning rahvakunstis üldse. Nii tunti Ida-Saaremaal rõivastusesemete kaunistamisel ainult geomeetrilist ornamenti, Lääne-Saaremaal aga esines selle kõrval ka lillkirja (takutikandeis). Kui idaosas domineeris värviline tikand, pilu ja pits, siis lääneosas armastati värvilise asemel valget kaunistust.

Üldiselt olid rahvarõivad Ida-Saaremaal ühtlasemad kui Lääne-Saaremaal. Vanema rõivastusena on kandnud idaosa naised särki, abu (pihik) ja musta kurrutatud seelikut. Sellist seelikut nimetati

Etnograafiamuuseumi fotokogust

Jamaja rahvarõivaid möödunud sajandi lõpul.
Naisel on peas omapärane sariküll

ümbrikuks. Seeliku alläärel oli kitsas värviline põikitriibustik, mis erines kihelkonniti. Olgu märgitud, et seelikute kurdude sissevajutamine toimus kuumade leibade abil. Lääne-Saaremaa rõivastuses avaldusid teravamalt paikkondlikud erinevused. Täiesti omalaadne oli Mustjala ja Kihelkonna naise vanem rõivastus, samuti Anseküla ja Jamaja rõivastus. Just Mustjala rõivastus on saanud armastatumaks rahvarõiva kostüümiks nii meie üksikesinejatele kui ka rohkearvulistele isetegevuskollektiividele. Kõige visamalt püsis rahvarõivas Sõrves, säilitades kuni käesoleva sajandi alguseni vanu jooni, nagu ülerõivaste hall värvus ja põikitriibustikuga seelikud. Mujal Saaremaal aga tõrjus juba möödunud sajandi teisel poolel pikitriibuline seelik välja põikitriibulise ümbriku.

Oma materiaalse kultuuri ja rahvakunsti meisterlikkuse poolest on Muhu saarel tähelepanuväärne koht kogu Eesti ulatuses. Muhu on Kihnu saare kõrval kohaks, kus tänaseni rahvarõivas on säilinud elavana. Nii ei taha veel praegugi vanema põlvkonna naised

Etnograafiamuuseumi fotokogust

Muhu neiu pruudirõivais käesoleva sajandi algul. Peas kõrge harjutanu. Neiu toetub puutelgedega vankrile

loobuda oma oranž- või kollasepõhjalisest rahvarõiva-seelikust, põllest ega ka väikesest tanust. Muhu rõivastus on läbi teinud huvitava arengutee. Vanem geomeetriline kiri männa motiividega (kaheksakand keskmotiiviga) andis aset loom- ja taimeainelisele ornamendile, mis arenes edasi käesoleva sajandi esimestel aastakümnetel eredais toonides (oranž, roosa jt.) tikitud lopsakaks lillkirjaks. Vanem naise rõivastus oli üldmuljelt lähedane Ida-Saaremaa omale. Aja jooksul muutusid seeliku allääre triibud üha laiemaks ja heledamaks. Möödunud sajandi teisel poolel hakati kandma pikitriibulist seelikut, mis värvuselt muutus tumeoranžist kuni sidrunkollaseni. Vanemad põlled olid villased pikitriibulised. Käesoleva sajandi vahetusest peale hakati kandma kirjusid, puuvillaseid põlli rikkalikult kaunistatud allosaga. Kuna seelik ulatub poole sääreni, siis tuli pöörata tähelepanu ka sukkade kaunistamisele. Varemalt ei tuntud Muhu sukki, vaid kanti eraldi kootud tallaosa — k a p e t e i d ja selle juurde säärekatteid — s ä ä r i s e i d. Kapetite ülaääred ja säärised olid kaunistatud männa motiividega. Hiljem on sukkadesse kootud heledavärvilise lille, looma, laeva jt. motiive. Laialt levinud jalanõuks kuni tänapäevani on r o o s i t u d p ä t i d — lillekirjalise tikandiga väljaõmmeldud riidest tuhvlid. Kõige suurepärasemaks muhu tikandi avaldusvormiks on aga suu-

red roositud vaibad, millele on püütud jäädvustada looduse ilu ja õite kirevust.

Saaremaa mehed on tuntud tublide puuesemete valmistajatena. Õllekannud, joogikapad, vakad jm. ilustati põletuskirjadega. Selle kõrval kasutati erilaadset pinnakaunistust intarsiat ehk puumosaiiktehnikat, s. o. kahe eri värvi puu (näit. kuusk ja tamm vm.) kõrvuti asetamisel kujundati kas malelaua muster või triibud. Õllekannu käepide, eriti selle allosa ketas ehk r a t a s on meisterlikult välja nikerdatud. Ka toa sisustust armastati muuta nägusamaks lõike- ja põletuskaunistusega. Sellest kõnelevad punutud põhjaga toolid (peamiselt Muhus). Kaunistatud õllekannud, toolid jt. esemed, samuti rahvarõivad ja vaibadki moodustavad hindamatu aarde meie rahvakunsti varasalves järeltulevale põlvkonnale ning on ühtlasi ammendamatuks allikaks kaasaja tarbekunstnikele.

VI osa

Matkame mööda Saaremaad

T. LINNA, I. PORMEISTER

VAATAMISVÄÄRSUSTEST

Saaremaa on oma geograafilise asendi tõttu, samuti ka omapärase looduse ja rohkearvuliste ajalooliste mälestusmärkidega alati meelitanud turiste ja matkajaid — loodusesõpru ja ajaloohuvilisi endale külla.

Saare rahva minevik on olnud võitlusrohke. Sellest räägivad matkajatele paljud linnused ja lahingupaigad.

Paljud stiilikad kirikud, Kuressaare loss ja Maasilinna ordulossi varemed on tunnistajaiks süngest keskajast. Ja lõpuks, lihtsad paekivist mälestusmärgid, mis on püstitatud lahinguis ja ülestõusudes langenud kangelastele, milliseid leiame Muhust, Saaremaale tulles ja Sõrve poolsaarel ning kõikjal saarel, räägivad karmidest võitlustest ja suurtest ohvritest.

Saaremaa arhitektuuri tugeva lokaalse ilme tekkimise ühe olulise tegurina on peale geograafiliste ja ajalooliste iseärasuste kaasa aidanud ka kohalik ehitusmaterjal — peenestruktuuriline ning erakordselt hästi töödeldav dolomiit, mis juba keskajal oli tuntud kaugel väljaspool meie maa piire.

Oluline rõhk Saaremaa ehitusmälestiste hulgas langeb kindlusarhitektuurile — linnustele ning kindluskirikutele.

Kuressaare loss

Kõigi Saaremaal leiduvate ajalooliste ja arhitektuuriliste vaatamisväärsuste hulgas on esikoht kindlalt Kuressaare piiskopilinnusel, kohalikus rahvakeeles Linnapea lossil. Ja tõepoolest, Kuressaare loss pakub külastajaile palju huvitavat kui ainus taoline keskajast säilinud ehitus Eestis ja Läti aladel.

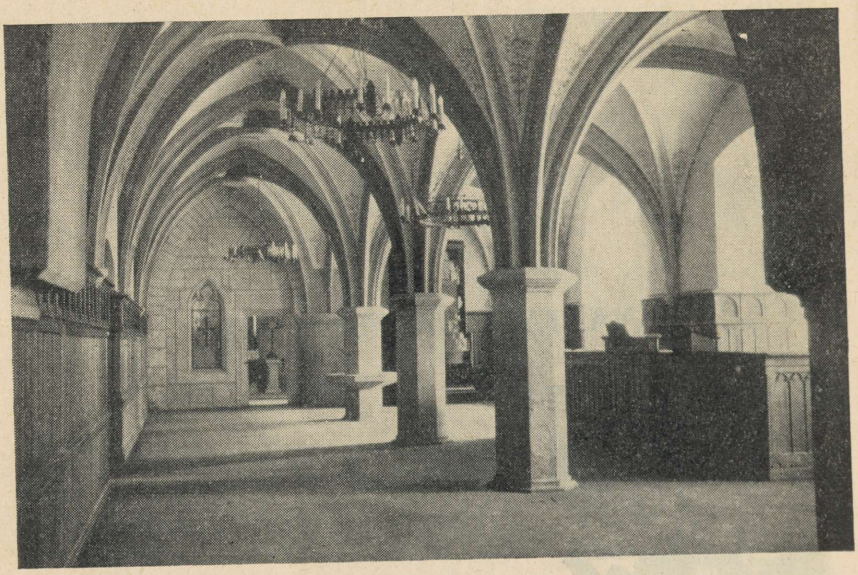

ENSV MN Riikliku Ehituse ja Arhitektuuri Komitee fotokogu

Kuressaare lossi pidurefektoorium pärast 1905.—1908. a. ümberehitusi

See võimas, monumentaalne ehitus oma rangete, kuid lihtsate kontuuridega, tornidega, gooti võlvistikega, kitsaste käikude ja koridoridega, viib külastaja tagasi kaugesse süngesse keskaega ja jätab igaühele unustamatu mulje.

Kuressaare loss ja teda ümbritsevad vallid, bastionid ja ravelliinid moodustavad terve kompleksi erinevatest aegadest pärinevaid kindlustusi. Kui näiteks loss on ehitatud XIV sajandil, millal ei tuntud veel tulirelvi, siis vallid on ehitatud XVI saj. ja täiendatud XVII ja XVIII saj., peamiselt kahuritule purustava mõju vastu.

Ajaloolisi andmeid linnuse ehitamise kohta on vähe. Jüriöö ülestõus näitas röövvallutajatele, et kohaliku talurahva alamlusehoidmine on võimatu ilma tugevate kindlustatud tugipunktideta. Sellepärast alustasid Saaremaa selleaegsed valdajad, Saare-Lääne piiskop ja Saksa ordu, kohe pärast ülestõusu mahasurumist uute võimsate linnuste ehitamist. Piiskop, kellele kuulus Ida-Saaremaa, valis oma linnuse asukohaks varjulise sadama lähedal asuva Kuressaare. Linnus ehitati nn. konvendihoone tüüpi, mis sel ajal oli väga levinud ordu- ja piiskopilinnuste ning kloostrihoonete ehitamisel, kuna see oli eriti sobiv ühiseluks. Kuressaare linnus (loss) on reeglipärane nelinurkne siseõuega hoonete blokk, mille väliskülgede pikkus on 42,5 m ja kõrgus ca 22 m. Hoone on ehi-

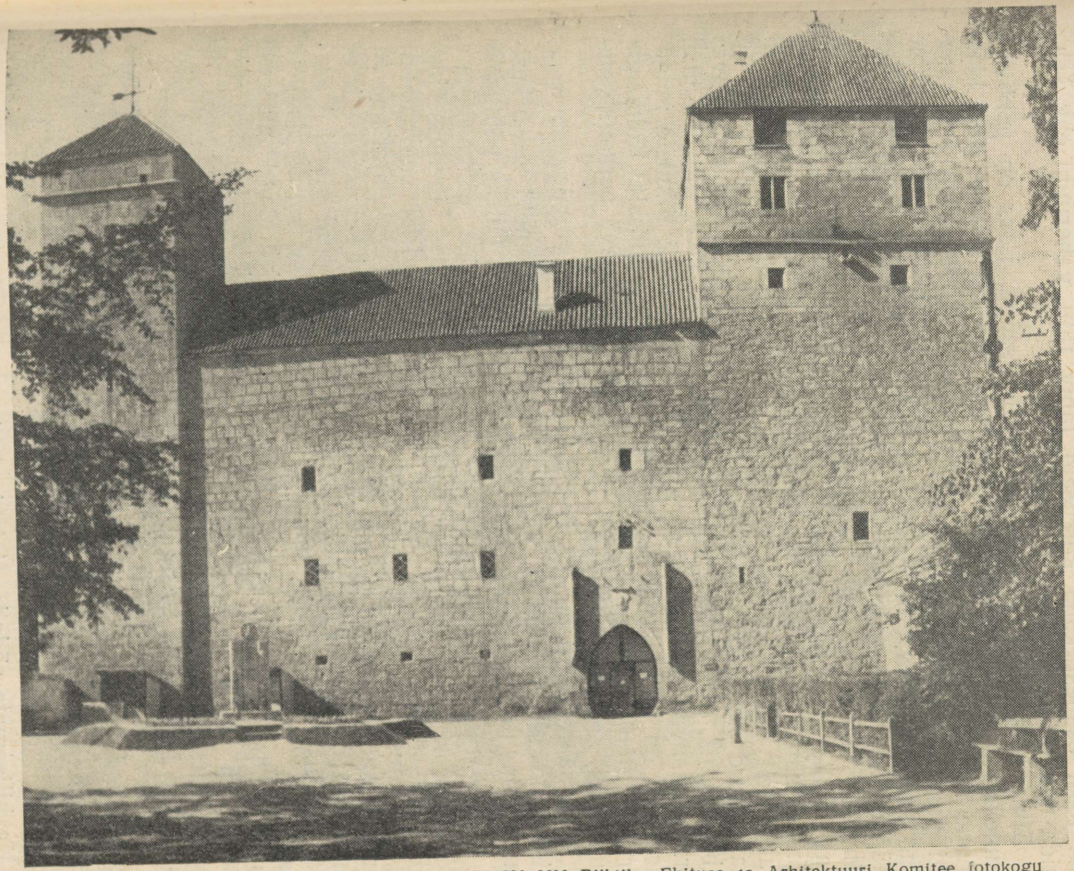

ENSV MN Riikliku Ehituse ja Arhitektuuri Komitee fotokogu

Vaade Kuressaare lossile põhjast

tatud suurtest Saaremaa dolomiidi (paekivi) plokkidest. Seinad on 2 m paksud. Arhitektuurilist kujundust iseloomustab suurejooneline lihtsus. Peafassaadil kõrguvad kaks torni — loodenurgal võimas «Sturvolt», mida kasutati vahitornina, ja kirdenurgal «Pikk Hermann», mida nimetatakse ka vangitorniks. Seda eraldab teistest lossi osadest kõiki korruseid läbiv tühi vaheruum ehk šaht, mida nimetatakse lõukoerte auguks.

Ainus sissepääs viib peafassaadilt siseõue. Loss on põhiliselt kolmekorruseline. Esimesel ja teisel korrusel on siseõue pool kõiki ruume ühendav galerii, nn. ristikäik. Alumist, keldrikorrust, kasutati peamiselt laoruumidena, ja siin asusid ka soojuskütte ahjud ning kaev. 1. korrus on peakorrus ja selle ruumid on ühed kõige väärtuslikumad keskaja interjööri näited meie arhitektuuri ajaloos. Tähtsaim ruum on suur pidurefektoorium. See on kahelööviline saal, mille tugevate roietega ristvõlve kannavad massiivsed kaheksatahulised piilarid. Ruumikujundus on kaine ja asjalik, kuid erakordselt suurejooneline. Suurepärase ruumi mõju on meistrid saavutanud pidurefektooriumiga liituvas läbi kahe korruse ulatuvas kabeliruumis, mille võlve kannab ruumi keskel asuv piilar. Samal korrusel asuvad piiskopi eluruumid ja toomkapiitli liikmete magamissaalid on kujundatud tunduvalt tagasihoidlikumalt. Kolmanda korruse ruumid, mis on arvatavasti olnud teenindava personali eluruumideks, on hoopis lihtsad.

Kuressaare lossil on üle 600 aasta pikkune iga seljataga. Vaadates Rakvere, Viljandi jt. vägevate linnuste varemeid, tekib küsimus, kuidas on Kuressaare loss sellisena säilinud. Üheks põhiliseks ja tõenäoliseks pika ea põhjuseks on muidugi see, et vaatamata sobivale ja tormivaiksele sadamale, mille vahetusse lähedusse loss omal ajal ehitati, jäi ta aga hilisematel sajanditel suurematest sõjatandritest kõrvale. Nii näiteks, kui Vene-Liivi sõja ajal mandri linnused said tugevasti kannatada, ei ähvardanud Kuressaare lossi mingi hädaoht. Kui Põhjasõja käigus hävitati paljud mandril asuvad kindlused ja lossid, pääses Kuressaare loss kaunis kergete haavadega (1711. a. üritati lossi õhkulaskmist, kuid purunes ainult osa läänepoolset lossimüüri ja suure torni ülemine osa, mis aga hiljem taastati). Loss jäi Põhjasõja ajal terveks seetõttu, et Rootsi kaitsemeeskond oli katku läbi nõrgestatud ja kindlus alistus Peeter I vägedele lahinguteta.

Huvitav on märkida, et ka XIX saj. keskel kerkisid lossi kohale äikesepilved. Nimelt püüdis Inglise-Prantsuse laevastik, kes ristles Krimmi sõja ajal Balti merel, vallutada lossi dessandiga. Kuna aga kindluses relvastust ega sõjaväge ei olnud, jäeti ta puutumata.

Ka hilisemate sõdade ajal ei ole loss saanud märkimisväärselt kannatada. Nii näiteks Esimese maailmasõja ajal, kui Saksa lennukid pommitasid merekaldal olevaid angaare ja pommid vigastasid isegi pargipuid, jäi loss puutumata. Suure Isamaasõja ajal (1944. a.) oli hitlerlastel kavatsus moonaladu, mis asus lossis,

põlema süüdata, kuid ka see kuritegu jäi Punaarmee hoogsa pealetungi tõttu tegemata.

Nõukogude korra ajal on lossi säilitamise eest kantud suurt hoolt.

Loss seisab riikliku kaitse all kui üleliidulise tähtsusega ehitismälestis.

Saaremaa Koduloomuuseum

Kuressaare lossi III korruse ruumikais saalides ja koridorides paikneb muuseumi ekspositsioon, mis koosneb 3 põhilisest osakonnast: loodusloo, revolutsiooni-eelse ajaloo ja nõukogude perioodi osakonnast. Ekspositsioon näitab kõike seda, mis Saaremaal on omapärast, erilist ja iseloomulikku.

Loodusloo osakond annab ülevaate Saaremaa geoloogiast, pinnavormidest, mitmekesisest ja haruldaste liikide rohkest taimestikust ja loomastikust. Kivimitest näidatakse muuseas Kaarma lademetes leiduvate suurte vähkskorpionide jäänuseid, milliseid ei leidu mujal maailmas. Kaardid selgitavad Saaremaa pinnavormide kujunemist ja maa järkjärgulist tõusu merest. Kohalik taime- ja loomariik on antud temaatiliste gruppidena. Saaremaa rannikuala tüüpiline taimestik ja loomastik ning soomaastik on osaliselt esitatud biogruppidena, mis annavad elava kujutuse elust neil aladel. Üle 100 liigi on eksponeeritud putukaid, rohkesti on haruldasi, Eestis ainult Saaremaal esinevaid taimi.

Ajaloo osakond annab ülevaate muinassaarlaste elust. X—XIII sajandini ja veel hiljemgi oli Saaremaa Eesti ala kõige tihedamini asustatud ja arenenum maakond. Leidude leviku kaart näitab asustuse tihedust; pronksist ja hõbedast ehted, töö- ja sõjariistad saarlaste eluolu ja sidemeid teiste maadega. Kaardid, pildid, tabelid ja relvade väljapanekud toovad silme ette saarlaste visa võitluse oma vabaduse eest. Feodalismi aega iseloomustavate eksponaatide hulgas väärib eriti tähelepanu häbipakk Valjala kirikust. Rikkalik on Saaremaa etnograafika väljapanek: rõõmsavärvilised ja kunstipärased rahvarõivad, kaunid ornamenteeritud õllekannud, töö- ja tarberiistad.

Ajaloo uuematest perioodidest on eriti ulatuslikult käsitletud Saaremaa töörahva ülestõus 1919. aastal. Siin on palju uusi, seni vähe tuntud materjale.

Nõukogude perioodi ekspositsioonis on näidatud Nõukogude korra taaskehtestamine, Saksa fašistliku okupatsiooni aeg, sangarlikud ja rasked Saaremaa vabastamise lahingud ning sotsialistlik ülesehitustöö Saaremaal. Eriline rõhk on pandud kalanduse näitamisele, mis Nõukogude ajal on tohutult tõusnud. Uut sel alal demonstreerivad suurpüüniste maketid ja kohaliku konstruktori loodud kala mehhaniseeritud vastuvõtu liinid. Põllunduse osas on ilmekalt näidatud Eesti esimese kolhoosi asutamine Saaremaal ja

ulatuslikud maaparandustööd, mis annavad Saaremaa põllundusele sootuks uue ilme.

Muuseum on suuremaid koduloomuuseume Eestis. Tal on seljataga pikk arenemistee.

Möödunud sajandi keskel pandi alus Saaremaa uurimise ühingule (saksa keeles «Verein zur Kunde Oesels»). Selle ühingu tegevusest võtsid osa ka mitmed tolle aja nimekad kultuuritegelased, nagu M. Körber Ansekülast, J. Kerg Kärlalt, J. B. Holzmayer Kuressaarest, Freundlich Muhust ja teised. Nende kui asjaarmastajate poolt kogutud etnograafilised ja muinasloolised esemed saidki muuseumi ekspositsiooni aluseks. Alguses paiknes muuseum lossi hoovis asuvas majas, kodanliku valitsuse algaastail viidi see üle lossi III korrusele ühte selleks kohandatud saali. Muuseum kujutas tollal süsteemitut esemete kogu, kus mitmed haruldased, eksootilise päritoluga esemed olid kõrvuti saarlaste majatarbeesemetega. Nii nagu oli süsteemitu ja teaduslikult läbi töötamata muuseumi ekspositsioon, kandis ka muuseumi külastamine juhuslikku iseloomu. Sissepääs oli võimalik ainult paar päeva nädalas ja küllalt kõrge tasu eest. Samal ajal ei leitud võimalusi muuseumi edasiarendamiseks, ei hoolitsetud kvalifitseeritud teadusliku kaadri töölerakendamise ega kogude täiendamise eest.

Suurt kahju tõi muuseumile Saksa okupatsioon (1941—1944). Suurem osa väärtuslikke eksponaate läks sõja ajal kaduma. Kanti laiali väärtuslik raamatukogu ja müntide kogu; paljud unikaalsed esemed lihtsalt purustati või hävinesid. Kaduma läks ka kogu arvestuse alus — inventariraamat.

Sõjajärgne periood on olnud muuseumi tormilise arengu aastaiks. Lühikese ajaga suudeti avada muuseum külastajaile ja suures osas taastada arheoloogiliste esemete passiandmed. Muuseumi kollektiiv on pööranud ka suurt tähelepanu uute esemete kogumisele. Kogu Saaremaal on loodud aktivistide kaader, kes on juba teinud väärtuslikku kaastööd. Uute kogutud esemete arv ligineb 5000-le.

Muuseum, olles kasvatuslikuks ja lokaalse ajaloo uurimise asutuseks, on saanud populaarseks külastajate laiades hulkades. Kui sõjajärgseil aastail külastas muuseumi keskmiselt 5000 inimest, siis viimastel aastatel on see tõusnud 20 000-le aastas. Rohkesti on külastajaid mandrilt ja väljastpoolt meie vabariiki. Kodanlikuaegse muuseumi ühe saali asemel paikneb ekspositsioon nüüd neljas suures saalis ja koridorides. Muuseumil on ees suured ja soodsad arenguperspektiivid, seda eriti ruumide osas. Loss ja muuseum on külastajaile avatud iga päev, välja arvatud teisipäev. Ekspositsiooni paremaks valgustamiseks on kavas sisse seada päevavalguslambid.

H. Adrati foto

V. Kingissepa Maja-Muuseum Kingissepa linnas

V. Kingissepa Maja-Muuseum

Linna põlise pargi ääres, nüüdses V. Kingissepa tänavas, asub vanade pärnade varjus väike, mansardkorrusega kollane majake. See on Viktor Kingissepa lapsepõlvekodu. Lai paekivist kõnnitee viib tänavalt maja õue. Suvel on siin väga ilus, kui kogu maja esikülge katab roheline metsviinapuudest vaip. 1948. a. 21. novembril avati siin eesti proletariaadi juhi ja EKP silmapaistva tegelase Viktor Kingissepa muuseum.

Maja alumisel korrusel 3 ruumis paikneb ekspositsioon, mis kajastab V. Kingissepa elu- ja võitlusteed, näitab eesti proletariaadi hiiglaslikku võitlust klassivaenlase — kodanluse — vastu, oma sotsiaalse vabanemise eest. Suure sisemise erutusega peatuvad külastajad vitriini ees, kus hoitakse alal V. Kingissepa parteipiletit, mida ta alati auga kandis. Keskse koha muuseumi ekspositsiooni selles osas, mis käsitleb V. Kingissepa põrandaalust tegevust, omab Uku talu makett, kus 1921/22. a. asus partei põrandaalune trükikoda ja kus Kingissepp kirjutas tuliseid üleskutseid ja lendlehti töölisklassile võitluseks kodanluse vastu. Ekspositsioon lõpeb V. Kingissepa mälestuse jäädvustamise kaardiga Nõukogude Eestis.

Ülemisel korrusel asuv toake, milles õpilaspäevil elas noor Viktor, on säilitatud täpselt endisel kujul. Lihtne voodi halli tekiga,

E. Toomsi foto

Kihelkonnal Viki külas on Jakob Rehtile kuuluv Mikhli talu, mis oma seitsme hoone, arvukate käsitsi valmistatud puunõude ning mitmesuguste põllutööriistadega moodustab suurepärase vabaõhumuuseumi. Oma esiisade kätetöö otsustas Jakob Reht üle anda Saaremaa Koduloomuuseumile, et siin avada vabaõhumuuseum

Juuresoleval pildil tutvustab J. Reht muuseumitöötajat A. Allikut mitmesuguste puunõudega

riiul raamatutega, laual malendid, pesukummut — kõik see oligi tulevase revolutsionääri lapsepõlvetoa sisustus. Seinal olevalt pildilt vaatab meile vastu tõsiste, võiks öelda lapse kohta karmide silmadega nooruk — Viktor Kingissepp gümnaasiumiõpilase vormiriides. Toake on hubane ja kõik siin on nii loomulik ja omane lapsele, et tahtmatult tekib tunne, nagu oleks toa peremees läinud õue mängima ja võib iga hetk tagasi tulla ...

Maasilinna ordulossi varemed

Samal ajal, kui Saare-Lääne piiskop alustas Kuressaare lossi ehitamist, alustas ka ordu oma valduste kindlustamist. (Nagu teada, kuulus Muhu saar ja põhjapoolne osa Saaremaast ordule.) Maavalduste kindlustamise ja rahva võimalike ülestõusude lämmatamise otstarbeks ehitati ordu poolt sobiva sadamakohaga mere kaldale Väikse väina suudmesse võimas loss-kindlus. Talupoegade

koormised ja töötingimused lossi ehitamisel olid ebainimlikult rängad. Isegi nimi viitab sellele. Nimelt sai loss nimeks Soneburg (Sühneburg) — alamsaksa keeles karistus- või kättemaksulinnus, mis pidi meenutama saarlastele, et nad kunagi ei tõuseks oma isanda — sakslase — vastu üles. Kuid nagu ajaloost näeme, ei suutnud ka see saarlaste vabaduspüüdeid summutada.

Loss eksisteeris suhteliselt lühikest aega (umbes 2 sajandit). Vaatamata soodsale sadamale, mille ääres loss asus, ei tekkinud tema vahetusse lähedusse siiski asulat või linna nii nagu Kuressaares.

Taani ja Rootsi vaheliste sõdade perioodil (1576. a.) lasksid taanlased lossi õhku, et see ei satuks rootslaste kätte. Linnus omas rangelt nelinurkset põhikavatist, mille lõunatiivas asus peahoone, kuna põhjatiiva moodustas eelmisest märksa kitsam ehitis. Linnus oli varustatud nurgatorniga, mis oli säilinud veel XVII sajandi algul. Suuremad ümberehitused ja täiendused toimusid ka XVI sajandi I poolel, kui linnus omandas tornidega tugevdatud eelkindluse. Lõunaküljel asus kolm suurt kalatiiki.

Lossi varemed asuvad 3 km kaugusel Orissaarest Ranna maantee ääres mere kaldal ja on suhteliselt hästi säilinud. Ajaloo- ja arhitektuurihuvilistele pakuvad nad suurt huvi. Varustatuna elektrilambiga võib liikuda lossi alumistes ruumides, millistest terve rida on säilinud. Samuti on lossi ümbritseva kindluse müürid ning lossi piirav vallikraav selgesti nähtavad. Huvitav on veel see, et praegugi on säilinud meres endise sadama kohal puidust ehitusosade jäänused.

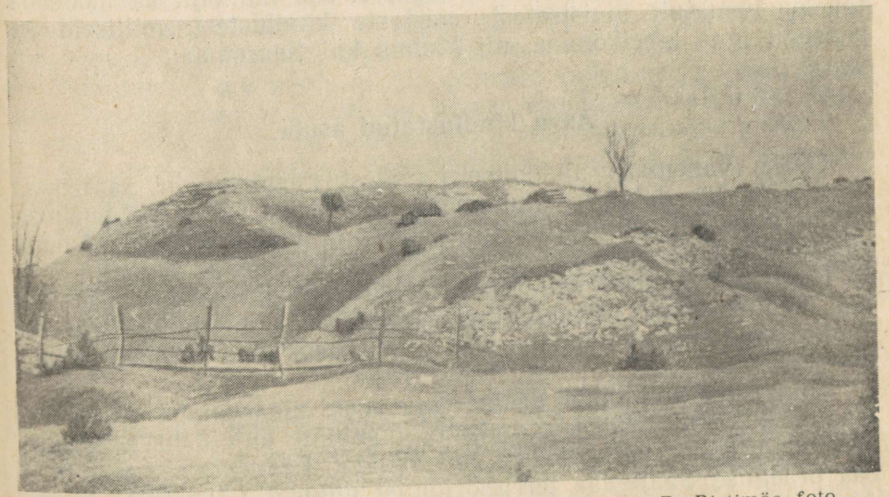

R. Ristimäe foto

Maasi ordulossi varemed

Pöide ordulinnus

Linnustest vanimana tuleb nimetada Pöide ordulinnust, püstitatud pärast saarlaste järjekordset ülestõusu 1261. aastal, kui saarlaste seni suhteliselt iseseisvat olukorda tunduvalt piirati.

Ürikulistel andmetel valmis linnus sajandi viimasel veerandil ning omas torn-linnuse iseloomu. Pöide linnus hävis täiesti 1343. a. ülestõusu ajal, pidades saarlaste piiramisele vastu vaid 8 päeva.

Linnuse kavatise kohta puuduvad seni täpsed andmed. J. Holzmayeri poolt aastatel 1888—1889 teostatud väljakaevamised selgitavad mõnevõrra antud küsimust, kuid kaevamiste põhjal koostatud ebatäpsed plaanid ei moodusta kuigi usaldusväärset materjali. Siiski võib nimetatud andmete põhjal oletada, et umbes 20 m kaugusel praegusest Pöide kirikust põhja pool olevad müürijäänused kuuluvad kunagisele torn-linnusele, mille juures asus ringmüüriga ümbritsetud õu. Ringmüüri ääres paiknevatest hoonetest on säilinud ruum, mis asub Pöide kiriku kirdenurgal. Veel enne linnuse püstitamist asus lõunatiiva kohal väike romaani stiilis kirik.

Pöide linnuse kavatise täpsustamiseks oleks vajalik läbi viia kogu oletatava linnuse maa-ala ulatuses arheoloogilised kaevamised, mis pakuksid suurt teaduslikku huvi nii Pöide linnuse ehitusajaloo kindlaksmääramisel kui ka antud linnusetüübi uurimise seisukohast üldse.

Saarlaste maalinnustest

Tutvunud orduaegsete ehitustega, ei saa matkaja ka mööduda tähelepanematult muistsetest saarlaste kindlustest, milliseid on peaaegu igas kihelkonnas, nii Muhus kui Saaremaal.

Asva kindlustatud asula

Üheks vanemaks ajalooliseks mälestusmärgiks on Saaremaal Asva küla lähedal asuv linnamägi, rahvasuus tuntud «Linnamäe põllu» nime all. Nimetatud linnamägi on üldsusele siiski kaunis vähe tuntud. See avastati alles veerandsada aastat tagasi.

Nagu kaevamistel väljatulnud leidude põhjal on kindlaks tehtud, kuulub Asva linnamägi pronksiaja lõpu ja varase rauaaja kindlustatud asulate hulka, olles olnud asustatud mitmete sajandite jooksul.

Kolm kuni neli tuhat aastat enne meie ajaarvamist oli Saaremaa veel kaunis väike saarekene, õigemini kujutasid Saaremaa kõrgemad kohad siis väikest saarestikku Läänemeres. Suuremat osa praeguse Saaremaa territooriumist uhtusid Läänemere lained. Asva linnamäe seljandik tõusis merest alles teisel aastatuhandel enne meie ajaarvamist ja peagi asus sinna elama hulk inimesi, kes moodustasid omaette kogukonna.

Selle igast küljest merega ümbritsetud mäeseljandiku valik asula kohaks oli tingitud mitmesugustest kaalutlustest. Esiteks oli väljavalitud koht soodus kalapüügiks, mis moodustas algul peamise elatusallika. Teine, mitte väiksem kaalutlus koha valikul oli selle soodus asend kaitse seisukohast röövretkede vastu.

Kaevamistel avastati piki asula lääne- ja põhjaserva müüri üksikuid paekivist osi, millest võis kergesti teha järelduse, et linnust piiras umbes kahe meetri kõrgune paekivist müür, millel tõenäoliselt oli veel puust tara. Taolisest kindlustusest oldi suutelised väiksemaid rünnakuid kergesti tagasi lööma.

Nagu uurimised on näidanud, elasid tollal siin juba eesti hõimud, kes suhtlesid ka naaberhõimudega nii maismaal kui merel. Palju selgus ka asukate elu-olustikulise olukorra kohta. Nimelt kasutasid asukad veel laialdaselt kivist, sarvest ja luust valmistatud tööriistu. Leiti savipoti kilde, sarvest valmistatud kõplaid ja harpuune, luust ahingu- ja nooleotsi, linakamme, naaskleid ja nõelu. Kõrvuti eelnimetatud leidudega tuli lagedale ka esemeid, mis viitavad pronksi kasutamisele. Nii leiti savist vormikatkendeid pronksehete ja relvade valamiseks, samuti üksikuid valamata pronksi tükikesi. Asula ülemistes kihtides leiti ka juba raudesemeid.

Kindlustatud asula elanikkond kasvatas tunduvas ulatuses ka koduloomi, millele viitavad koduloomade luude leiud. Leitud luudest moodustasid metsloomade luud ainult veerandi, mis näitab, et koduloomakasvatus oli sellal juba põhiline, küttimine aga kõrvaline elatusala. Nisutera jälje, sirbikese ja linatöötlemise riistade leiud kinnitavad, et asukad tegelesid juba ka maaharimisega.

Kaevamised selgitasid veel ühe väga tähelepanuväärse tõsiasja, et elu linnuses oli kulgenud väga pika aja jooksul, kuid teatud vaheaegade järele. Nii avastati linnuses 3 kultuurkihti, millest võib järeldada, et 3 korda oli elu linnuses vaibunud ja uuesti tärganud. Kas hävitati kindlustatud asula vaenlaste poolt või jätsid elanikud selle ise maha, sellele ei ole võimalik vastust anda.

Saaremaa edaspidises ühiskondlikus arengus koht linnusena enam kasutamist ei leidnud.

Ehkki Asva kindlustatud asula jäeti tõenäoliselt maha juba 2000 aastat tagasi, on säilinud rahvasuus selle kohta nimetus linnamäena, mis suunaski sellele teadlaste tähelepanu ja viis linnuse avastamiseni.

Valjala maalinn

Valjala maalinn on Saaremaal ja kogu Eestis suuremaid.

Nagu näitavad paljud Valjala ümbrusest leitud arheoloogilised leiud nooremast rauaajast ja kaevamised Valjala maalinnas, on Valjala ümbrus olnud XII ja XIII sajandil üks kõige tihedamini asustatud piirkondi saarel ja moodustas tol ajal juhtiva kihelkonna. Vaadeldes maalinna, mis võimsa ovaalse vallina kõrgub karjamaade keskel, veendume, et Valjala linnus on olnud omal ajal võim-

T. Linna foto

Valjala maalinn

samaid ja juhtivamaid linnuseid Saaremaal (sisemise õue mõõted 86×48 m). Linnuse asukoht on valitud strateegilistel kaalutlustel. keset Saaremaad, eemal rannikust ja sadamaist — meretaguste rõõvretkedest osavõtjate maabumiskohtadest. Linnuse suured mõõtmed lubavad oletada, et temas võis sõja või hädaohu korral varju leida tuhandeid inimesi, isegi naaberkihelkondadest.

Nagu teame ajaloost, tuligi Valjala linnusel etendada küllalt tähtsat osa võitluses saksa rõõvvallutajate vastu a. 1227.

Käesolevas ülevaates ei ole pikemalt peatutud Kaarma, Purtsa ja Kärla maalinnal, kuid kahtlemata pakuvad need vaatamisväärsustena ekskursantidele samasugust huvi.

Ehitismälestusi

Saaremaa keskaegsed kirikud — Valjala, Kaarma, Karja, Pöide, Kihelkonna, Püha ning Muhu saarel asuv Muhu kirik — moodustavad omapärase rühmituse meie maa sakraalarhitektuuris. Allutatuna ühtsele põhiprintsiibile, on nende arhitektuuriline lahendus lihtne ja selgepiiriline. Dekoratiivsete elementide rohke kasutamine sisearhitektuuris üksikute arhitektuursete detailide esiletõstmiseks (Karja, Pöide), nende käsitluslaad ja avar temaatika, seostatuna range, teatud määral kindluslikult mõjuva välisilmega, on loonud eriilmelise, kordumatu arhitektuuri.

Suurmetsa foto

Valjala kiriku läänefassaad

Oma põhilahenduselt on Saaremaa keskaegsed kirikud ühelöövilised, ilma tornita ehitused, kus kaitse otstarve etendab tähtsat osa. Hilisematel sajanditel on kõik kirikud üle elanud suuremaid või väiksemaid muudatusi.

Valjala kirik on vanim sakraalehitis Saaremaal. Oma esimesel ehitusetapil, mis toimus pärast saarlaste ülestõusu 1241. aastal, saavutas kirik vaid osa praegusest müüri kõrgusest, ka omas kiriku pikihoone siis kahte traveed, kuna kolmas, idapoolne, täitis kooriruumi ülesandeid. Sellest perioodist pärinevad kiriku portaalid. Neist väärib erilist tähelepanu ehisviiluga läänеportaal, olles üleminekuaja stiili kaunimaid näiteid meie ehituskunstis. Valjala kirikus esinev lõuna- ja põhjaportaalide süsteem on omane vanadele romaani kirikutele, kus pikihoone lõunaosa kasutasid mehed, põhjaosa — naised.

Valjala kiriku teisel ehitusetapil tõsteti müürid praegusele kõrgusele ja ehitati juurde pikihoonest märksa kitsam kooriruum. Saarlaste järjekordne ülestõusu katse aastal 1260 tingis kiriku ehitustööde jätkamisel kaitse abinõude sisseviimist ehitisse, mis esialgses projektis puudusid. Aknad tõsteti märksa kõrgemale, nende alla moodustati kaitsekäigud, mille jäljed on säilinud veel praegugi pikihoone siseseintel, kuna kooris kaitsekäigud arvatavasti puudusid. Vaenlase tungimisel kirikusse pakkus viimast kaitset võlvidepealne ruum, kuhu pääses põrandast umbes 3 m kõrgusel algava

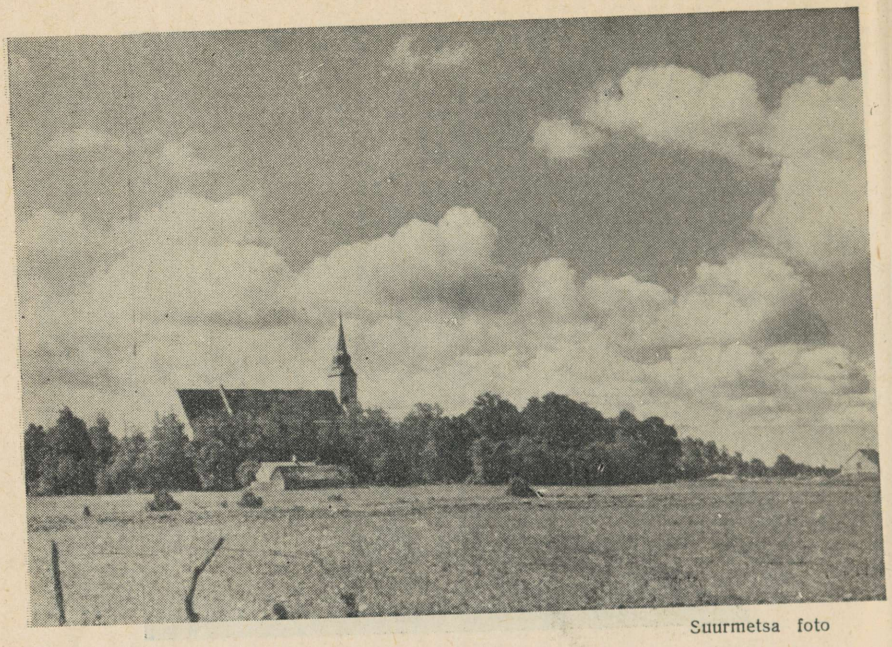

Suurmetsa foto

Vaade Kaarma kirikule

müüritrepi kaudu. Pikihoone kaeti roidevõlvidega, mis on tehtud juba teravkaares, samuti nagu seinapilastritele toetuvad vöödekaaredki. Kooriruumi võlvik on kaheksaosaline ja eraldub pikihoonest veel võrdlemisi madala triumfikaarega. XV sajandi lõpus ehitati kooriruumile viiekandiline lõpmik, mis oma kaunite proportsioonide ja hoolika teostusega on sobivaks täienduseks koori arhitektuurile. XVIII sajandi keskel ehitati torn koori lõunaküljele, püüdes seega vältida läänefassaadi arhitektuuri rikkumist, mida siiski hilisematel ümberehitamistel katuse madaldamisega on osaliselt tehtud.

Valjala kirikus asub meie vanim ristimiskivi, kaunistatud suurepärase taimeornamendiga, mis oma käsituslaadilt kuulub romaani stiili, seega ajavahemikku 1260—1265.

Valjala kirikust pisut hiljem, arvatavasti XIII sajandi viimasel veerandil, on ehitatud K a a r m a kirik. Oma põhikavatiselt on ta sarnane Valjala kirikuga. Kiriku lääne- ja põhjaportaal on pärit samast ehitusperioodist, kuid nende juures võib täheldada juba hilisemaid stiilitunnuseid. Pikihoone võlviti alles XV sajandil, mil toimus ühtlasi oluline muudatus selle arhitektuurilises lahenduses. Ruumi keskele ehitati kolm kaheksakandilist, madalreljeefis sammast, mis kannavad selliselt moodustunud kahelöövilise kiriku servjoon-võlve. Arvatavasti samast ajast pärineb ka torni alumine, kivist osa.

Kaarma kiriku altari figuurid

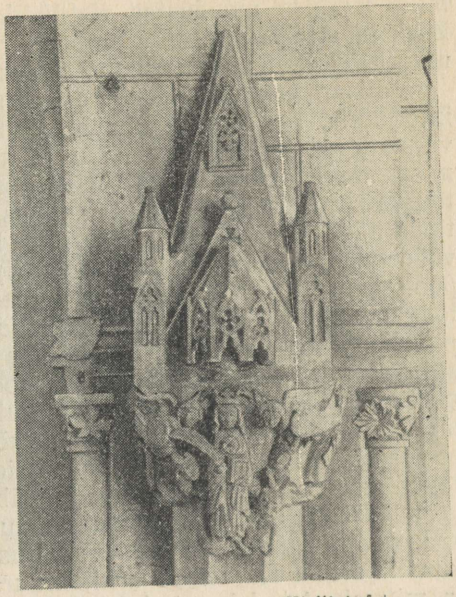

Kjellini foto

Triumfikaare skulptuur Karja kirikus

Kaitseülesandeid kirikus täitis esialgu koori võlvidepealne ruum, hiljem aga ehitati koori põhjaseina külge käärkamber, mille teise korruse ruum oli ette nähtud redupaigaks. Kaitse otstarvet täitis ka XV sajandil ehitatud torn.

Kunstiväärtuslikust sisustusest tuleks nimetada vana altarit aastast 1547, mis osaliselt on säilinud ja mille tiibadel asetsenud 12 apostli figuuri on hilisemal ajal monteeritud uude altarisse; renessanss-stiilis kantslit aastast 1645, mille autoriks on Jakob Jakobson; kivist mälestustahvlit pikihoone põhjaseinal aastast 1601 jm.

K a r j a kirik on kahtlemata väljapaistvaim ehitusmälestis nii Saaremaal kui ka mandri maakirikute hulgas. See väike, ühelöö-viline rikkalikult dekoreeritud skulptuursete kaunistustega maa-kirik moodustab hiilgava peatüki meie maa kunstiajaloos.

Karja kirik on tänapäevani peaaegu muutumatult säilitanud oma esialgse ilme. Kahest traveest koosnevale pikihoonele liitub pisut kitsam kooriruum, mille põhjaküljel asub käärkamber. Eeskoda lõunaportaali ees pärineb XVI sajandist ja on ainsaks hilisemaks täienduseks kiriku põhilahenduses. Välisseinad on liigendatud tugipiitadega, mis ühtlasi markeerivad pikihoone sisemist jaotust kaheks traveeks. Sellele rangele ja asjalikule arhitektuurile on kontrastiks rikkalikult kujundatud lääne- ja lõunaportaalid. Neist viimane pakub erilist huvi oma ainulaadse ehisviilu tõttu,

mille lõpetise moodustas ristilöödud Kristust kujutav raidreljeef. Eeskoja etteehitamisel eemaldati reljeef oma esialgselt kohalt ja müüriti eeskoja lõunaseinale, sissekäigu kohale.

Välisarhitektuurile omane selgus ja vormipuhtus valitseb ka interjööris, kus arhitektuur ja skulptuur moodustavad erakordselt viimistletud kunstilise terviku ja kus Saaremaa dolomiidi kasutamisel on saavutatud imetlusväärseid tulemusi. Nurgasammastelt tõusvad võlviroided nii pikihoones kui ka kooris ühinevad võlvtipus hästi kujundatud päiskividest. Pikihoonet traveedeks jaotav lai vöödekaar toetub seinapilastrile rippsambakestega, millest põhjapoolsel kapiteelil on kujutatud stseen kahest keelepeksjast, kuna lõunapoolne kapiteel on kujundatud lehtornamendikas. Kooriruumi pikihoonet eraldav pidulik võidukaar, selle piilari kapiteelid ja baasid on fantaasiarikka kiviraiduri poolt eriti rikkalikult dekoreeritud nii figuraalsete kompositsioonide kui ka taimemotiividega, kusjuures on saavutatud suurepärane kooskõla arhitektuuri ja skulptuuri seostamisel. Figuraalsed kompositsioonid võidukaarte piitadel kujutavad stseene püha Nikolause ja püha Katariina elust. Skulptuuride vormikäsituses näeme talupoeglikku, pisut kohmakat joont. Võidukaare selline suurejooneline käsitus on erandlikuks nähteks meie kunstiajaloos. Ka teised arhitektuursed detailid omavad rikkalikku ja mitmekesist dekoori, kusjuures torkab silma motiivide äärmine mitmekesisus, nende realistlik käsitus ja meisterlik teostus. Huvitav on märkida, et ka puht-praktilised detailid, nagu vee ärajuhtimise avad võlvikandades omavad dekoori ja nimelt on nad viidud ühte kompositsiooni võlviseinale maalitud inimpeadega. Seinamaalinguid esineb Karja kirikus veel kaunis ulatuslikult kooriruumis, omades ornamentaal-dekoratiivset iseloomu.

Karja kirikus, analoogiliselt Kaarma kirikule, oli redupaigaks käärkamber, mille teisel korrusel on säilinud kamin.

Karja kirikut dateeritakse 1335—1340, s. o. enne 1343 .a. ülestõusu, võttes seejuures arvesse nii stiililised kaalutlused, välismõjutused ja ka üldise konjuktuuri kunstiküsimustes saarel enne ja pärast ülestõusu.

Karja kirikus on säilinud keskaegne ristimiskivi, kantsel aastast 1638 (autor Balthasar Raschky) jm. kunstiesemed.

P ö i d e kirik on suurim ja monumentaalseim sakraalehitis Saaremaal. Selle ehitusajalugu on suhteliselt komplitseeritud ning ei ole tänapäevani lõplikult lahendatud.

Nagu eespool mainitud, seisis seal juba enne linnuse rajamist väike romaani kirik, mille müüristik veel osaliselt on jäänud praegusesse kirikusse. Sellest säilinud on meeste ja naiste portaalid, neist esimene kinnimüürituna, kuna teine on hilisemate ümberehituste käigus asendatud rikkalikult kujundatud gooti portaaliga. Selle romaani kiriku moodustas kahest traveest koosnev pikihoone ja ruudukujulise põhiplaaniga koor. Ümberehitused algasid arvatavasti Karja kiriku püstitamisega ühel ajal või vahetult pärast selle ehitamist, s. o. aastail 1340—1343, millele viitab Karja kiri-

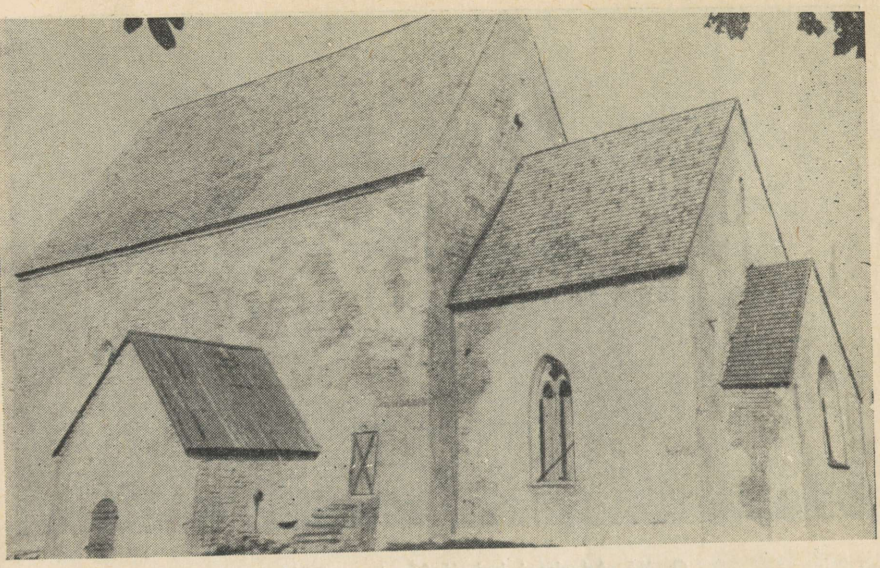

Muhu kiriku üldvaade

kuga suurel määral sarnane arhitektuuri käsitus nüüd laiendatud kooriruumis ning eriti skulpturaalsed detailid pikihoones. Neist eriti huvitav on pikihoone põhjaseinal asuv vöödekaare konsool kahe talupoja figuuriga, kusjuures võib jälgida nende hämmastavalt sarnast stiili- ja vormikäsitust Karja kiriku figuuridega. Peale selle väärib erilist tähelepanu joogisarve esinemine antud konsoolil, milline motiiv omab kohalikku vana traditsiooni ja kaob pärast 1343. a. ülestõusu Saaremaa kunstist täiesti. Ka lõunakonsooli juures asuv naeratav inimpea on loodud Karja kiriku meistri poolt, millest kõneleb selgesti ka konsoolil asuvate lehtede käsitusviis ja nende grupeerimine. Osa taimeelemente omab aga hoopis erinevat käsitust, mis lubab oletada veel teise meistri osavõttu Pöide kiriku skulpturaalse dekoori loomisest.

Katkestatud ehitustööd jätkati arvatavasti alles XV saj. algul hoopis uues vaimus (võib oletada, et kirik omas vahepeal ajutist katust). Kirikut pikendati lääne poole ühe travee võrra, mis moodustas torni alumise osa ja kogu pikihoone kaeti servjoonvõlvidega. Lääneportaal viidi üle torni lõunaseinale. Sellel etapil oli kirikus saavutatud erakordselt suurejooneline ja haarav ruumimõju. Massiivne torn omandas Pöide kirikus kaitse ülesande. (Torni ülemine osa sai tugevasti kannatada 1554. aasta tulekahjus ja on ümber ehitatud.)

Pöide kirikus väärivad tähelepanu vanad hauaplaadid ja barokksed epitaafid kiriku seintel.

G. W. Aderkasi kabeli frontoon Pöide surnuaial

Muhu kirik on välisarhitektuurilt Saare-Muhu kirikutest üks kunstiterviklikumaid ja kaunimaid mälestusmärke tänu headele proportsioonidele, müüride ja katuste erakordsele kõrgusele, mis muudavad hoone eriti saledaks, gootilikuks. 1764. aastal ehitatud väike haritorn rikkus ehitise üldmuljet, mistõttu seda ka 1957—1958. aastal konserveerimis-restaureerimistööde käigus ei taastatud.

Muhu kirikus säilinud seinamaalingud on väärtuslikumad teistest meie keskaja kirikutes esinevatest maaldekoratsioonidest, eriti figuraalse kompositsiooniga maalid kooriruumis. Kuna kirik seisis pikema ajavahemiku jooksul katuseta, on maalingute tehniline seisukord praegu äärmiselt halb.

Keskaegsetest sakraalehitistest tuleks nimetada veel varemeis Säärе kabelit.

Arhitektuuriliselt tagasihoidlikumad on XIV sajandil ehitatud Püha ja Kihelkonna kirikud.

Arhitektuuriliselt silmapaistvaid mõisahooneid XVIII sajandi lõpust, XIX sajandi algusest või veelgi varasemast ajast olemasolevatel andmetel säilinud ei ole. Sellest perioodist võiks nimetada kahte kabelit — G. W. Aderkasi kabel Pöide surnuaial aastast 1791, huvitavate talupoeglike figuuridega, ja väike klassitsistlik kabel endises Tumala mõisa pargis. Nimetamist väärivad Saaremaa kalmistud, kus esineb suurepäraseid näiteid kohalike meistrite töödest. Eriti rikas on Kaarma kalmistu dolomiidist raiutud monumentide ja ristide poolest, samuti Kihelkonna jt. kalmistud.

Teatud huvi pakuvad üksikud säilinud pastoraadihooned, näiteks endine Jaani pastoraat, Kaarma pastoraat jt.

Väärtuslikke ehitismälestusi omame Kingissepa linnas, kus peale Kuressaare linnuse tuleks ära märkida veel endist raekojahoonet ilusa barokse portaaliga (1654.—1670. a.), astmestikviiluga vaekoda (1663. a.) ja rida ühiskondlikke hooneid klassitsistlikus stiilis XIX sajandi algusest. Linna üldilme kujunemisel on oluliseks teguriks olnud kohaliku ehituskivi — dolomiidi rikkalik kasutamine. Omapäraselt ja huvitavalt mõjuvad raskepärased poolkelpkatustega hooned, dolomiidist laotud piirdeaiad ja väravad massiivsete postidega.

Ei saa jätta märkimata ka Saaremaa suurepäraseid traditsioonirohkeid taluehitusi, mis omavad erilist kohta meie maa taluarhitektuuris ja mis väärivad edaspidi eraldi põhjalikku käsitlemist.

Valdav osa loetletud arhitektuuri mälestusmärkidest Saaremaal on võetud riikliku kaitse alla. Valitsuse poolt tehakse käesoleval ajal ulatuslikke konserveerimis-restaureerimistöid objektidel, mida praktiliselt ei kasutata, kus puudub seega hooldaja, nagu Muhu ja Pöide kirik, et need säiliksid järeltulevatele põlvedele.

Ehitusmälestised Saaremaal omavad hindamatut väärtust Eesti kultuuriajaloos, nad on meie üldrahvalikuks varanduseks, mille kaitsmine ja säilitamine on iga kodaniku kohus.

H. VELVISTE

DENDRAARIUM NEEMI KÜLAS

Minnes «Vambola» kolhoosi ja läbides Neemi küla, näeme enda ees keset põlde tihedat lopsakakasvulist, puutaraga ümbritsetud metsatukka meenutavat puiestikku. Astunud läbi jalgvärava ja jõudnud aeda, asendub vaatepilt väga mitmekesise ja erinevatest kliimavööndidest pärinevate puusortide rohelusega, mis pakub kõigile loodusearmastajaile suurt huvi ja naudingut. Keset seda ilu elas suur loodusesõber — dendroloogia amatöör Mihkel Rand. Saanud lapikese maad, hakkas ta siin oma lapsepõlvesoove ja -unistusi täide viima, rajama aeda kõige mitmekesisemate puuliikidega. Ees seisis suur töö. Pinnas oli äärmiselt kehv, õhukesest huumusekihist ulatus välja valge paerähk, mis ei andnud häid lootusi viljakaks tööks. Kuid see ei nõrgendanud kirgliku loodusearmastaja Mihkel Ranna tahtejõudu, vaid sundis ta töökaid käsi igapäevasest sepatööst vabal ajal veelgi tugevamini labidavarrest ja käru käepidemest kinni haarama. Kraavikaldailt ja mujalt vedas ta aastate jooksul siia sadu kuupmeetreid rammusat mulda ja haris maad, et pinnast parandada. Kohalikes klimaatilistes tingimustes haruldaste puude istikuid ja võsusid hankis ta kaugetelt meretagustelt maadelt ja ostis neid Pärnust, Viljandist, Tartu botaanikaaiast ja mujalt.

H. Velviste foto

Mihkel Rand 1958. a. suvel oma aias

Lageda aiaplatsi varjamiseks külmade tuulte eest, mis oleksid võinud soojematest vööndidest pärinevaid taimi kahjustada, ehitas

Vaade M. Ranna aeda
H. Velviste foto

ta aeda risti ja põiki kadakatest tihedad varjuaiad. Sellest hoolimata tegid tugevad talvekülmad tihti aias laastavat tööd, kuid see ei kahandanud loodusesõbra huvi ja armastust. Ta hakkas puude eest veelgi paremini hoolitsema, kattis need talveks kadakate ja põhuga. Tihti ohustas taimi liigne kuivus. Iga puu kastmine eraldi oli aeganõudev töö. Mihkel Rand ehitas aeda tuuleveski juurde veepumba ja juhtis vee raudtorustiku kaudu maasse kaevatud niisutusrennidesse.

Mihkel Ranna pidev ja kannatlik töö andis suurepäraseid tulemusi. Looduse suurt omapära esindavad siberi ja liibanoni seedrid ning mitmet sorti elupuud. Ameerika päritoluga hõbedaste okastega nulud ja kitsaste lehtedega mägivahtrad ning paljud pärnade sordid, mis on istutatud üle 30 aasta tagasi, on kasvanud sihvakateks, kaugele ulatuvate okstega puudeks. Valge akaatsia läheduses võime näha Karpaatidest pärinevat punast pöökpuud, igihal-

jast pukspuud, kreeka- ja õlipähklipuud, Bosporusest päritolevat äädikapuud ja palju teisi uudistaimi.

Aeda läbib pikuti kitsas lehiste ja elupuudega palistatud allee. Selle lõppu on ehitatud kaunis lehtla, mis on ümbritsetud healõhnaliste araabia sirelitega, mille õiekobara pikkus ulatub isegi üle 30 sentimeetri. Siia on asetatud sõõrikujuliselt pingid, ja lilled muudavad selle koha nägusaks puhkepaigaks. Maitsekalt on Mihkel Rand rajanud koduaia. Paremale allalaskuv tee viib Saksamaa korvpajudega ümbritsetud väikese tiigi juurde. Tiigi kohale raudtaladele asetatakse igal suvel kivipotis kasvav kolmesopiliste rippuvate lehtedega viigipuu, mis heal hooldamisel andis aednikule ka vilja.

Saaki annab ka viinamarjapõõsas, mille ta tõi viis aastat tagasi Tartu botaanikaaiast.

Suur loodusesõber rääkis külastajaile meeleldi oma aiast, sellest, kuidas viinamarju katta talveks kuuseokste ja õlgedega, et pakane kahju ei tekitaks. Tagasihoidlikult vestles ta oma elust ja tööst. Külarahvas räägib, et Otsa Mihkel oli ümbruskonnas üks paremaid sepatöö tegijaid. Sama sepikoda on veel praegugi aias, kuid ääsituli on kustunud.

Mihkel Ranna poolt rajatud väike dendraarium, kus leidub üle 100 erinevate klimaatiliste vööndite taime, peale selle arvukalt mitmesuguste haruldaste kohalikkude taimede sorte, võeti looduskaitse alla ning on saanud meie teadlaste huviobjektiks. Rohkesti käib siin ka ekskursioone.

Silmapaistva töö eest taimekasvatuse alal autasustati Mihkel Randa medaliga «Töövapruse eest». Loodusesõbra elutee on lõppenud, kuid tema töö jääb elama aastasadadeks.

A. AALOE

KAALI METEORIIDIKRAATRID

Saaremaal, umbes 20 km Kingissepa linnast kirdes asuv väike maaliline Kaali järv on olnud juba möödunud sajandi esimesest poolest alates paljude teadlaste ja turistide huviobjektiks. See omapärane ümarja piirjoonega järvekene, mille läbimõõt on 50—60 m ja sügavus veeseisust olenevalt 3—5 m, asub suure katlataolise 3—7 m kõrguse ringvalliga ümbritsetud lohu põhjas. Kogu lohu sügavus on umbes 16 m ja läbimõõt ulatub 110 m. Nii ringvallil, mille sisenõlval võib jälgida järsult ülespaisatud dolomiidirahne, kui ka lohu veergudel kasvavad põlised puud. Järve lähemas ümbruses leidub veel kuus väiksemat, 13—39-meetrilise läbimõõduga, peaaegu analoogilise ehitusega lohku, nn. kuivjärve.

Kaali järve tekke põhjuse üle on teadlased palju vaielnud. Ühed pidasid seda tekkinuks vulkaanilise tegevuse tagajärjel, teised — karstistumisest või isegi inimeste kätetööks. Alles 1927. a. jõudis mäeinsener I. Reinwald pärast põhjalikku uurimistööd küllalt põhjendatud järeldusele, et järv on tekkinud gigantse meteoriidi langemisel. Tal õnnestus 1937. a. leida kõrvalkraatritest väikesi raudmeteoriidi kilde ning seega oli Kaali kraatriterühma meteoriitne päritolu lõplikult tõestatud. Tänapäeval tuntakse taolisi kosmiliste kehade poolt tekitatud plahvatuskraatreid või nende rühmi üldse kümnes kohas kogu maakeral. I. Reinwaldi avastus äratas suurt tähelepanu, sest Kaali järv koos ümbruskonnas levivate väiksemate lohkudega osutus ainsaks meteoriidikraatrite rühmaks Euroopas ja ühtlasi ainsaks tihedasti asustatud piirkonnas paiknevaks ja kergesti ligipääsetavaks meteoriidikraatrite rühmaks.

Viimastel aastatel on Kaali kraatreid uuritud Eesti NSV Teaduste Akadeemia Geoloogia Instituudi töötajate poolt. Need uurimised, nagu I. Reinwaldi omadki, on andnud rohkesti väärtuslikku materjali nii kraatrite ehituse kui ka nende kujunemise selgitamiseks.

Teatavasti langeb planeetidevahelisest ruumist igal aastal maakerale sadu või tuhandeid meteoriite. Tavaliselt on need suhteliselt väikesed kivimi- või rauamassid, mis õhkkonda läbides kaotavad õhuhõõrdumise mõjul oma kosmilise kiiruse ning langevad maapinnale suuremaid purustusi tekitamata. 1855. a. langes Saaremaale Kaandesse üks taoline mõne kilogrammi raskune kivimeteo-

riit. Meteoriidikraatri tekkimine saab aga toimuda ainult siis, kui langeb suur, tuhandeid tonne kaaluv meteoriit, mis õhkkonda läbides suudab säilitada teatud osa oma kosmilisest kiirusest. Kui sellise meteoriidi kiirus kokkupõrkel maapinnaga ületab 3—4 km/sek., tekib löögil liikumisenergia muundumisel soojusenergiaks selline kuumus, et suurem osa meteoriidist ja ümbritsevast pinnasest aurustub silmapilkselt ning toimub võimas plahvatus, mis põhjustabki kraatri tekkimise.

Algul oli ühtse Kaali meteoriidi langemissuund kagust loodesse. Liikudes atmosfääris see meteoriit langes õhu vastusurve mõjul mitmeks erineva suurusega osaks ja seepärast tekkis terve kraatrite rühm. Millal see täpselt aset leidis, pole selge, kuid seniste andmete järgi otsustades võiks Kaali kraatrite vanust hinnata 3000—4000 aastale.

Arvestades kõneall olevate kraatrite teaduslikku tähtsust, on Eesti NSV Ministrite Nõukogu määruse nr. 242 11. juulist 1957 «Abinõudest looduskaitse organiseerimiseks Eesti NSV-s» kohaselt ette nähtud geoloogilise keeluala loomine Kaalis. Vastavalt määrusele jääb keeluala majandusrežiim endiseks, kuid igasugune kraatrite rikkumine on karistatav. Üles on tõstetud ka küsimus meteoriidikraatrite muuseumi asutamisest Kaalis, millel oleks oluline tähtsus nii meteoriitika kui teaduse populariseerimisel, samuti nende Saaremaa suurimate loodusharulduste tegelikul kaitsel.

MINU ESIMENE RÄNNAK VILSANDIL

25. VI 1922. a.

Ehkki puhub priske läänetuul, on udu nõnda tihe, et mõnesaja sammu kauguses pole midagi näha. Meri, laiad kadakapõõsad, madalad taluhooned — kõik on mähitud tinahalli uttu. Kõnnime kivisel mererannal, mille veer kobrutab lumivalgest vahupärjast. Kiuslikult kitkub tuul lahti pallikesi värisevast vahuallikast ja veeretab neid vallatult rohelisele rannamurule. Nagu helmerida säde-leb vahust tihenenud veetilku hõbejalt hiilgavail rohulibledel.

Kähiseva kisaga liugleb üksik kiivitajapaar kivise karjamaa kohal. Kirjud meriskid vilistavad rändrahnel-rannakividel. Nende tumedad siluetid kumavad läbi udu kui kaljusaared meres.

Meie tee viib piki rohekashalli rukkipõldu. Nagu tuules lainetav veekogu lailab lillakaspruun peademeri. Ühel hetkel koonduvad kõik kõrterivid tumedaiks kaarteks ja heledaiks ringideks, teisal kummardavad nad sügavalt ja sirguvad püsti. Siis ründavad nad halli roigasaeda, põrkavad tagasi ja tormavad sahisedes meie poole, otsekui hoiataksid meid nägematu hädaohu eest.

Möödume väikestest orasepõldudest. Roheliste vaipadena levivad nad lahtirullitud värvikirjude kesaväljade vahel. Kesad aga aina valendavad lainest lihvitud paekruusast ja lõhnavad kohvipruunist meriadrust. Adru on hinnaline and. Meri kingib seda vilsandlastele joodirohke põllurammuna. Kusagilt tõuseb õhku põldlõoke ja siirdub helisedes taeva kahkjashalli avarusse. Rühm hommikueinet otsisklevaid suitsupääsukesi joonestab laiu kaari halli pukkveski kohal.

Vaatleme huviga Vilsandi küla taluhooneid, nii koduseid ja nägusaid. Elamuist on enamik ookerkollased, aknaraamid kriitvalged. Õlgkatuseil haljendab sammal nagu pruunidel viltkübarail roheline sametlint. Õuedel aga seisab pikk varras kui laevamast. Tema tipul liikuv lipuke näitab tuule tõhusust ja suunda.

Vaevaliselt ronib teerada üle rööbiti jooksvate randvallide. Need on kiviklibust ja kruusast. Muistsed marud on nad rannavetest välja paisanud. Nagu lohutavad oaasid kurvas kivikõrbes rohetavad värsked murulaigud, reastatud rannavallide valgel kruusal.

Urbseilt dolomiitpankadelt ja sammaldunud kiviaedadelt kos-

tub kivitäkside hääli, küll kilkavaid, küll krigisevaid, nagu hõõrutaks vastamisi kahte tulekivi. Sellega seltsib madalailt merimändidelt kõlav metsvindi hõise ja talviku tagasihoidlik laul. Kivise nõmme kohal kättesaamata kõrgusest aga levib alla laine laine järele põldlõokese lõõritus, unistav, leebe ja lakkamatu.

Lõimeks linnuhäältest kootud helidekangale aga on meretuule kurblik undamine ja murdlaine laul, raskemeelne ja lõputa rannaeelsel paekaril.

Külastan kaljunurme, kus kirjul lillevaibal lebab kalbeid kaljupanku nagu fantastilisi elukaid ja roomab kiharaid kadakapõõsaid. Karvase hunditubaka säravad õiskettad on nõnda helekollased, nagu oleks ta laenanud oma õilmevärvi kõige puhtamailt väävlikristallidelt. Koldrohud ja nõiahambad on oma veinkollaste õite tipud värvinud tulipunaseks. Kõik kohad säravad noorusvärskelt kukeharjast, otsekui oleks kokku kuhjatud siia kogu maailma kuld.

Pillandub madalaid maasikaõisi, tõotades rohket marjasaaki. Nagu laialipuistatud mannateri valendab kõikjal värvvarjulille tillukesi õisi. Longus-põisrohi püüdleb häbelikult varjata oma kahkjate õite peent ilu. Ka lõhnav põhjamadar on end riietanud õrnvalgesse õieloori. Verev-konnareha on end ehtinud kaunimalt, kui on ühegi kuningamantli purpur. Aed-hiireherne nõrk vars otsib tuge naabertaimedelt, et väärikalt kanda oma purpurlillat õisikut.

Kõik need lilled kaljunurmel on madalad. Nad suruvad end nii tihedalt vastu maakamarat, et tujukal tuulel on vähe, kust kinni hakata. Kuid seal, kus laiemas kaljulõhes on maapinnas paksem, kus leidub rohkem niiskust, tutistab meretuul kelmikalt õielumes valendavaid koerputki, raputab karmilt keskmise teelehe kahkjaslillasid õisikpäid ja paneb looklevais kaartes voogama härjasilmade mere. Ja härjasilmade lumivalgete õilmekodarikega kuldsed kettad meenutavad naeratlevaid lapsesilmi.

Endine merelaht, nüüd niiske rannanurm kahe kaljunurme embuses on üle külvatud suure robiheinaga kui puhta väävliga, millele on juurde lisatud kibetulika kerget kulda, piserdatud tulioblikaid nagu verelaike, nagu suuri valgeid helmeid sisse tikitud lambapähkli valgeid õisi. Siin pesitseb üksildane sookiur. Korduvalt tõuseb ta värisevail tiivul õhku, tuues kuuldavale nukrameelselt tiksuvaist helidest laulu.

Tuletorni naabruses rannapiirkonnas aga pulbitseb rikas linnuelu. Kalju urbseks viirutatud lohkudes peitub hahapesi — suitshalle ja pehmeid. Tõmmuvaerad aga eelistavad pesapaigaks kadakapõõsaid. Kahkjaist kaljupankadest ja kohvipruunist meriadrust koopad aina kubisevad rohu- ja talikoskla munadest.

Üsna vee naabruses asub merikajaka avar pesa. Selles lebab kolm alles abitut poega. Ka kala- ja naerukajakad on siin pesi soetanud. Ühes tiiru pesas leiame pruunitähnilise võõtmega ebahariliku sinise muna.

Ei puudu ka punajalgsed rohutildrid. Näeme isegi haruldast rannalindu — kiritaussi (kivirullijat).

Omapärased on Vilsandi avamaistul haljendavad kadakad. Nad otsivad varju maapinna läheduses tugevate meretuulte eest. Nende punakasrohelise okaskuue all siugleb nagu madusid halle oksaraage ja väänleb jändrikke tüvesid. Imeliste ürgloomadena roomavad nad kahkjaskollaseil randvallidel.

Kuskil kivisel kesapõllul silman suurt meriski- (mereharaka-) parve. Veetlevad rannalinnud mustvalge sulestuga ja korallpunase noka ja jalgadega. Nad otsivad toitu, sonkides tugevate nokkadega kehva põllumulda kreemvalgete paeklibude vahel. Vaikides ja hoolega teevad nad oma tööd. Samuti toimivad kaks kalakajakat, lumivalget, sinkjashallitiivalist, kes on meriskitega seltsinud.

Tuul on vahepeal tugevnenud. Ta puhub otse merelt ja toob endaga ühes soolalõhnalist niiskust. Udu, mis hallide tiibadena saare kohal heljub, tiheneb aegamööda vihmaks. See läheneb esmalt kui tibatillukeste jalgade tippimine ja muutub siis teravaks kui rahe rabisemine kuivanud lehtedel. Tuul kiigutab kiivalt jässakate mändide kiharas kroone, täites need sünge kohinaga. Ta raputab okstelt piisku, mis järjest kuuldavama sahinaga maha langevad.

Sadu lakkab. Hetkeks igritseb kollakat päikesepaistet läbi märgade männiokste. See libiseb hõbejoontena vihmast lookas heinakasvude kõrtel ja sillerdab vikerkaarjalt veetilkades. Need hiilgavad kui pärlid urbset paepanka katval sammalkamaral. Mändidelt kukkuvate veetilkade sekka kostab esmalt lühikesi linnuhääli, peeni ja küsitlevaid, siis hakkab hõiskama metsvint hoogsalt ning rõõmsalt ja leebelt vilistama hõbedahääleline salulehelind.

Männikuveerul leian paiga, kus on paljastunud mustjashallid dolomiidist paerahnud, Vilsandi igavene alusmüür. Kortsuline ja urbne on siin kodumaa pinna muistne pale. Nagu pärjad surnukirste, nii piiravad kuldrohelised samblaseltsingud krobelisi kaljupanke. Kaljupragudes lokkab punakas aruhein ja leiab tuge kidura kadaka sitke juur. Lahjast pinnasest hoolimata punetab siin rikkalik kidihein mahlast ja jõust. Ka kuldne kukehari näib kirglikult armastavat seda melanhoolset paika.

Jälle paistab tuhandeis kurrukesis värisev Vilsandi meri. Tinane pilvekangas on tema värvinud terashalliks. Kuid rannaluhta ulatuvad, tumedast kõrkjast raamitud lahekesed helendavad hõbevalgeis varjundeis. Rannaluht sarnaneb lahtirullunud, kullaga tikitud rohelisele vaibale. Tema tumedad laigud annavad tunnistust meriadru rammutavast toimest. Rikka käega on kevad siia puistanud kibetulika kulda ja suure robiheina väävelkollaseid õisi.

Siin kohtame jälle rohkeid rohutildreid — pruuni-halli-kirju sulestikuga pikajalgseid ja sihvakanokalisi rannalinde.

Meie lähenemisel on nad asunud rohekas rannavees punetavaile rändkividele. Seal nad nüüd seisavad oma korallpunaseil jalul, pikkadel nagu kargud, pead kõigil suunatud meie poole. Nad näivad olevat väga erutatud, sooritavad sügavaid kummardusi, tuues kuuldavale luksuvaid metallikõlalisi hüüdeid. Ärritatud

on ka kiivitajapaar. Ähvardavalt liuglevad nad meie kohal. Nende kähisevais häältes kõlab vaenulik toon.

Hõbedastel rannalahekestel mustab pillandus tõmmuvaeraste ja tuttvartide teravaid siluette. Mõned neist on roninud hallidele rannakividele, mis veest välja ulatuvad. Tuulises õhus mere kohal lendleb kui õhku paisatud sügislehti tõmmupealisi naerukajakaid ja sinkjasvalgeid rannatiire. Ohk väriseb nende kraaksuvaist ja kriiskavaist häälitsusist. Siis läheneb kusagilt parv meriharakaid, vist samu, keda varem nägime kesapõllul, ja laskub lõikavalt vilistades rannakruusale. Meriharakate terav vilistamine ja hele liirutamine ühineb naerukajakate karmi kraaksumisega ja rannatiirude lõikava kriiskamisega metsikuks merekontserdiks, mis ületab murdlaine mühina kaljusel rannakaril.

Pikkamööda rebeneb tinahall ja morn pilveloor narmastunud kahludeks. Avatud pilvelaugude vahel hakkab paistma puhtaid taevalaike kui siniseid silmi. Vesi helgib paiguti terassiniselt ja murdlaine harjad sätendavad kui hõbe. Praguline kaljupõrand helgib rohekaskollasena läbi väriseva veekihi. Kivisamblikkude tahmast ja kullast kirjuks piserdatud rannakaljud omandavad soojemad värvitoonid.

Läänes aga sinab otsatu vetekõrb. Siin seisavad parvedena ankrus linnurikkad Vaika saared. Nad on ilmekad ja kaunid. Nende jalal haljendavad kõrged kruusavallid. Kui tume riie valgeid niudeid, nii piirab kahkjaid valle meriadru mustjas vöö.

Päike on rännanud läänetaevasse ja puudutab juba merd. Nagu hiigelnõelu on taeva hõbedasse kuube pistetud purpurseid pilveviirge. Tuletorni klaaskuppel ja hoonete aknaruudud loidavad loojuva päikese paistes kui põlevad ahjusuud. Õhtuhämarus, õrn kui ämblikuvõrk, katab maa ja vee.

Üha kaugemale Vilsandist viib meid nobe vene, purjed pungitatud tuulest. Saar venib üha pikemaks ja levib tumeda lindina loojuva päikese veres ja kullas. Lookleva tulemaona sätendab päikese pikk vari rohekas lahevees.

Tuletorn kahaneb üha väiksemaks, meenutades tumedat kilomeetritulpa loodetaeva lillal rajal. Lagitaeva sina lööb kahvatuks ja vesi hõbeneb. Leebelt nagu paitades libiseb leige vesi paadi külgedel. Möödume õnnelikult Oiurahu ohtlikest mättaist (karidest) ja Paaderahu kardetavast kivipõrandast. Kihelkonna kiriku punetav torn kulgeb kiiresti Kuusnõmme poole. Ta peidab end peagi Rahumetsa mustjasrohelise müüri taha. Nüüd helgib vesi merevaigu ja veini värves. Atla ja Kuusnõmme poolsaare rannaviirud haaravad meid paremalt ja vasemalt nagu hiiglakäsivarred. Õrnalt, kuid kindlalt suruvad need meid Kuusnõmme kui koduranna rinnale. Kui sinna jõuame, on viimased ehakiired haihtunud. Ainult murdlaine karipealsel ei väsi laulmast oma kurblikku õhtulaulu.

ABRUKA SAAR

Kingissepast kümmekond kilomeetrit kagu pool kerkib merest Saaremaa looduse üks omapärasemaid pärle — väike Abruka metsasaar. Abruka on eelkõige kontrastiks Saaremaa kadakasele ning kivisele loodusele. Tiheda varjurikka lehtmetsa sinetust võib aimata juba mitme kilomeetri kauguselt. Abruka saare lehtmets on oma lopsakuse ja liikiderohkusega üks omapärasemaid, huvitavamaid ja ilusamaid meie vabariigis. Ning vana tõik, et ilusat ei hävitata, on sellel saarel leidnud kõige parema kinnituse. Hallitüvelise, lehti väristava haava kõrval tõuseb siin valguse poole saare võimas kroon, karges meretuules sosistavad valgekoorelised kased metsa salapärast juttu; madal ning tugev nagu saarlane ajab krobeline tamm laiali oma kõverad, tugevad käed ja pärn avab päikesele uimastavad õied. Abruka saare lehtmets meenutab parki. Saja-aastaste, valgust hästi läbilaskva krooniga pärnade all kasvab tihe põõsastik ning taimkate. Niiske mereõhk soodustab taimede kiiret ning lopsakat kasvu. Vanemad puud on kaetud tiheda, tumerohelise ning halli samblikuga.

Abruka on kaunis igal aastaajal. Kevaditi kolletavad veelompide ääred varsakapjade eredast kullast, mulluste lehtede alt ajab end välja esimene sinilill. Veel veidi ning metsaalune helendab tuhandetest ja tuhandetest rõõmsatest valgetest ülastest. Mets on täis kevadisi hääli ning algavat elu. Ahne kõrv püüab nendest häältest otsida ööbiku tsillerdavat laksutamist, ent asjata. Ööbik on üks vähestest sulelistest, kes puudub Abruka nii täiuslikust ansamblist. Harukordselt rikas floora teeb selle puuduse tasa. Piisab, kui öelda, et siin kasvab luuderohi, jugapuu ja ehtne varjulill (e. nn. valdmeister).

Tore on Abruka saar sügisel. Pärast seda, kui löövad kollaseks esimesed kaselehed, hakkab mets üha kiiremini oma ilmet muutma. Paari päevaga lähevad heleda-tumeda-mustriliseks pärnade kroonid, siis tõmbuvad kahvatukollaseks esimesed saared, puud, mis kevadel kõige hiljem lehte lähevad. Ning üle metsa põlevad vahtrate lõbusad, punaste ning kollakate vabisevate leekidega lõkked. See on tundemärk sügisest. Siis valmivad ka kuulsad abruka pähklid. Siit korjatud kuldpruunid pähklid on tiheda tuuma

Metsavaheline tee Abrukas
M. Kaldi foto

ja õrna koorega, tunduvalt suuremad kui mujal Saaremaal, ning säilivad kaua.

Paljusid külastajaid on Abrukale meelitanud siin elutsevad metskitsed. See oli 1878. a., kui Kuramaalt toodi Abrukale 13 kitse, kes siin kiiresti siginesid. Need välejalgsed, ilusad loomad muutusid nii julgeks, et jalutasid isegi küla aedades ning põldudel. Külmadel kuuvalgetel või tuisustel talveöödel tulid loomad varju otsima inimeste elamute lähedalt. Väike, külma käes aurav ninake lükkas lahti kuuri või lauda ukse ning leidis endale koha magamiseks. Hommikul leiti hoonetest sageli selliseid kutsumata külalisi ning lasti metsa tagasi.

Möödunud sõda hävitas suurema osa neid toredaid metsloomi. Praegu hoolitsetakse nende väheste eest, kes on alles jäänud.

Ülalt vaadates paistab Abruka mingi suure istuva linnuna. Arvatavasti sellele tugineb ka muistend Abruka saare tekkimi-

sest, mis on tihedalt seotud saarlaste muinaskangelase Suure Tõlluga. Põduste jõe kallastel kasvanud kuusemetsas elanud kurg, kes oma suuruse ning julmusega hirmutanud ümbruses elavaid saarlasi. Ainult Tõllu olevat see kurg kartnud. Kord, kui Tõll läbi metsa ranna poole sammunud ning merel seisvaid vaenlase laevu üle puude latvade silmitsenud, tõusnud see määratu kurg hirmunult õhku ning lennanud mere poole. Seda nähes kiskunud Tõll suure kuuse ühes juurtega maast üles ning saatnud selle kurele järele. Alles üsna kaugel mere kohal tabanud kuusk lindu ning andnud talle surmahoobi. Merre kukkunud kure laibast tekkinudki Abruka saar.

Abruka saar on umbes 7 km pikk ning kõige laiemas kohas üle 3 km lai. Saare lõuna- ning põhjapoolses osas viib merre pikk, kitsas säär, kuni viimaks maa vette kaob, andes ruumi vahustele, vallatutele ja vihastele lainetele...

Abruka saarel on mitu väikest sõsarsaart. Saarest lääne pool asub kõrge ning liivane, osalt mändidega kaetud Vahase. Nii Vahasel kui ka saare lõunaküljel asetseval väikesel Linnuste saarel pesitseb kevaditi tohutul hulgal merelinde. Abruka idapoolsele küljele jääb Kasselaid.

Looduslikult kaunis lehtmets kasvab Abruka lõunaosas, võttes enda alla üle poole saarest.

Põhjapoolses osas asub väike (umbes 100 elanikuga) Abruka küla, siin on ka «Murdlaine» kalurikolhoosi pisikesed põllulapid. Pisikesed seetõttu, et põlvest põlve on saar end elatanud kalapüügist ning põllutöö on olnud naiste hoole all. Praegu käivad kolhoosi kalurid merel suurte kakuampaatidega. 84-aastane Maria Priske, saare üks vanemaid elanikke, võib aga jutustada sellest, kuidas vanasti aeru- ning purjepaatidega kaugetel merelaidudel võrgul käidi ning sageli, pärast mitmepäevast reisi, ainult kassikalaga tagasi tuldi. Ajad on muutunud, ning küllalt kiiresti. Kui kolhoosi astumise aastal — 1949 — oli kogu aasta püügiplaan vaid 35 tonni kala, siis praegu püüab üks kolmemeheline paatkond üle 40 tonni. Suureneb kalurite töötasu, mis 1956. aastal ulatus ühe kaluri kohta kahekümne viie tuhande rublani aastas. Nüüd põrisevad Abruka teedel mootorrattad, kolhoos ostis kaks autot ning traktori. Lõpetatakse uue moodsa karjalauda ehitustöid. Kärsitusega oodatakse elektrit, mis tooks valguse tootmishoonetesse ja ka kalurite endi majadesse — vanadesse ja uutesse. Alles aasta tagasi kolis oma uude toredasse elamusse kalur Robert Väli, majaseinad kerkivad ka kalandusbrigadir Heino Vaikla ning tema õpetajast abikaasa elamu ehitusplatsil. Eks ole need uued hooned kõige paremaks tõendiks sellest, et elu väikesel saarel läheb edasi sama jõudsalt kui suurel saarel enesel.

Kasvab üles uus põlvkond noori saarlasi. Käesoleval kevadel lõpetas keskkooli kolm abrukalast. Kunagi varem pole see õnnestunud kellelgi sellelt väikeselt saarelt. Nüüd õpivad kalurite lapsed tehnikumides ning ülikoolis. Nende vanemad mõtlevad ajast, mil

saarel võiks jälgida televisioonisaateid, ning talvisel ajal Abruka ning Kingissepa vahel kurseerivatest helikopteritest, mis päästaks saarerahva jäävangist, kui talvine Balti meri tujutsema hakkab. Elu ise on näidanud, et needki unistused ei jää õhku rippuma. Uus, kultuurne elu on siin end juba täie õigusega maksma pannud.

See on Abruka kohta öeldud linnulennul. Et aga lind näeb õhust ainult suuremat ning tähtsamat, siis on jäänud veel paljugi ütlemata, mis aga siis selgeks saab, kui ise Abrukas ära käid. Ning seda reisi poleks vaja kahetseda!

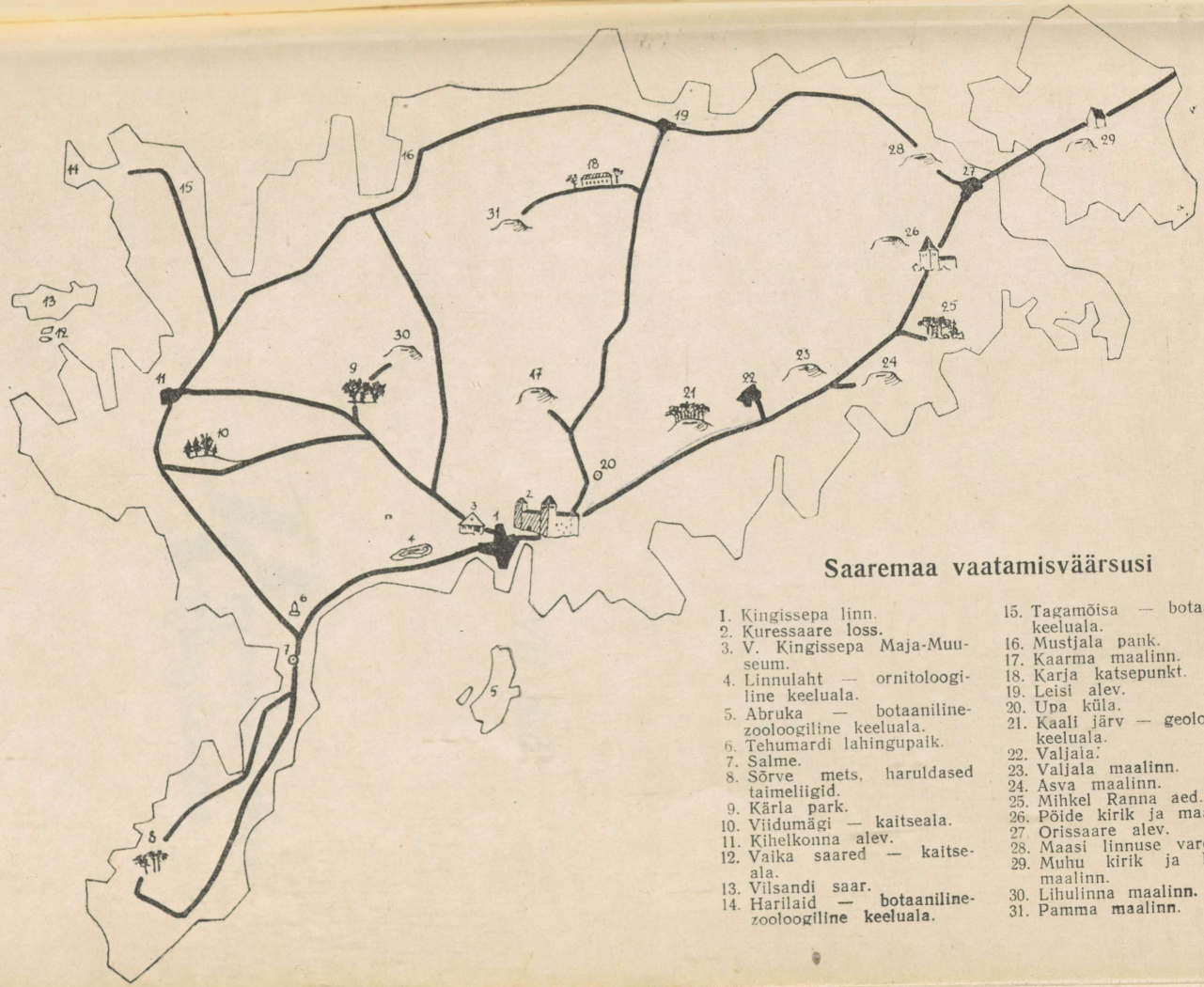

Saaremaa vaatamisväärsusi

1. Kingissepa linn.
2. Kuressaare loss.
3. V. Kingissepa Maja-Muuseum.
4. Linnulaht — ornitoloogiline keeluala.
5. Abruka — botaaniline-zooloogiline keeluala.
6. Tehumardi lahingupaik.
7. Salme.
8. Sõrve mets, haruldased taimeliigid.
9. Kärla park.
10. Viidumägi — kaitseala.
11. Kihelkonna alev.
12. Vaika saared — kaitseala.
13. Vilsandi saar.
14. Harilaid — botaaniline-zooloogiline keeluala.
15. Tagamõisa — botaaniline keeluala.
16. Mustjala pank.
17. Kaarma maalinn.
18. Karja katsepunkt.
19. Leisi alev.
20. Upa küla.
21. Kaali järv — geoloogiline keeluala.
22. Valjala.
23. Valjala maalinn.
24. Asva maalinn.
25. Mihkel Ranna aed.
26. Pöide kirik ja maalinn.
27. Orissaare alev.
28. Maasi linnuse varemed.
29. Muhu kirik ja Linnuse maalinn.
30. Lihulinna maalinn.
31. Pamma maalinn.

VII osa

AJALUGU

Kuressaare ajalugu algab praegugi veel säilinud piiskopilinnuse ehitamisega varsti pärast saarlaste Jaagupipäeva ülestõusu mahasurumist 1345. aastal. Linnus ehitati merre ulatuva kõrgema maanina tippu ja seda piiras kolmest küljest meri. Lääne pool ulatus lin-nusest mööda maa sisse hilisemate mudaravilate taha abajas, mis sel ajal oli küllalt sügav selleks, et moodustada head ja var-julist sadamat. Arvatavasti tekkis juba linnuse ehitamise ajal ehi-tuse kõrvale väike asula, sest ehitustöö, millest sunniviisil pidid osa võtma talupojad kogu piiskopile kuuluvalt Saaremaa poolelt, tõi siia suured rahvahulgad ning lõi eeldused edukaks kaubitsemi-seks. Hiljem pakkus linnus oma kaitsemeeskonnaga, toomhärradega ja administratiivpersonaliga üksi juba äraelamise võimaluse hul-gale kõrtsmikkudele, kaubitsejatele ja käsitöölistele. Tõenäoliselt on aga asula veelgi vanem. On ju vaevalt usutav, et alles linnuse ehitajad siinse sadamakoha avastasid.

Dokumentides mainitakse alevi olemasolu linnuse juures 1424. a. Alguses tekkis alev otse linnuse külje alla, praeguse pargi kohale, arenes aga varsti edasi piki linnust sisemaaga ühenda-vaid teid, hilisemaid Lossi (praegune J. V. Stalini) ja Pikka täna-vat. Seda näitab daatum 1543 Pikas tänavas asuval nn. Pidula kojal, mis on lossi järel vanim säilinud ehitus linnas.

Piiskopi võimu ajal ei kujunenud Kuressaare aga veel linnaks. Ta tagamaa oli liiga väike: ainult see pool Saaremaast, mis kuulus piiskopile. Ka takistas linna kasvu see, et piiskopid ise olid kaup-mehed. Nad ostsid maalt üles vilja ja tõid maale sisse vajalikud väliskaubad. Nii ei saanud alevis tekkida jõukat iseseisvat kaup-meeskonda, kes moodustas kõigis keskaegsetes linnades kodanik-konna juhtiva tuumiku.

Pöörde linna arengusse tõi 1558. aastal alanud Liivi sõda. Nähes, et ordu laguneb ega suuda Liivimaad kaitsta, müüs Saare-Lääne piiskop oma valdused, sealhulgas ka Kuressaare, Taani kuningas Frederik II-le, kes need omakorda edasi andis oma vennale Magnusele. Samal ajal algas suur põgenike vool mandrilt Saaremaale. Kuressaarde asus jõukaid kaupmehi mandri linnadest. 1563. a. taotlesid kuressaarlased juba oma alevile linna õigusi ja said need 8. mail 1563. a. hertsog Magnuselt (kuninga kinnitus järgnes 1574. a.). Kuressaare sai nn. R i i a õ i g u s e. Linna juhtimine läks valitava rae kätte, mis koosnes 2 pürjermeistrist, linnafoogtist ja 5-st (hiljem 6-st) raehärrast.

Saaremaad laostas sõda vähem kui mandrit. Magnus, kes nägi Kuressaares oma hertsogiriigi pealinna, andis ja hankis linnale mitmeid soodustusi ning eesõigusi kaubanduse alal Taanile kuuluvais linnades. Ordule kuulunud Maasilinna foogtkonna ala ühendamine suurendas tunduvalt linna tagamaad. Linn kasvas kiiresti. Kui 1612. aastal põles maha vana kirik praeguse Moskva tänava otsa kohal, oli linna keskus nihkunud juba umbes sinna, kus ta on praegugi — raekoja kohale. Seda näitab see, et uue kiriku krunt praeguse luteri kiriku kohal loeti linna keskel asuvaks. Asustus oli haaranud enda alla juba kogu praeguse vanalinna territooriumi Suur-Sadama tänavast Kitsa tänavani ja lossist kuni praeguse 21. juuni tänavani.

Kuressaare sai ainsa kaubandusliku meresadama õiguse Saaremaal. Täielikult ei saadud küll kaotada kaubavedu ka teiste, nn. kõrvalsadamate või maasadamate kaudu, nagu näitavad linna kõrduvad kaebused selle kohta. Peamine kaubavahetus koondus aga siiski Kuressaarde. Igal laupäeval, hiljem igal kesknädalal, peeti linnas turgu. Siia tõid talupojad oma vilja ja muud saadused ning ostsid endale linnast vajalikud toomakaubad. Linnas tekkis rikkaid kaubakompaniisid, kelle laevad sõitsid välissadamate vahet. 1622. a. näiteks anti soola importimise ainuõigus nn. «Ojamaa» (Gotlandi) kompaniile. 1625. a. moodustasid aga kuninga loal 42 isikut Kuressaares ja Saaremaal suure kompanii, mille kätte läks kogu soola ja veini import. Need olidki kaks peamist sisseveokaupa. Välja veeti peamiselt vilja, siis veel loomi, nahku ja lupja. Monopoolne seisund võimaldas kaubakompaniidel hoida toomakaupade hinnad kõrgel ja saada suuri kasumeid, nagu selgub paljudest kaebustest.

Jõukalt elas väike eesõigustatud kodanikkude kiht, esijoones kaupmehed ja riigiametnikud, kelle käes oli linna valitsemine, ja väike arv saksa käsitöölisi. Kodanikke oli aga Taani aja lõpul ainult 83 perekonda. Palju rohkem oli neid, kellel ei olnud kodaniku õigusi. Linna servadele ja osalt all-linna tekkisid suured eesti saunikute asulad (alamsaksa keeles «katensassen» — onnielanikud, — sõna, millest hiljem tuleb «kadakasaks»). Saunikud töötasid lihtsamatel töödel kandjatena, mündrikutena, ka voorimeestena. Peamiselt elatusid nad aga loomapidamisest. Linnal olid suured karjamaad ja saunikud pidasid kitsi, lambaid, lehmi ja sigu. Loomi

pidasid rohkesti ka kodanikud. Loomad kõndisid mööda linnatänavaid ja aitasid omalt poolt kaasa, et sillutamata tänavad muutusid vihma ajal peaaegu läbipääsmatuiks. Üldse oli linna välisilme sel ajal väga korratu.

1645. aastal läks Saaremaa Brömsebro rahuga Rootsi kätte. Senistele 83-le perekonnale lisaks said kodaniku õiguse veel 28 endist sõdurit. Valitsus hakkas rangemalt kontrollima linna asjaajamist. Nõuti, et raad hoolitseks rohkem üldiste kui isiklike asjade eest. Majaomanikele anti range korraldus sillutada tänavad oma krundi kohal. Sagedaste tulekahjude ärahoidmiseks pandi ametisse öövahid. Alates 1695. aastast hakati nõudma, et õlg- ja rookatused asendataks kivi- või mätaskatustega; 1702. aastal ähvardati isegi, et kui seda ei tehta, kistakse katused sõjaväe poolt maha. Suuri tulemusi neil määrustel aga ei olnud. Et «jumalavallatut» pillamist tõkestada, pandi valitsuse nõudel rae poolt maksma kindel kord, mida moodi, kui kaua ja kui suure arvu külalistega võis pidada pulmi ja pidustusi ja missuguseid riideid ning ehteid keegi võis kanda. Seejuures tehti ranget vahet kaupmeeste ja käsitööliste, sakslaste ja eestlaste vahel. Eesti käsitöölistel ja nende naistel ja tütardel keelati näiteks uhkete muhvide, hõbekettide, kallite ihuvärvi sukkade, pitsiliste öömütside, moodsate kingade ja muu taolise toreduse kandmine. Et seda määrust täideti, selle eest hoolitsesid juba kadedad kõrgemast seisusest naised.

Üldiselt oli aga Rootsi aja algus Kuressaare arengule sama soodus kui Taani aegki. Eesti saared läänistati Rootsi suurnikele de la Gardie'dele (isale ja pojale). De la Gardie'd olid energilised majandusmehed. Magnus de la Gardie (poeg), kellele kuulus Kuressaare krahvkond, läänistas selleks, et linna olukorda parandada, linnale Tiirimetsa mõisa ja veel 12 adramaad Lõmalast, nõudis aga vastutasuks linnas kaalukoja ja raekoja ehitamist. Esimene valmis 1663. a., teist hakati ehitama 1654. a., valmis sai see aga 1670. a. Linna majanduse tõstmiseks soovitas de la Gardie ehitada tellise- ja lubjaahju ning asutada rae veinikeldri. Veinikelder raekoja all avatigi ja oli hiljem raele suureks tuluallikaks.

Kuressaare kaubanduse arendamiseks kasutas de la Gardie oma suurt mõju Rootsi riigivõimu juures ning hankis linnale mitmeid kaubanduslikke soodustusi. Seetõttu oli Kuressaare kaubandus ka sel ajal õige elav. 1646.—1650. aastani näiteks saabus igal aastal sadamasse keskmiselt üle 30 laeva välismaalt ning umbes 60—70 alust ja paati Saaremaalt ning Kuramaalt. Välja veeti (1648. aastal) 830 säilitist[1] vilja, 60 sarvlooma ja hobust, 4 laevanaela lina, 39 tündrit õlut, 57 tündrit liha, 101 tündrit linaseemet, 50 säilitist lupja, 60 palki, peale selle veel lõnga ja nahku. See oli selle aja kohta küllalt mitmekesine ja ulatuslik eksport. Imporditi 116 säilitist soola, 51 vaati veini ja viina, 7 säilitist heeringaid ja

[1] Säilitis — 12 laevanaela à 20 leisikat, seega umbes 4800 naela või 1900 kg, kuid tegelikult oli see mahumõõt, seega aine järgi erinev.

1200 saetud rootsi lauda. Nagu sellest nähtub, imporditi rahva jaoks peamiselt soola; lauad, heeringad ja vein läksid ülemkihtide ja garnisoni tarvete rahuldamiseks. Aastaist 1665—1674 on teada, et Kuressaarel oli nii väikese linna kohta väga suur kaubalaevastik: 3 suurt laeva, kandejõuga vastavalt 150, 100 ja 70 säilitist, ja hulk mahukaid aluseid. 150- ja 100-säilitised laevad on suurimad, mis meil sellest ajast on Baltimaadelt teada, ja need tegid reise kuni Hispaaniani. Sadamasse, mis sellal oli veel küllalt sügav isegi suurtele laevadele, ehitati 1663 aastal uus kivist ait. (Praegu ETKVL-i ladu.)

1650. aastal lubati linnas pidada 2 korda laata: küünlapäeval (veebruaris) ja lauritsapäeval (augustis). Laat kestis kummalgi korral 2 nädalat[1]. Alguses võisid neil kaubelda nii omad kui võõrad, hiljem saavutasid kohalikud kaupmehed, et võõrastele lubati kauplemine ainult küünlalaadal. Peale selle käisid Kuressaare kaupmehed ka maa kirikute juures kirmestel kauplemas. Maaühenduse parandamiseks tehti raele korraldus seada korda lagunenud «Pikk sild» (Suur sild).

Linna siseorganisatsioonis toimusid Rootsi ajal üsna suured muudatused. Kujunesid välja Suur Gild, kuhu kuulusid kaupmehed ja kõrgemad ametnikud, ja Väike Gild, kuhu kuulusid käsitöölised, nende seas ka eestlased. Kogu mõjuvõim linnas kuulus Suurele Gildile. Raeameteid hoiti seda kadedamalt, et alates 1670. aastast muudeti need palgalisteks. Käsitöölised omakorda hakkasid sel ajal organiseerima tsunfte. See viis üksikute kihtide selgemale eraldumisele ja klassivahekordade teravnemisele. Tsunftikord võimaldas suruda tagaplaanile eesti käsitöölised, kuna tsunfti pääsemiseks nõuti tunnistust sünni kohta «ausaist vanemaist». «Ausaks» aga ei loetud sunnismaist talupoega. Peale käsitööliste oli aga 1650. aastal linnas 150 eesti sauniku perekonda. Kodanikkude kaebuse peale, et karjamaa jääb väheseks, keelati saunikutel pidamast üle ühe lehma ja kahe lamba; sigade, hanede ja partide pidamine keelati aga hoopis. De la Gardie ise oli arvamisel, et saunikuid on liiga palju, ja käskis pooled neist maale ümber asustada. Selle korralduse täitmise kohta pole aga andmeid.

1654. aastal lahkus kuninganna Kristiina troonilt ja jättis Eesti saared oma isiklikuks valdusalaks. Kristiina surmani oli Kuressaares nagu kahekordne valitsus, sest maad valitses Kristiina esindajana kuberner, ühtlasi allus maa aga ka Rootsi kuninglikule valitsusele. On väidetud, et selle tulemuseks oli langus maa majanduses, kuid nähtavaks muutub Kuressaare kaubanduse tagasiminek alles sajandi viimastel kümnenditel. Kõige rängemini mõjus Kuressaare kaubandusele seoses viljaikaldusega kehtestatud vilja välismaale vedamise keeld. Seni oli Saaremaalt viidud vilja peamiselt

[1] Lauritsapäeva laada pidamine jätkus Kuressaares veel kodanliku vabariigi päevil. Müüjateks olid siis peamiselt võõrad kaupmehed Tallinnast, Tartust ja mujalt.

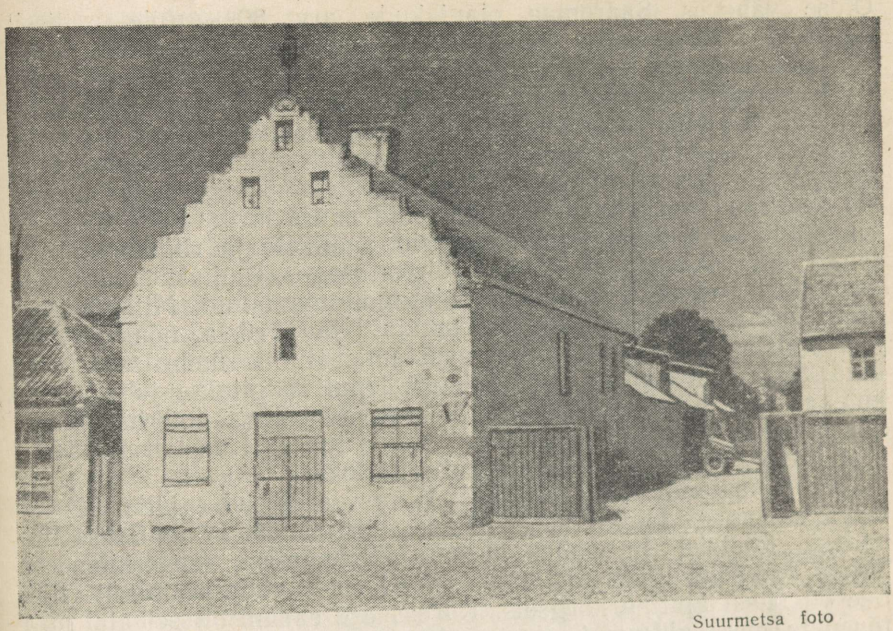

Suurmetsa foto

1663. a. ehitatud vaekoda Kingissepa linnas

Hollandisse ja toodud sealt ka vajalikud toomakaubad, nüüd võis vilja vedada ainult Rootsi, kus Kuressaarel ei olnud traditsioonilisi sidemeid ja kus ei toodetud ka Saaremaale vajalikke kaupu. Juba 1691. aastal tuli Kuressaarde veel ainult 54 laeva, alust ja paati, s. o. umbes poole vähem kui sajandi keskel. Hiljem langes sadama läbikäik veelgi.

Väga suuri raskusi tekitas linnale ja maale kindluse ümberehitus vastavalt uue sõjatehnika nõuetele. Esimesed muldvallid ehitati juba Taani ajal, kindluse täielik ümberehitamine Vaubani bastionide süsteemis algas aga alles 1684. a. Selleks nõuti maalt ja linnalt erakordseid makse, talupoegadelt rohkesti teopäevi. Eriti rängaks muutus kindluse ehituse koorem Põhjasõja ajal. Sellele lisaks nõuti kodanikelt erakorralisi makse ja sundlaene. Kogu see töö oli aga asjata. Kui Vene väed tungisid 1710. a. märtsis Saaremaale, viidi küll linna elanikud linnusesse varjule, 1200-meheline Rootsi garnison aga ei mõelnudki linna kaitsta. See põles 4. märtsil täiesti maha. Ainsa terveks jäänud hoonena märgitakse hiljem pastoraadi maja (1. mai ja Pioneeri t. nurgal). 1710. a. sügisel oli aga katk juba teinud oma töö. Järelejäänud garnison alistus 15. septembril ühegi pauguta.

Katk laostas Saaremaad eriti tugevasti. Kuressaares maeti maist kuni 13. juunini 275 katku surnut. Siis haigestus ja suri diakon, kes matmisi toimetas, ja edaspidise kohta puuduvad teated.

Üldse vähenes Saaremaa elanikkude arv 80% (üle-eestiliselt 60—70%). Kuressaare 400 sauniku perekonnast jäi järele ainult 60, kodanikkudest 11.

Vene valitsus püüdis linna kiiresti taastada ja meelitas sellepärast siia suurte soodustuste lubamisega asukaid igalt poolt. Et tagamaa oli aga peaaegu tühi, ei saanud sellel olla suuri tulemusi. Veel 1776. a. oli hulk endisi majaplatse tühjad. Linna laastasid ka sagedased tulekahjud, mis said suure leviku selle tõttu, et oli ainult 53 kivimaja, mis kuulusid aadlikele ja riigiametnikele, teised 115 olid puust, kaetud õlgkatusega. Paljudele tühjadele kruntidele olid eesti saunikud ehitanud oma onnid. Millegipärast nähti just neis tulekahjude põhjustajaid ja 1776. a. nõudis revisjonikomisjon saunikute ümberasustamist linna ümbritseva tara taha. Seda vist tehtigi, sest sajandi lõpul räägitakse juba saunikute asulast eraldi. Samal ajal kaotati aga linna ümbritsev tara, mis koosnes 8000 süllast palkidest, mida tuli igal aastal uuendada, sest talvel tarvitasid elanikud selle kütteks.

XVIII sajandi lõpul saabus Kuressaarde juba jälle 30—40 laeva aastas — Hollandist, Lüübekist ja teistest Põhja-Saksa linnadest, Rootsist ja vahel koguni Hispaaniast (superintendent Swani andmetel 1760. aastast). Laevad viisid välja peamiselt vilja. See oli siiski ajutine kõrgseis. Kuressaare sadam oli sel ajal maa tõusu ja mere uhtuva tegevuse tõttu juba muutunud kõlbmatuks. Väiksemad laevad pidid jääma linnast 1/4 miili, suuremad «tubli poole miili» kaugusele ankrusse. 1782. a. märgib A. Hupel juba, et Kuressaaret külastab aastas 6—10 laeva ja aastane kauba läbikäik on 70 000 rubla[1]. Kuressaare kaubanduslikku allakäiku ei põhjustanud aga mitte ainult sadama madalaks muutumine, vaid sel ajal sagedased vilja väljaveo keelud seoses ikaldustega sise-Venemaal. Vilja väljaveo keeld koos väga kõrge soolatolliga põhjustas ulatusliku salakaubaveo arenemise maasadamate kaudu, mida oli seda raskem tõkestada, et asjast olid sagedasti huvitatud ka mõisnikud.

Olulisi muutusi tõi Kuressaarele XVIII sajandi lõpp ja XIX sajandi algus. Seoses Saaremaa maareguleerimisega siia asunud asekuberner Balthasar Campenhausen võttis energiliselt käsile ka linna olukorra parandamise. Tänavad, mis olid vihma ajal suured porilombid, sillutati, likvideeriti senine korralagedus majade asetuses, kus üks maja ulatus nurgaga tänava sisse, teine oli tänavast kaugel. Majaomanikke kohustati süütama õhtuti majade ette laternad rasvaküünlaga. Campenhausenil õnnestus ka see, mida juba XVII sajandil korduvalt taotleti: sellest ajast pääses Kuressaare linnapildis maksvusele linnale hiljem nii iseloomulik punane telliskivikatus. Piirdeaedu hakati tegema paest. Linna kõrgemal kihil tekkisid uued harrastused. Asutati asjaarmastajate näitetrupp, mis andis igal nädalal etendusi raekoja saalis, samuti muusika-

[1] Vaevalt oli langus nii järsk. Arvatavasti on 1760. a. arves ka väiksemad alused ja paadid, 1782. a. arvestatakse aga ainult suuri laevu.

ring, lugemisring, laenuraamatukogud. Maa-aadlil sai harjumuseks elada osa aega linnas «seltskondlikku elu» ja sellega seoses ehitati mõisnike poolt linna rida uusi võrdlemisi suuri kivimaju. Arhitektuuriliselt silmapaistvam neist on Campenhauseni enda maja Oktoobri ja Torni tänava nurgal. Samal ajal, 1790. aastal, ehitati Lossi (praeguse J. V. Stalini) tänavale ka uus vene kirik. (Endine puukirik asus hilisema Trei veski juures.) Linna elanikkude arv kasvas 1205-lt (1785. a.) 1988-le (1816. a.). Elavnes jälle ka sadama tegevus: 1816.—1819. a. külastas sadamat keskmiselt 25 laeva aastas. Laevad pidid aga endiselt peatuma reidil, kus neid paatidega laaditi ja lossiti.

Campenhauseni aeg on ühtlasi ka väga teravate klassipiiride tõmbamise aeg. Isegi raekoja saalis teatrietendusel olid inimestele «paremast seisusest» omaette kinnised pingid. Eestlastest linnaelanikele uuendused olulist kasu ei toonud. Ka senise, juba Taani ajal tekkinud provintsiaalkooli ümberkujundamine 1785. aastal 5-klassiliseks pearahvakooliks, millest hiljem (1839. a.) kujunes 6-klassiline keskkool ja 1879. a. 7-klassiline gümnaasium, ei puudutanud esialgu eestlasi.

Vaatamata sellele, et linnas ei tekkinud mingit tööstust, jätkus linna elanikkude arvu kasv, eriti pärast 1819. a. talurahvaseadusi. 1851. aastal oli Kuressaares juba 3670 elanikku. Võrreldes teiste Eesti linnadega oli see väga suur arv, sest Võrus oli sel ajal 1290 elanikku, Rakveres 1340, Haapsalus 1711 ja Viljandis 2067, nii et elanikkude arvult ületasid Kuressaare ainult Tallinn, Tartu, Narva ja Pärnu. Ka kaubanduse alal tõusis Kuressaare esiritta. Aastail 1842—1851 ületas väljavedu Kuressaarest enam kui kahekordselt väljaveo Pärnust, millel oli ometi palju suurem tagamaa. (Summad vastavalt 59 035 ja 22 603 rubla.) 1851. a. oli väljavedu koguni 134 000 rubla. Peamisteks väljaveoartikliteks olid vili, mis viidi välismaale, ja viin, mis läks Venemaale. 1837. — 1846. a. viidi aastas välja keskmiselt üle 10 000 setverdi rukist, üle 8000 setverdi otra, 9235 pange viina, peale selle veel nisu ja juba hakkab esinema ka kartul. Sisse veeti 6286 puuda soola ja 54 338 tükki katusekive välismaalt; 2148 puuda rauda, küünlaid, seepi, tubakat ja suhkrut Venemaalt.

XIX sajandi teisel poolel, pärast vabama passiseaduse kehtestamist 1864. aastal, hakkasid eesti linnad kiiresti kasvama maalt linna kolivate eesti talupoegade arvel. Senini teistest hoogsamalt kasvanud Kuressaare arengus tekkis aga seisak. 1881. aastal oli elanike arv isegi vähenenud 3454-le. Selle põhjuseks oli asjaolu, et Saaremaa lakkas olemast suur viljaväljaveo maa, teiselt poolt läks aga hoogu saarlaste mandril tööl käimine. Läksid ka linnakehvikud ning paljud neist leidsid soodsamad võimalused mandri suuremates, sel ajal hoogsalt arenevates linnades, eriti aga Riias.

Kuressaare linna elus tekkis samal ajal suur muutus. Juba 1824. aastal avastati, et Saaremaa meremudal on raviv toime ja asutati mudaravila Kihelkonna lähedale Rootsikülasse. Siis leiti aga suured mudavarud Kuressaare lähedalt Suurest lahest ja 1840.

aastal ehitas kohalik puusepp Weise dr. Normanni õhutusel praegusele Veise heinamaale esimese mudaravila. Varsti levis Kuressaare muda kuulsus. Haiguste hulk, mida sellega raviti, oli väga suur. Esikohal olid reumaatilised haigused, aga muda kasutati edukalt isegi süüfilise ja mitmesuguste silmahaiguste vastu. Eriti rohkesti tuli külastajaid Peterburist. Paljud ei kasutanudki sooje mudavanne, vaid ravisid end merekümblusega ja muda külmalt pealemäärimisega. 1858. a. toodi mudaravila üle praegusele asukohale pargi ääres, 1876. a. ehitati teine, Roomassaare mudaravila, 1883. a. veel kolmas, «Uus Mudasupluse Asutus». Suvitajate arvu tõusule aitas palju kaasa ka aurulaevaühenduse loomine. Esimene aurik Riia-Peterburi vahel hakkas liikuma 1845. aastal. 1858. aastast alates peatus see ka Kuressaares. Tihedaks läks aurikuühendus alles siis, kui 1876. aastal asutati Kuressaarde oma aurulaevaselts «Osilia». Nüüd tekkinud konkurentsis alandati ka hindu. Endiselt jäi aga korraldamata sadama küsimus. Reisijad tuli paadiga maale tuua. Katse luua uus sadam Loodesse ebaõnnestus, sest meri uhtus sadama varsti liiva täis. Sadama küsimuse lahendas alles Roomassaare sadama ehitamine 1894. aastal. Vaatamata sellele tõusis suvitajate arv Kuressaares 1890-ndatel aastatel 2000-ni, XX sajandi algul 3500-ni.

Suvitajate jaoks asutati mitu võõrastemaja ja hulk pansione; ehitati kuursaal ja Loode kohvik; 1863. aastal rajati praegune park; ehitati välja Uus (praegune V. I. Lenini) tänav, algas Landrati ja Transvali (nüüd Karl Marxi ja Nõukogude) tänava täisehitamine. Kogu elu linnas koondus suveperioodile. Terve talv kopitseti niisama ja oodati, suvel kolisid elanikud ise ühte tuppa või õuemajja ja andsid oma maja kasutada suvitajatele. Eestlastest vaesem rahvas leidis teenistust passijatena, mudaravila teenijatena, üsna hulgaliselt ka voorimeestena, sest sel ajal olid sakstel väga moes väljasõidud. Peamisteks väljasõidukohtadeks olid Järve kõrts ja Loode. Tulu hakkasid andma ka lehmad ja aed. Kuressaare kujunes tüüpiliseks väikekodanlikuks suvituslinnaks, kus igaühe ideaaliks oli oma maja, oma aed ja oma lehm. Kultuurilised üritused toimusid ainult sakste jaoks. Suveteatris ja kontsertidel käisid peamiselt «patisaksad». Rohkem kui nn. seltsielu andis kohalikule rahvale siin ajutiselt üsna aktiivselt tegutsenud C. Assafrey trükikoda ja kirjastus. Selle väljaandel ilmus ka eestikeelseid raamatuid, muide ka L. Koidula «Vaino Lilled» (1866. a.).

Kuressaare kui väljaveosadam kaotas samal ajal oma tähtsuse peaaegu täiesti. Mõningal määral asendas seda linna majanduselus käsitööliste arvu kasv. 1892. aastal oli linnas 124 käsitööettevõtet, suuremaid, mehaanilist jõudu kasutavaid tööstusettevõtteid oli aga ainult 3: O. Wildenbergi nahavabrik, milles 1890. aastal töötas juba 60 töölist, aurujõudu kasutav Kingissepa lukussepa- ja masinatöökoda Marientalis ja Schmidti auruveski endises Ranna aidas (asut. 1870.). Neist andis ainult Wildenbergi nahavabrik Saaremaalt välja, peamiselt Riiga viidavat toodangut.

Kuressaare üldiselt väikekodanliku iseloomu tõttu arenes hoogsalt eestlaste saksastumine, milleks aitasid kaasa paljud nurgakoolid, kus peale vähese saksa keele palju muud ei õpetatud. Kuressaare väikekodanlik-kadakasaksliku iseloomu tõttu ei ulatunud siia ka eesti rahvuslik liikumine oma kõrgperioodil. Rahvusliku ärkamise taolist liikumist võib siin täheldada alles 1880-ndate aastate teisel poolel, kui tekib Kuressaare Eesti Selts. Seegi ei saanud aga feodaalse ikke vastu võitlemise organisatsiooniks, pidurdas ainult pisut hoogsat saksastumist sellega, et tõi siia eesti oma kultuuri algeid. Linna valitsemine jäi saksa soost mõisnike kätte isegi pärast 1917. a. revolutsiooni, kodanlikul ajal.

XX sajandi algul muutis Kuressaare linna pilti ühe suurtööstuse tekkimine. 1858. aastal Lihulas asutatud ja hiljem Kuressaarde üle toodud väike Wildenbergi nahaparkimistöötuba kasvas suureks vabrikuks. O. Wildenbergi ühendatud nahavabrikute aktsiaseltsi (mille teine vabrik asus Riias) põhikapital oli 1910. aastal 1 500 000 rubla. Tööliste arv ulatus Esimese maailmasõja eel 300-ni. Monopolistlik seisund tööturul võimaldas vabrikul saada suuri kasumeid. 1913. aastal oli puhastulu 207 297 rubla 19 kopikat ja aktsiatelt maksti 10% dividendi. Teised tööstuslikud ettevõtted, näit. Kingissepa lukussepa- ja masinatöökoda, Schlupi meierei (Pika t. lõpus) ja õllevabrik (Kohtu, nüüdne Gorki t.) olid selle kõrval vähetähtsad.

Kuressaare üldine väikekodanlik ilme vajutas oma pitseri ka vabrikutöölistele. Linnas, kus tööstusettevõtteid on vähe ja suur hulk töölisi ei omanud aasta ringi tööd, kartis igaüks töökohta kaotada. Pealegi töötas Wildenbergi vabrikus suur hulk väikeomanikke, voorimehi ja kodustöötajaid. Selle tõttu ei kuule me kaugemidagi vabrikutööliste väljaastumisest Kuressaares ning isegi 1905.—1907. a. revolutsiooniline liikumine arenes Saaremaal peamiselt maal. Siiski tungisid ka sellesse sumbunud õhku marksismi ideed. Linnas tekkis marksistlik ring ja siin sai esimese revolutsioonilise äratuse Viktor Kingissepp. Kuressaare gümnaasiumis õppisel ajal juba mitmeid eestlasi, revolutsioonilisi vaateid kandsid siia aga tõenäoliselt paljud eksternina küpsustunnistuse taotlejad teistest Venemaa linnadest, eriti Leedust, — noored, kes olid enamasti kodukoha koolidest välja heidetud.

1915. aastal, Esimese maailmasõja ajal lasti Wildenbergi vabrik õhku. Ühtlasi lakkas suvituselu. Kogu Saaremaa muutus kindlustatud rajooniks. Kõik vabad töökäed läksid kindlustustöödele; endine elu soikus. Ka 1917. aasta veebruarirevolutsioon ei toonud suuri muutusi linna ellu. Enne Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni aga vallutasid Saaremaa imperialistliku Saksamaa sõjaväed. Et linna pärast lahinguid ei peetud, jäi see terveks. Põlesid ära ainult mõned majad, kus asusid sõjaväe laod, nende seas Salongklubi (praeguse elektrijaama kohal).

Saksa okupatsioon tõi Saaremaale nälja. Sakslased rekvireerisid kõik, mis vähegi said. Sõja ajal olid Saaremaa neis rajoonides,

kus arenesid kindlustustööd, jäänud põllud osalt harimata, sest sõjaväest kõrvalehoidmise huvides — ja kasutades kergemat rahateenimise võimalust — olid peaaegu kõik mehed ja ka paljud noored naised läinud kindlustustöödele. Lääne-Saaremaa, eriti Kihelkonna ja Kuressaare, jäid nälga. Tagavarasid oli ainult Ida-Saaremaa, eriti Pöide talumeestel. Linn ja Lääne-Saaremaa viis sinna kõik, mis vähegi sobis vahetuskaubana. Veel raskemalt saadavad kui leib ja vili olid sool ja petrooleum. Soola kasutasid sakslased vahetuskaubana toiduainete väljapressimiseks ja andsid seda ainult tšekkidega väga vähesel hulgal. Linna turul müüdi liha- ja kalasoolvett soola aseaineks. Linna elanikkond, kes enne sõda oli juba kasvanud 5000-ni, vähenes nii, et 1922. aastal oli linnas veel ainult 3364 elanikku.

Saksa okupatsioonile järgnenud kodanlik valitsus ei parandanud olukorda. Jätkus linna elanikkude arvu vähenemine. Töölised olid sunnitud linnast lahkuma. Sellepärast ei läinud linn 1919. aasta ülestõusu ajal maaga kaasa ja jäi ülestõusjate poolt vallutamata.

Kodanlikul ajal püüdis linnavalitsus, mille eesotsas püsis veel kaua sakslaste esindaja apteeker A. Allik, arendada linna uuesti suvituslinnaks. Olud olid aga muutunud. Kodanlik riik elas üle rasket kriisi, vähestel oli võimalus mõelda kulukale suvitamisele. Kui suvitamine kapitalismi ajutise stabiliseerumise perioodil läks jälle moodi, oli Kuressaare eesti toretsevale tõusikkodanlusele liiga vaikne. Eelistati kärarikkamaid suvituskohti. Suureks miinuseks Kuressaarele kui kuurordile oli liivaranna puudumine; seda ei saanud asendada ka sõitude organiseerimine Loodesse ja Järvele, sest enamik Kuressaarde saabuvaid suvitajaid ei olnud küllalt jõukad. Siia tulid peamiselt mudaravi vajavad haiged, sagedasti ilma perekondadeta, kuna need eelistasid lõbusamaid suvituskohti. Alles perioodi lõpul elavnes suvituselu jälle. Auriku otseühenduse loomine Riia, Stokholmi ja ajutiselt ka Helsingiga tõi siia mõningaid suvitajaid ka välismaalt. Eriti Rootsist tuli siia perekondi, kes, kasutades suurt rahakursi vahet, tahtsid suve siin odavalt ära elada. Suvitajate üldarv tõusis kuni 2000-ni, ennesõjaaegset ulatust ei saavutanud ta aga enam kunagi.

Samuti allapoole ennesõjaaegset taset jäi ka Kuressaare tööstus. Wildenbergi vabrikut uuesti üles ei ehitatud. Uute ettevõtetena asutatud J. Kahu ja Ko laua- ja villatööstus ning väike parketivabrik ja auruveski ei asendanud seda mingil määral; seda enam, et alla käis ka Marientalis asuv mehhaniseeritud lukussepa- ja masinatöökoda.

Linnaelanike arv kasvas selle tõttu visalt. 1929. a. oli elanikke veel ainult 3467. Siis liideti linnaga Põllu alev (alates praeguse Karl Marxi tänavaga), mis seni kuulus Kaarma-Suure valla külge, ja 1934. aastal oli elanike arv 4514. Kodanliku perioodi lõpuni jäi Kuressaare linna elanike arv väiksemaks, kui oli enne Esimest maailmasõda.

Ehituste osas linn siiski veidi kasvas: kui 1922. aastal oli linnas 844 elamut (see arv vastab ka umbes ennesõjaaegsele), siis 1934. a. oli neid 940, perioodi lõpul umbes 1000. Linn laienes peamiselt Põllu alevis, mööda Orissaare maanteed ja Suuremõisa põllule. Ehitati enamasti väikesi majapugerikke. Suuremaist ehitustest väärivad mainimist ainult maavalitsuse maja (praegune rajooni täitevkomitee hoone) täielik ümberehitus, algkoolihoone (praegune V. Kingissepa nim. keskkool), tööstuskooli hoone ja haigla, mis lõplikult valmis alles 1940. aastal.

Kultuurielu iseloomustas kodanlikul perioodil mitmesuguste seltside rohkus ja killustatus. 1932. a. oli Kuressaares 85 seltsi ja ühingut. Paljud neist korraldasid «piduõhtuid». Isetegevuse alal oli tugevaim 1886. aastal asutatud Kuressaare Eesti Selts, kes kujundas oma isetegevusliku trupi baasil lõpuks välja poolkutselise Kuressaare teatri.

Poliitilises elus naaklesid omavahel paljud parteikesed. Nende omavaheline võitlus oli sagedasti ainult võitlus isikliku osasaamise pärast kõhnast linnapirukast. Näis, nagu oleks siin kõik sumbunud ja perspektiivitu.

1940. aasta pööre ei tabanud Kuressaaret aga siiski ootamatult. Ka siin küpsesid näiliselt vaikse pealispinna all need jõud, mis valmistasid ette ajaloolist juunipööret. Kodanlik valitsus ei suutnud kunagi likvideerida kommunistlikku liikumist Saaremaal. Kui 1930-ndate aastate lõpul vabanesid vanglast Johannes Mets, Aleksander Kuul, Johan Ellam, Aleksander Mui jt. aktiivsed kommunistid, elavnes kommunistlik propaganda ja organiseerimistöö kohe uuesti. Endised poliitvangid-kommunistid moodustasid selle juhtiva tuumiku, kes organiseeris rahvarohked miitingud ja demonstratsioonid Kuressaares ja mujal Saaremaal 1940. a. juunis ja juulis. Aktiivina koondusid selle ümber paljud legaalsete töölisorganisatsioonide tegelased. Nii suutis Nõukogude võim kohapeal kiiresti luua laia aktiivi. Toetudes sellele võis uus linnavalitsus seada endale suured ülesanded linna heakorrastamise alal, mis nägid muuseas ette ka lossi vallide restaureerimise ja vallikraavi puhastamise.

Saksa fašistlike vägede kallaletung Nõukogude Liidule algas just siis, kui olid küpsenud kavad Kuressaare väljaarendamiseks suureks suvituslinnaks Nõukogude töötajatele. Korraga jäi kõik seisma. Sissetunginud fašistidel läks korda tabada väljapaistvaid nõukogude aktiviste ja nad hävitada. Algas suur tagasiminek kõigil aladel (vt. vastav eriartikkel). Taganedes hävitasid sakslased 1944. aastal ka linna tähtsamad hooned.

Pärast linna taasvabastamist Nõukogude vägede poolt 1944. aastal tuli kõike alustada peaaegu algusest peale. Linna majanduse ja kultuurielu areng on aga eriti pärast partei XX kongressi olnud nii kiire, et Kingissepa linna elanikkude arv ületab tänapäeval vana Kuressaare elanikkude arvu peaaegu kahekordselt.

KILDE TÄNAPÄEVAST

Verev päikeseketas on vajunud iidse pargi põliste puude taha. Läänetaeva õhetaval taustal joonistuvad selgesti vana piiskopilossi sünged kontuurid. Jahe põhjatuul keerutab koltunud lehti pargiteedel. Mustjassiniseks tõmbuval taevavõlvil löövad sirama hõbedased tähed, sinkjas-valge pilverünga tagant poeb uudistavalt välja kahvatu kuusirp. Linnale laskub sügisõhtu hämarus.

Vaibunud on päevane askeldus. Asutustes ja enamikus tööstusettevõtetest on lõppenud töö ja töölised ning teenistujad veedavad õhtutunde koduses hubasuses. Võimsalt kostab elektrijaama diiselagregaatide ühetooniline mürin. Nagu hiigelsüda tuksuvad nad ööd ja päevad, andes linnale ja ümbruskonna kolhoosidele elektrienergiat.

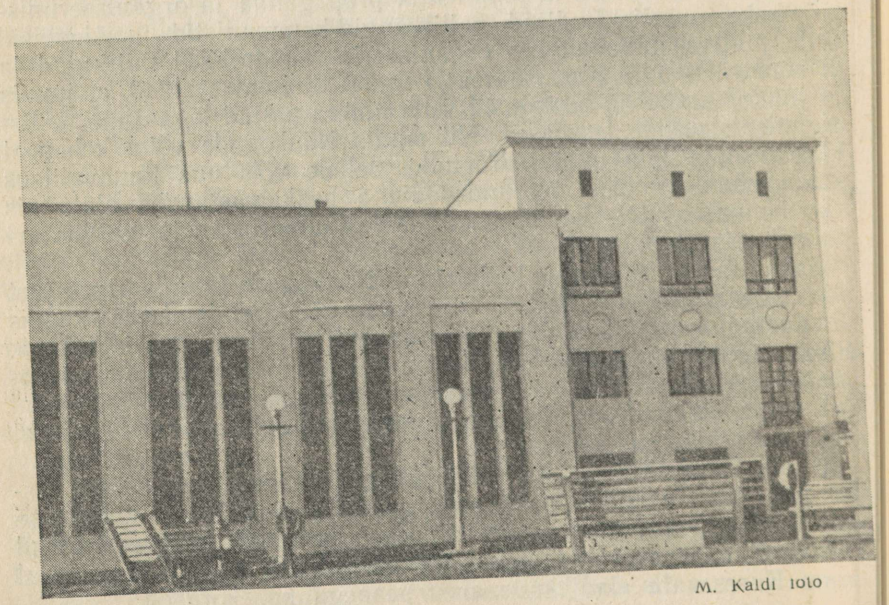

M. Kaldi foto

Kingissepa elektrijaama hoone Moskva tänavas

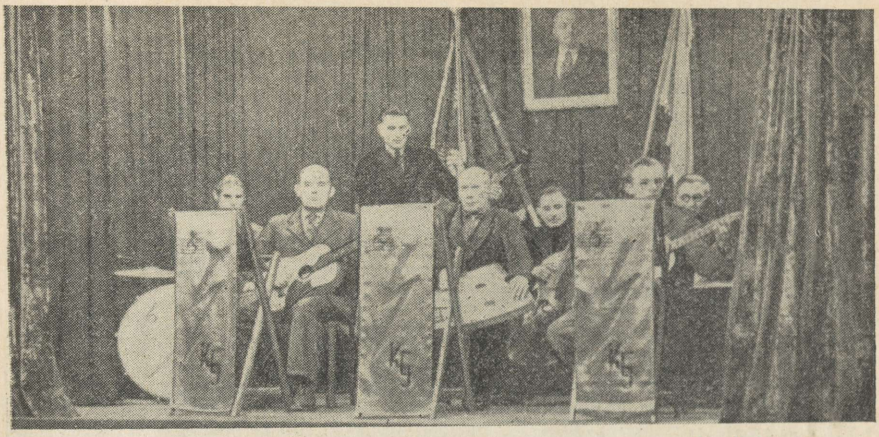

M. Kaldi foto

Kingissepa elektrijaama instrumentaalansambel esinemas elektrijaama uues klubis

... Sõjatules hävisid paljude linna elanike kodud, muutus rusudeks hulk asutuste ja tööstusettevõtete hooneid. Kuressaare elanikud ei lasknud aga päid norgu. Kuramaal ja Berliini lähistel käisid veel ägedad lahingud, kui Kuressaares juba algasid taastamistööd. Fašistide poolt õhkulastud elektrijaama varemeile hakkas kiiresti kerkima uus hoone. Ehitustöödele lõid aktiivselt kaasa kõik linna töötajad: kes vedas liiva, kes segas mörti või ladus müüri. Ja üsna varsti rändasid petrooleumilambid kolikambrisse — majades säras jälle elektrivalgus.

Elektrijaama võimsus suureneb järjest. Viimase kümne aasta jooksul on see kasvanud enam kui kolmeteistkümne-kordseks. Praegu on käsil uue 2400 kW võimsusega elektrijaama ehitamine Sikassaarde.

Pähkla, Saia, Randvere ja Nasva kandi kolhoosiperedes säravad juba aastaid elektrituled. Mitmesugused elektri jõul töötavad masinad ja agregaadid on saanud kolhoosnikute asendamatuteks abilisteks karjafarmis ja põldudel. Praegu on käsil elektrifitseerimistööd 10 kolhoosis. Juba 1963. aastaks elektrifitseeritakse täielikult kogu Saaremaa.

*

Leivatööstuse korstnast tõuseb paksu suitsu. Möödakäijaile tungib ninna värske saia isuäratavat lõhna. Pagarite ja kondiitrite öine vahetus on alustanud tööd. Ahju juures käib kiire askeldus: valgetes kitlites saiameistrid võtavad välja tuliseid rosinabatoone. Leivatööstuse kollektiivil on käed-jalad tööd täis. Ööpäevas valmistatakse keskmiselt 14—15 tonni leiva-saiatooteid.

M. Kaldi foto

Kolm korda päevas on võimalik saarlastel sõita Tallinna mugava reisilennukiga

Viimastel aastatel on Kuressaare Jahu- ja Leivakombinaadi leivatööstuses toimunud suured muudatused. Tööstus sai juurde uue hoone, kus nüüd valmistatakse leivatooteid ja vormisepikut. Vanas tööstushoones tehakse saia- ja kondiitritooteid. Pagarite töövaeva kergendamiseks on tööle rakendatud mitmesugused elektri jõul töötavad mehhanismid, nagu mehaanilised jahusõelad ja taignasegajad, pöörlevad konveierahjud jne.

Iga aastaga annab leivatööstus rohkem ja laiemas sortimendis toodangut. 1949. aastaga võrreldes valmistatakse praegu leiva- ja saiatooteid 25 korda rohkem. Sortimendi nimekirjas leiame 40 erinevat toodet. Kui üheksa aastat tagasi andis tööstus kaubandusvõrku aasta vältel ainult 0,3 tonni kondiitritooteid, siis mullu toodeti juba 26,9 tonni keeksi, torti ja präänikuid.

*

Õhtust pimedust lõikavad autolaternate heledad valgusvihud. Üksteise järel peatuvad Viktor Kingissepa väljaku ääres maaliinide autobussid, mis on viinud reisijad sihtkohtadesse ja saabuvad nüüd tagasi.

Ühenduse pidamine rajoonikeskusega on muutunud üpris lihtsaks ja mugavaks. Saaremaal ei ole praegu ühtegi asustatud

punkti, mida ei läbiks autobussiliin. Kõigil liinidel, mille kogupikkus on 2640 km, sõidavad autobussid edasi-tagasi kaks korda päevas (Kingissepa-Kuivastu vahel isegi viis korda). Reisijate käsutuses on 27 autobussi. Viimase kümne aasta jooksul on autotranspordibaas nr. 11 avanud 23 uut autobussiliini. Bussiliinide üldpikkus on kasvanud kuuekordseks. Peale sellè teenindab reisijaid veel 7 sõidutaksot. Kuna bussisõit on võrdlemisi odav, on reisijate arv suurenenud enam kui kümnekordseks.

Autobaasi masinapark kasvab aastast aastasse. 1947. a. oli siin ainult 25 veoautot, nüüd on neid aga tugevasti üle saja.

*

Kui siseneda linna majadesse, võib peaaegu kõigis korterites näha nägusat mööblit: kolme uksega avaraid riidekappe, diivaneid, tualett-, diivani- ja köögilaudu, toole jne. Need esemed on valmistatud rajooni ühe suurema ettevõtte — kohaliku majanduse kombinaadi mööblitööstuses. Kuna saare rahva ostuvõime pidevalt kasvab, suureneb ka nõudmine mööbli järele. Sellega seoses muutub järjest mahukamaks ka mööblitööstuse toodang. Näiteks 1957. a. toodeti ligi 860 tuhande rubla väärtuses rohkem mööblit kui 1945. aastal.

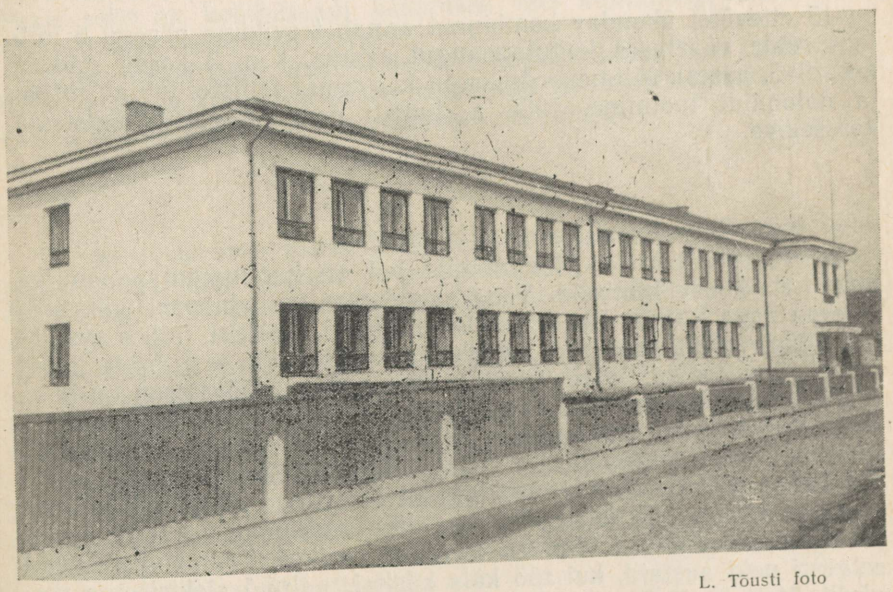

L. Tõusti foto

V. Kingissepa nimeline keskkool 21. juuni tänavas

M. Kaldi foto

Tööliste uued elamud Komsomoli tänavas

15 ettevõtet ühendav kombinaat annab tervikuna praegu 6 miljoni rubla väärtuses kogutoodangut aastas, s. o. 3 korda rohkem kui 1945. aastal. Mitmekordseks on kasvanud telliste, lubja-, turba- ja dolomiidi tootmine. 1958. a. hakati esmakordselt valmistama katusekive.

*

Kingissepa Lihakombinaadi töötajad on kogunenud punanurka pidulikule koosviibimisele. Täna saadetakse vanaduspensionile tööveteran Triin Rauna. Loetakse ette direktori käskkiri, milles avaldatakse tänu sm. Raunale kauaaegse kohusetruu töö eest. Südamlikud sõnad, õnnesoovid, lilled, kingitused ... Vana tööveteran on pisarateni liigutatud talle osutatud sügavast tähelepanust ja austusest. Vargsi poeb silmanurka heldimuspisar. Ehkki ees ootavad muretud vanaduspäevad, on Triinul siiski kahju lahkuda sellest suurest ja töökast kollektiivist. On ju otse tema silma all endisest viletsast tapamajast kasvanud suur lihakombinaat, kus kõik suuremat jõukulu nõudvad tööd on mehhaniseeritud. Triin mäletab veel selgesti neid aastaid, kui töö käis käsitsi, polnud elektrit ega veevärki. Vett veeti Suuresilla jõest ja töötati petrooleumilambi või küünla valgusel.

Nüüd on kombinaadil oma elektrijõujaam, vesivarustus, kanalisatsioon. Inimeste töövaeva kergendamiseks on üles seatud ripp-raudtee, automaatliinid ja mitmed teised mehhanismid. Kombinaat valmistab üle 20 sordi liha- ja vorstitooteid, pirukaid ja sülti — kokku ligi 9 miljoni rubla eest aastas. Praegu on käsil ulatuslikud rekonstrueerimistööd, mille tagajärjel lihakombinaadi võimsus veelgi suureneb.

*

Vanad vahtrad laulavad sügistuules oma tasast laulu. Puude latvadest kõrgemale kerkib Kingissepa Kalakombinaadi uus administratiivhoone — nägus kahekorruseline terrasiitkrohviga kaetud maja. Siit juhitakse Saaremaa kõige noorema tööstusettevõtte tööd. Praegu on kalakombinaadil kolm konservitööstust — Tagaranna, Salme ja Läätsa. Neist viimane lasti käiku alles 1958. a. juunis. Läätsa konservitööstus on varustatud uusimate masinatega. Õli valamine ja karpide sulgemine on täielikult mehhaniseeritud. Kogu steriliseerimise protsessi autoklaavides juhivad automaatprogrammregulaatorid, mis märgivad automaatselt üles iga partii temperatuuri ja steriliseerimise kestvuse.

Läätsa konservitööstus annab toodangut aasta ringi. Talveperioodiks säilitatakse tooraine külmutushoonetes.

Kalakombinaadil on piki Saaremaa rannikut mitu mehhaniseeritud kalavastuvõtupunkti, kus kalurid realiseerivad oma saagi. Peale selle on kombinaadi käsutuses veel külmutuspraamid, mis võtavad kala vastu otse merel.

Alles sõjajärgseil aastail loodud kalakombinaat on suhteliselt lühikese ajaga kasvanud saare suurimaks tööstusettevõtteks, andes aastas ligi 40 miljoni rubla väärtuses toodangut.

*

21. juuni tänavas asuva keskkoolihoone aknad on heledasti valgustatud. Hilisele tunnile vaatamata käib siin veel õppetöö. Noorte kõrval näeme koolipingis istumas ka üsna soliidses eas mehi ja naisi, kellest mõnigi sobiks vanuse poolest noorukesele õpetajale isaks-emaks. Tähelepanelikult kuulavad nad seletusi ja teevad hoolega märkmeid. Need on Kingissepa Töölisnoorte Keskkooli õpilased. Oma igapäevase töö kõrval omandavad siin praegu keskharidust ligi 200 linna asutuse ja ettevõtete töötajat.

Õppimiseks on Kingissepa rahval nüüd avarad võimalused. Kahe keskkooli, töölisnoorte keskkooli, laste muusikakooli, tehnilise erikutsekooli ja spordikooli uksed on lahkelt avatud töötava rahva lastele. Hariduse tänavas on aga käsil uue ajakohase keskkoolihoone ehitamine 1040 õpilasele.

*

Rõõmsalt säravad elektrituled äärelinna majades. Kunagine väike linnake on igast küljest oma endistest piiridest üle kasvanud. Nüüd ulatub individuaalelamute rivi kaugemale Pihtla teel asuvast mööblitööstusest, tungib üle Tori silla, võtab enda alla omaaegse laadaplatsi ning suure osa Põduste ja Sikassaare heinamaadest ning endistest Suuremõisa põldudest. Hariduse, Nurme, Põhja, Piiri, Ida, Hommiku jt. — kokku 29 uut tänavat on rajatud sõjajärgseil aastail.

1945. aastast alates on 293 perekonda asunud elama uutesse individuaalelamutesse. Praegu on käsil veel ligi 250 elamu ehitustööd põranda kogupindalaga üle 1000 m². Kuna riik annab ehituslaenu, ei käi individuaalelamu ehitamine ühelegi töötajale üle jõu.

Kõik me oleme kindlasti kuulnud lugu Ülemiste vanakesest, kes vihastas, et Tallinn ei saa kunagi valmis. Habemikul Ülemiste taadil oleks kahtlemata põhjust ka Kingissepa peale pahandada . . .

RAHVA TERVISE KAITSEL

Saaremaa Maahaigla, Pilguse Vaimuhaigla ja Audaku Leprosoorium olid ainukesed statsionaarsed raviasutused kodanlikul ajal Saaremaal. Neist kahest esimeses oli üle kahe korra vähem voodikohti kui praegu samades haiglates. Maal andsid meditsiinilist abi jaoskonnaarstid. Meditsiiniline teenindamine aga oli tasuline. Viibides Saaremaa Maahaigla üldpalatis ravil pidi haige tasuma 75 senti ööpäevas. Lisaks nimetatud toidu- ja põetustasule oli haige kohustatud täiendavalt maksma ravimite, protseduuride, sidumiste, operatsioonide jm. eest. Ussjätke opereerimine maksis 8—10 krooni, raseduse katkestamine — 8—14 krooni (sõltuvalt raseduse kestusest), umbes sama palju maksis songa operatsioon. Raskemad operatsioonid läksid haigele maksma kuni 60 krooni ja enamgi. Sealjuures nõuti teatav summa haigetelt juba enne operatsiooni.

Kuressaare oli tuntud kuurordilinnana, kus suvekuudel töötasid kolm mudaravilat. Maaliline mereäärne väikelinn meelitas siia hulgaliselt mandri-Eesti ja välismaa rahakaid suvitajaid. Mudaravi oli aga väga kallis. Nii tuli ühe mudavanni eest tasuda kuni kaks krooni. Saaremaa tervismuda jäi seetõttu saarlasile endile praktiliselt kättesaamatuks.

Kui mitte arvestada Pilguse Vaimuhaiglat ja Audaku Leprosooriumi kui spetsiaalseid raviasutusi, siis osutas statsionaarset abi Saaremaal kodanlikul ajal ainult Saaremaa Maahaigla. Selle ruumide kitsikus ja voodikohtade mittepiisavus tingisid vajaduse ehitada uus haigla. 1941. a. algul alustaski Saaremaa Maahaigla tööd uutes, ajakohastes ruumides.

Kodanluseaegse arstide erapraktika süsteemi ja tasulise arstiabi tingimusis oli elanike meditsiiniline teenindamine juhuslikku laadi. Mõnedest küladest tuli meditsiinilise abi järele sõita 20 ja enam kilomeetrit oma transpordiga. Profülaktiline töö haiguste vältimiseks peaaegu puudus. Elanike sanitaar-kultuuriline tase oli madal. See kõik avaldas negatiivset mõju rahva tervislikule seisundile.

Sõja laastav mõju jättis oma jäljed ka Saaremaa tervishoiuvõrku. Saksa okupantide väljakihutamisel 1944. a. sügisel oli Saaremaal ainult üks arst, mõned velskrid, ämmaemandad ja medit-

H. Kermiku foto

Kingissepa Linnahaigla Aia tänavas

siiniõed. Saaremaa Maahaigla sisustus oli laiali tassitud. Niisuguses olukorras tuli maakonna parteikomiteel alustada tervishoiualaste küsimuste lahendamist. Ees seisis palju raskusi.

Milline on saarlaste meditsiiniline teenindamine praegu, 14 aastat hiljem?

Tervishoiuvõrgus on toimunud suured muudatused. Eriti on paranenud maaelanike meditsiiniline teenindamine. Nõukogude aastail on loodud seitse maahaiglat. Saaremaal on avatud kokku viisteist velsker-ämmaemandapunkti. Kvalifitseeritud ja spetsialiseeritud meditsiinilise abi keskuseks on Kingissepa Linnahaigla, kus voodikohtade arv sõjaeelse perioodiga võrreldes on kasvanud 65% võrra. Psühhoneuroloogilist abi osutab Pilguse Psühhoneuroloogiline Haigla. Endise Audaku Leprosooriumi baasil on loodud Audaku Laste Tuberkuloosisanatoorium. Sanatoorium on looduslikult kaunis kohas Viidumäe lähedal ja viimaste aastate jooksul mõnevõrra ümber ehitatud ja kohandatud sanatooriumi vajadustele.

Voodikohtade arv Saaremaa haiglates, sanatooriumis, lastekodus ja lastesõimedes on sõjaeelse perioodiga võrreldes kasvanud kolmekordseks. Maahaiglate ja velsker-ämmaemandapunktide avamine lähendas tunduvalt meditsiinilist abi elanikkonnale. Koos meditsiiniliste asutuste võrgu laiendamisega on suurenenud ka apteekide arv. Nii on organiseeritud elanikkonnale medikamentoosse abi lähendamise eesmärgil kõigi Saaremaa velsker-ämma-

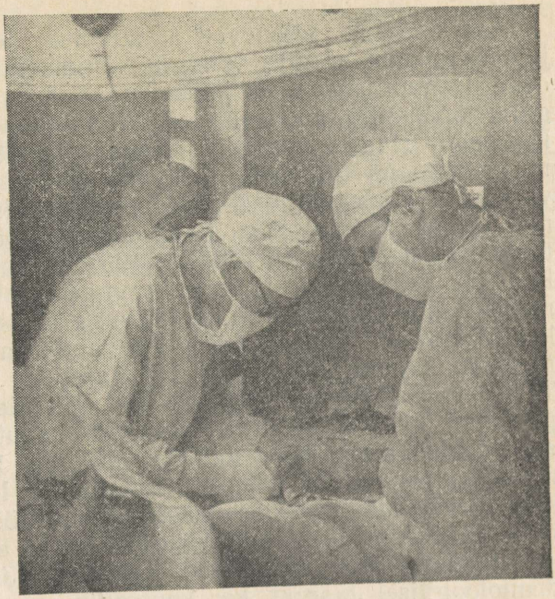

Kingissepa Linnahaigla haavaosakonnas teevad kirurgid Ülo Valvere (pildil vasakul), Ants Haavel ja Jüri Raudsepp ka raskemaid operatsioone

I. Obrami foto

emandapunktide juures apteegipunktid. Viimastest võivad maaelanikud saada neile vajalikke ravimeid ja sanitaar-hügieenilisi tarbeid.

Kingissepa Linnahaigla osutab Kingissepa rajooni teistele raviprofülaktilistele asutustele pidevat organisatsioonilis-metoodilist ja konsultatiivset abi. Linnahaiglal on statsionaaris kõik vajalikud osakonnad, samuti arstikabinetid polikliinilise abi andmiseks. Haiglal on oma vereülekandekabinet. Paljud saare naised ja mehed on humaansetel kaalutlustel astunud doonoriteks. Olemasolev doonorite kaader kindlustab Saaremaa kõik raviprofülaktilised asutused piisavalt verega. 1957. a. organiseeriti ja sisustati linnahaigla juures seroloogiline laboratoorium, samuti ravikehakultuuri ja röntgeniravi kabinetid, mis tunduvalt kiirendavad haiguste diagnoosimist ja annavad efektiivset ravi. Varem teostati seroloogilised ja patohistoloogilised uurimused Saaremaa ravi-profülaktilistele asutustele Tallinnas. Nüüd ei ole saarlastel enam vaja pahaloomuliste kasvajate jm. haiguste röntgeniraviks sõita Tallinna või Tartu haiglatesse. Linnahaiglal on mitu röntgenikabinetti diagnostiliste aparaatidega ja kliiniline laboratoorium. Elanike terapeutiline ja pediaatriline teenindamine linnahaigla poolt linnas ja selle ümbruses toimub jaoskondade järgi, kusjuures igale jaoskonnale on kinnistatud oma arst-terapeut ja lastearst, kes koos jaoskonnaõdedega viivad läbi kogu raviprofülaktilise töö arstijaoskonnas.

Aasta-aastalt täienevad Saaremaa tervishoiuasutuste töötajate read uute arstide, velskrite, ämmaemandate ja meditsiiniõdedega. Paljud nendest on põlised saarlased, kes tulevad pärast õpingute lõpetamist kodusaarele. Nii töötavad kodusaarel arstidena Roosleht, Haavel, Veskis, Raudsepp, Reinaru ja Väärt, ämmaemandatena Int, Kask jt. Arstide arv Kingissepa rajoonis kasvas viimase 4 aasta vältel 20, keskmeditsiiniliste töötajate arv 70 inimese võrra. Punase Risti Seltsi Kingissepa meditsiiniõdede 2-aastased kursused lõpetas 1955. ja 1957. a. kokku üle 70 meditsiiniõe, kes kõik hakkasid tööle saare ravi-profülaktilistes asutustes. Koos meditsiinilise kaadri arvulise kasvuga tõuseb ka meditsiinitöötajate kvalifikatsioon. Igal aastal viibib arste ja keskmeditsiinitöötajaid Moskva, Leningradi ja Minski arstide täiendusinstituutides ja Tartu ning Tallinna haiglates end täiendamas. Keskmeditsiinilise personali kvalifikatsiooni tõstmiseks kasutatakse baasina Kingissepa Linnahaiglat, kus näiteks 1957. ja 1958. a. valmistati ette rajooni maahaiglate jaoks 4 meditsiiniõde laborantideks. Regulaarselt viiakse läbi seminare keskmeditsiinitöötajatega laste ja rasedate teenindamise, samuti kirurgilise abi andmise alal.

Vastutusrikkad ülesanded lasuvad Kingissepa Sanitaar-Epidemioloogilisel Jaamal, kes kontrollib saare asutuste ja kolhooside sanitaarset seisundit, rakendab abinõusid nakkushaiguste ennetamiseks ja likvideerimiseks, juhib metoodiliselt teisi ravi-profülaktilisi asutusi sanitaar- ja epideemiatõrje ürituste elluviimisel, organiseerib sanitaarset selgitustööd elanike hulgas.

Saare meditsiiniliste asutuste tegevuse aluseks on profülaktika printsiip. Elanike meditsiinilise teenindamise parandamisele on kaasa tõmmatud kolhooside ja asutuste Punase Risti Seltsi organisatsioonid. Meditsiinitöötajad esinevad aruannetega küla ja rajooni täitevkomiteedes, kolhoosnikute, tööliste ja teenistujate ees meditsiinilise teenindamise olukorrast oma teeninduspiirkonnas.

Sageli võib näha Kingissepa lennuväljal maandumas ja õhku tõusmas sanitaarlennukeid, mis toimetavad Tallinna ja Tartu haiglatesse eriravi vajavaid saarlasi.

Saaremaa ravi-profülaktiliste asutuste igapäevasesse tööpraktikasse on sügavalt juurdunud elanike dispanseerse teenindamise meetod. Minnakse üle elanike passiivselt teenindamiselt aktiivsele haiguste varaste vormide väljaselgitamisele, mis koos õigeaegse ravi ning heade töö- ja elutingimuste loomisega kindlustab haigele kiirema tervenemise. Laialdaselt kasutatakse elanikkonna, eriti laste aktiivset immuniseerimist nakkushaiguste vastu.

Aktiivselt võitleb uuemate ravivahenditega tuberkuloosi vastu linnahaigla tuberkuloositõrje dispanser, mille juures on 15 voodikohaga statsionaar.

Erilise hoole all on meie maal lapsed. Üksinda Kingissepa linnas teenindab väikesi mudilasi 60 kohaga lastekodu, siin on lastesõim 70 pisipoisile ja -tüdrukule ning kaks lasteaeda 115 eelkoolielisele.

Lasteasutustes viibivad väikesed kasvandikud pideva arstliku järelevalve all.

Kui eespool võrdlesime mõningate arvude kaudu tervishoiuvõrku tänapäeva Saaremaal ja kodanlikul ajal ning nägime selles osas tohutut edasiminekut, siis oluline, millega tänapäeva arstiabi andmine erineb kodanlikuaegsest, on rahva tasuta ravimine. Üksnes Kingissepa Linnahaigla aastane eelarve moodustab 2,5 miljonit rubla. Arstiabi kõrval kohalikus tervishoiuvõrgus sõidavad sajad saarlased igal aastal oma puhkust veetma sanatooriumidesse ja puhkekodudesse, et tervenenuna asuda taas oma tööpostile.

SIIA ON NÜÜD IGAL VANAINIMESEL ASJA

Vana inimene siseneb ametiruumi.

«Mis Teil siis südamel on?» pöördub tulija poole sotsiaalkindlustuse osakonna inspektor ja paneb hetkeks kõrvale kausta, mida läks vaja eelmise külastajaga vesteldes.

«Olen aastate poolest jõudnud nii kaugele, et võin nüüd puhkusele jääda. Vajalik tööstaaž on olemas, ainult mõne aasta kohta ei ole dokumente. Eks siis tulingi kõigepealt nõu küsima, kuidas asja ajama hakata.»

«Sellega saame hakkama. Kolme tööloleku aastat võivad kinnitada ka tunnistajad, kellega ühes ettevõttes töötasite.»

«No siis on mure murtud. Minu selleaegseid töökaaslasi on, ainult et elavad mandril.»

«Sellest pole midagi. Paneme siin nimed kirja ja nad kutsutakse välja elukoha järgsesse sotsiaalkindlustuse osakonda.»

«Nii et hakkan tõepoolest pensioni saama ja mis Te arvate, kui palju?»

«Kindlasti. Töötasu järgi tuleb üle 500 rubla kuus.»

Vanake tänab ametnikku pisarsilmil ja lahkub teadmisega, et tänase külaskäiguga hakkas tema pensioniasi liikuma ja varsti on igakuine elatusraha käes.

*

Taolisi jutuajamisi on rajooni sotsiaalkindlustuse osakonna töötajail päevas kümneid. Olgu märgitud, et Kingissepa rajooni sotsiaalkindlustuse osakonnas oli 1958. a. 1. juuli seisuga arvel 1496 pensionäri, kellele makstakse igas kuus rohkem kui 368 000 rubla. Orissaare rajoonis oli samal ajal 636 pensionäri, kelle kuupension kokku on 150 000 rubla. Seega maksab riik kogu Saaremaa pensionäridele igas kuus rohkem kui pool miljonit rubla.

Hoolitsus vanade eest suureneb pidevalt. Kõige kujukamaks näiteks sellest on 1956. aasta uus pensioniseadus. Laseme kõnelda arvudel. 1956. a. oli Kingissepa rajooni pensionäridele makstav kuusumma 138 000 rubla, pärast uue seaduse kehtestamist aga 206 000 rubla rohkem. Orissaare rajoonis said pensionärid 1957. a. 1 297 600 rubla, Kingissepa rajoonis 4 890 744 rubla.

Paljud pensionärid võtavad aktiivselt osa ka ühiskondlikust elust või jätkavad ühiskonnale kasulikku tegevust. Vana trükitööline Ernst Meigas on üks aktiivsemaid rajooniajalehe kirjasaatjaid. Endine Saaremaa Teedevalitsuse ökonomist Aino Ugand on kirglik kirjandushuviline. Tema isiklikus raamatukogus leidub haruldasi teoseid ja neid muretseb ta pidevalt juurde. Elektrijaama vanad pensionärid Friedrich Pihel ja Harry Rattur aga mängivad kõrvuti noortega orkestris.

Meil ei piirdu sotsiaalkindlustus ainult pensioni maksmisega. Muhu saarel, endises Pädaste mõisas, on vanadekodu, kus vanakesi ümbritsetakse igakülgse hoolitsusega. Rajoonis on ka kolhoosidevaheline vanadekodu. Eakad kolhoosnikud saavad toetust kolhooside spetsiaalsetest fondidest, kuhu eraldatakse igal aastal üldsissetulekust kindel protsent.

Peale selle maksab riik toetust paljulapselistele ja vallasemadele. Kõik emad hakkavad igakuist toetust saama alates neljanda lapse sündimisest, vallasemad aga esimese lapse puhul. Kingissepa rajooni «Maleva» kolhoosi liige Adeele Raamat, kellele omistati kümnenda lapse sündimisel NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlusega kangelasema aunimetus, on alates 1944. a. sügisest kuni 1958. a. 1. oktoobrini saanud riigilt 35 550 rubla abiraha.

Üldse on sotsiaalkindlustusega haaratud kõik töötajad. Ajutise töövõimetuse korral saab ükskõik millisel alal töötaja vastavalt tööstaažile kindla protsendi töötasust. Sanatooriumide tuusikud on kas tasuta või ainult osalise maksuga.

Nii saadavad mööda muretuid vanaduspäevi endised Saaremaa kraavihallid ja kulakute sulased. Nad on jõudnud juba unustada, et kodanliku Eesti päevil oli sotsiaalkindlustus vaid käputäie riigiteenijate päralt.

Saaremaa pindala 2905,7 km², sellest Kingissepa linna pindala 13,0 km².

Põllumajanduslik maa

	1947. a.	1957. a.		sellest	
	Saaremaa	Saaremaa	% võrreldes 1947. a.	Kingissepa rajoon ha	Orissaare rajoon ha
1. Põllumaad	34244	28431	91	15105	13326
2. Mitmeaastane põldhein	1712	5055	294	2795	2260
3. Kultuurheinamaad	366	7318	2320	3558	3760
4. Kultuurkarjamaad	30	438	1300	206	230
5. Ülesharitud uudismaad	3444	24417	708	10899	13578
6. Koristatud kive põldudelt	ei ole	16150	—	10600	5580

Põllumajanduslike tööde mehhaniseerimise tase Saaremaal 1957. a.

Künd 96%, külv 78%, koristus 41%.

Loomakasvatus

Loomade arv kolhoosides, riiklikes ja individuaalmajapidamistes

	Saaremaal 1947. a.	Kokku 1957. a.	% võrreldes 1947. a.	sellest 1957. a.	
				Kingissepa r.	Orissaare r.
Veised	22272	23959	107,6	12359	11600
Neist kolhoosides		12182		5627	6555
Lüpsilehmad	13177	16980	128,9	8880	8100
Neist kolhoosides		7776		3630	4146
Sead	7663	14055	183,4	7470	6585
Neist kolhoosides		7788		3224	4564
Lambad	16780	20788	123,9	9060	11728
Neist kolhoosides		3510		1718	1792

Piima kogutoodang tuhandetes kilogrammides[1]

	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	4537,0	6902,4	152,1
Orissaare rajoon . . .	5025,4	8899,5	177,1
Kokku	9562,4	15802,0	165,3

Toodetud piima ühe lehma kohta kilogrammides

	1950. a.	1957. a.
Kingissepa rajoon . . .	andmed	1875
Orissaare rajoon . . .	puuduvad	2164
Keskmiselt Saaremaal	—	2030

Liha kogutoodang tsentnerites

	1950. a.	1957. a.	sellest sealiha
Kingissepa rajoon . . .	andmed	8068	3901
Orissaare rajoon . . .	puuduvad	10205	5658
Kokku	—	18273	9559

Munatoodang tükkides

	1950. a.	1957. a.
Kingissepa rajoon . . .	andmed	692 785
Orissaare rajoon . . .	puuduvad	871 459
Kokku	—	1 564 244

Lambavilla toodang kilogrammides

	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	3050,4	4040,0	132,4
Orissaare rajoon . . .	4438,0	4173,5	94,0
Kokku	7488,4	8213,5	109,7

[1] Andmed piima, liha, munade ja lambavilla tootmisest on toodud ainult kolhooside kohta.

Ehitatud tootmishooneid ajavahemikus 1947. a. kuni 1957. a.

	Kingissepa r.		Orissaare r.		Kokku Saaremaal	
	hoonete arv	kohtade arv	hoonete arv	kohtade arv	hoonete arv	kohtade arv
Veiselautu . . .	23	1978	10	1196	33	3174
Vasikalautu . . .	3	202	1	95	4	297
Sigalaid	27	4227	13	2386	40	6613
Sigade suvelaagreid	16	1260	3	275	19	1535
Kanalaid	16	7080	13	6500	29	13580
Tibulaid	10	6300	6	4600	16	10900
Lambalautu . . .	—	—	2	300	2	300
Hobusetalle . . .	1	16	1	40	2	56
Silohoidlaid . .	27	2517 t	8	1115 t	35	3632 t
Viljakuivateid . .	14	121,1 t ööpäevas	10	110 t ööpäevas	24	116,5 t ööpäevas
Kasvuhooneid . .	8	824 m²	—	—	8	824 m²
Mehhaniseeritud kalavastuvõtupunkte ja töötlemishooneid . .	32		22		54	

Tööstus

	Tööstusettevõtete arv		
	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	16	16	100,0
Orissaare rajoon . . .	6	8	133,3
Kokku	22	24	109,1

	Kogutoodang tuh. rbl.		
	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	36937,0	79001,4	213,9
Orissaare rajoon . . .	6833,8	23932,3	350,2
Kokku	43770,8	102933,7	235,2

	Tootmistööliste arv		
	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	490	955	194,9
Orissaare rajoon . . .	83	206	248,2
Kokku	573	1161	202,6

Tööstuse tähtsamad tooted

	Elektrienergia tuh. kWh		
	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	778	2682,4	344,8
Orissaare rajoon . . .	—	205,9	—
Kokku	778	2888,3	371,2

	Turvas tonnides		
	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	4080	2943,1	72,1
Orissaare rajoon . . .	1430	5100,0	356,6
Kokku	5510	8043,1	146,0

	Mööbel tuh. rbl.		
	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	554	1140	205,8
Orissaare rajoon . . .	52,4	99,9	190,6
Kokku	606,4	1239,9	204,5

	Tellised tuh. tk.		
	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	869	1674	192,6
Orissaare rajoon . . .	—	—	—

	Lubi tonnides		
	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	642	771	120,1
Orissaare rajoon . . .	—	106	—
Kokku	642	877	136,6

	Leiva-saiatooted tonnides		
	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	2054	4356	212,1
Orissaare rajoon . . .	102	1253,3	1228,7
Kokku	2156	5609,3	260,2

Või tonnides

	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	188	393	209,0
Orissaare rajoon . . .	249	429,1	172,3
Kokku	437	822,1	188,2

Vorstitooted tonnides

	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	48	156	325,0
Orissaare rajoon . . .	—	—	—

Liha tonnides

	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950 a.
Kingissepa rajoon . . .	301	892	296,3
Orissaare rajoon . . .	—	—	—

Kaubakäive kokku tuh. rbl.

	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	52550	97374	185,3
Orissaare rajoon . . .	12372	30832	249,2
Kokku	64922	128206	197,5

Sellest jaekäive

	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	45007	87965	195,4
Orissaare rajoon . . .	11627	29054	249,9
Kokku	56634	117019	206,6

Ühiskondliku toitlustamise ettevõtted

	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	7543	9409	124,7
Orissaare rajoon . . .	745	1778	238,7
Kokku	8288	11187	135,0

Kalandus

Püünistebaas

	1950. a.			1957. a.			% võrreldes 1950. a.
	Kingissepa	Orissaare	Kokku	Kingissepa	Orissaare	Kokku	
Seisevnoodad tk.	3	29	32	252	189	441	1378,1
Räimemõrrad „	81	155	236	42	128	170	72,0
Muud püünised kokku tuh. rbl.	891	640	1531	9767	6317	16084	1050,5
Mootorpaadid tk.	142	137	279	210	266	476	170,6
Traallaevad STB tk.	—	—	—	10	—	10	

Kalapüük

	1950. a.			1957. a.			% võrreldes 1950. a.
	Kingissepa	Orissaare	Kokku	Kingissepa	Orissaare	Kokku	
Kalapüük kokku ts . . .	24280	18669	43949	67180	46818	114998	261,6
Kala väljapüük ühe kaluri kohta aastas ts . . .	52	51,7	51,8	99	92	95,5	185,1
Kaluri keskmine teenistus aastas rbl.	4178	5475	4796,5	11100	9640	10370	216,2

Kalatööstuse toodang

	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kogutoodang tuh rbl. . .	14622	38441	262,2
Konservid tuh. ting. toos.	78	1398	1792,3
Suitsukala ts	269	1390	516,7
Jahutatud kala „	3112	29516	948,4
Vürtsikala „	753	3647	484,3
Soolakala „	26484	41406	156,3
Külmutatud kala „	—	16603	

Tervishoid

	Arstide arv		
	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	32	37	115,6
Orissaare rajoon	5	7	140,0
Kokku	37	44	118,9

	Voodikohti haiglates		
	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoon . . .	159	275	173,0
Orissaare rajoon . . .	26	55	211,5
Kokku	185	330	178,4

Kultuurharidus

	1947. a.	1957. a.	Sellest		1957. a. % võrreldes 1947. a.
	Kokku Saaremaal	Kokku Saaremaal	Kingissepa rajoon	Orissaare rajoon	
Rahvamaju	38	34	18	16	102,6
Kultuurimaju	—	2	1	1	
Kolhoosiklubisid . . .	—	3	3	—	
Isetegevusringe . . .	170	306	173	133	180
Isetegevusringidest osavõtjaid	2730	3901	2173	1728	142,7
Raamatukogusid . . .	40	47	26	21	117,5
Raamatuid eksempl. . .	39530	225361	131961	93400	570,1
Kinode arv	5	13	6	7	260,1
Kinokülastajate arv .	147810	450891	314989	135952	305,0

Elanikkonna teenindamine autobussidel

Saaremaal kokku 1950. a. — 79 tuh. elan. 1957. a. 457,7 tuh. elan. ehk 1957. aastal võrreldes 1950. a. 579,4%.

Isiklike sõiduautode arv

	1947. a.	1957. a.
Kingissepa rajoonis . .	ei ole	81
Orissaare rajoonis . . .	ei ole	27
Kokku	—	108

Ehitatud individuaalelamuid ajavahemikus 1947. a. kuni 1957. a.

Kingissepa rajoonis . .	293	maja,	neis elamispinda	8938 m²
Orissaare rajoonis . . .	24	„	„ „	867 m²
Kokku	317	„	„ „	9805 m²

Haridus

	Keskkoolid		
	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoonis . .	1	3	300,0
Orissaare rajoonis . . .	1	2	200,0
Kokku	2	5	250,0

	Õpilasi VIII kuni XI kl.		
	1950. a.	1957. a.	% võrreldes 1950. a.
Kingissepa rajoonis . .	306	452	147,8
Orissaare rajoonis . . .	68	246	361,8
Kokku	374	618	165,2

	Õpetajate üldarv		% võrreldes 1950. a.
	1950. a.	1957. a.	
Kingissepa rajoonis . .	351	300	
Orissaare rajoonis . . .		191	
Kokku	351	491	139,9

Märkus: Eeltoodud statistilised andmed on 1957. aastast, kus eksisteerisid veel Kingissepa ja Orissaare rajoon eraldi.

SISUKORD

Saateks — *A. Hint* 5
Ma Saaremaa kohal lendan — *D. Vaarandi* 7

I. Lainetest uhutud, sajandeist lihvitud

Geograafilisi märkmeid — *U. Kirss* 11
Saaremaa looduse omapära — *H. Adrat* 19
Ajalooline ülevaade — *A. Allik* 29

II. Saar kuulub töörahvale!

1905.—1907. a. sündmused Saaremaal — *E. Prooses* . . 49
Aastad 1917—1918 — *E. Prooses* 56
Saaremaa töörahva 1919. a. ülestõus — *T. Linna, A. Allik* 61
Kuivastu vastuhakust lõunarinde lahingutesse — *E. Tennov* 69
Viktor Kingissepp — *H. Kermik* 74
Kilde V. Kingissepa noorusaastaist — *(Kaasaegsete mälestusi)* 79
Partei poolt näidatud teel — *V. Riis* 82
Saaremaa saksa fašistliku okupatsiooni aastail 1941—1944) *A. Tasa* 96
Raskel teekonnal — *L. Saar* 105
Mälestusi Saaremaa vabastamise lahingutest — *J. Külm* 109
Kuressaare on taas vaba — *R. Nurmsalu* 111

III. Saaremaa pind on kehv, aga toidab...

Külatänav — *A. Kaal* 117
Jooni mineviku põllumajandusest — *V. Miller* 119
Soo on vallutatud — *E. Lõbu* 124
Ühise töö pioneeride juures — *E. Tennov* 134
Kodukülas — *E. Prooses* 142

IV. Ümberringi on meri

Kodusaar — *S. Tuulik* 149
Saaremaa laevameistril külas — *A. Uustulnd* 151
Tekipoisi päevilt — *E. Põld* 158
Mööda lahinguteid kalurikülla — *H. Kermik, E. Põld* . 164

V. Soaremoa on väikene moa, kuid soarlane siiski laulab koa...

Saarlaste seast — *E. Tegova* 177
Tervitus väina tagant! — *I. Obram* 179
Ääremärkusi ja materjale Saaremaa rahvaluulest — *R. Põldmäe* 186
Rahva vaimse elu kujunemise radadelt — *E. Tennov* . . 196
Mõni sõna Saaremaa kirjandusloost — *A. Vinkel* . . . 205
Etnograafiast — *V. Kalits, I. Liiv* 216

VI. Matkame mööda Saaremaad

Meie vaatamisväärsustest — *T. Linna, I. Pormeister* . . 227
Dendraarium Neemi külas — *H. Velviste* 246
Kaali meteoriidikraatrid — *A. Aaloe* 249
Minu esimene rännak Vilsandil 25. VI 1922. a. — *J. Piiper* 251
Abruka saar — *J. Tuulik* 255

VII. Rajoonikeskus Kingissepa

Ajalugu — *V. Miller* 263
Kilde tänapäevast — *E. Lõbu* 274
Rahva tervise kaitsel — *E. Väärt* 281
Siia on nüüd igal vanainimesel asja — *M. Kald* . . . 286

VIII.

Statistilisi andmeid 289

Korrektorid:

A. Tennov ja A. Sepp.

*

Ladumisele antud 11. XI 1958. Trükkimisele antud 8. V 1959. Paber 60:92, 1/16. Trükipoognaid 18,75. Arvutuspoognaid 20,74. Trükiarv 6400. MB-02261. Tellimise nr. 1885. Trükikoda «Punane Täht», Tallinn, «Pikk tänav 54/58.

Hind rbl. 12.—

*

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
ОБ ОСТРОВЕ САРЕМАА

На эстонском языке

A
22923
45 888

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00376752 4

A
22923
45 888

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00376752 4

SAAREMAA

SAAREMAA